İşgal Altında İstanbul

1918 - 1923

BİLGE CRISS

İLETİŞİM

BİLGE CRISS

İşgal Altında İstanbul

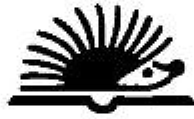

iletişim

İletişim Yayınları 221
Tarih Dizisi 6
ISBN-13: 978-975-470-322-1

1-6. BASKI 1993-2007, İstanbul 7. BASKI 2008, İstanbul

KAPAK Ümit Kıvanç
DÜZELTİ Ahmet Abbas
BASKI ve CİLT Sena Ofset

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi
B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul
Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7
Cağaloğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

İçindekiler

önsöz

Bu çalışma, yabancı işgali altındaki bir şehir üzerine yapılmış incelemedir. Bununla birlikte, bu inceleme, Mütareke döneminin eksiksiz bir tarihi olmak iddiasında değil. Amaç, şehrin tarihinde karmakarışık bir döneme bir ölçüde ışık tutmak. Bu dönemle ilgili çok sayıda konu başka tarihçiler tarafından incelenmiştir.[1] Dönemin resmi tarihleri vardır.[2] İşgal kuvvetlerine mensup resmi görevlilerin[3] ve Paris Barış Konferansı'na katılan devlet adamlarının anıları yayımlanmıştır.[4] Bu eserlerin büyük çoğunluğu, dönemi, "yüksek politika", yani devlet ve hükümet işleri açısından tartışıyorlar. E. J. Zürcher'in, Türkiye Kurtuluş Savaşı'nda İttihat ve Terakki Partisi'nin (İTP) rolünü incelediği *The Union Factor*, bu açıdan bir istisnadır. Bu konu, İTP liderleri ülkeden kaçmış oldukları için, ister istemez, daha az tanınmış kişileri kapsamaktaydı. Hikâyeleri, 1950'li ve 60'lı yıllarda Türkiye'de yayımlanmış, yine tanınmamış dergilerde kalmış olan bu tanınmamış kişilerin, Kuvay-ı Milliye hareketinin başarısına çok önemli katkıları olmuştur. Ayrıca İttihatçı faktörü, Türkiye Cumhuriyeti'nin biçimlenmesini de etkilemiştir. Tek boyutlu bir perspektif, özellikle yukarıdan bakılmış olanı, ortaya doyurucu bir açıklama getirmeyecekti.

Resmi olmayan tarih, olaylara insani bir boyut getirmekle kalmayıp, aynı zamanda, Zürcher'in kitabında olduğu gibi, Kuvay-ı Milliyeciler'in başarısına katkı yapmış ve şimdiye kadar onay görmemiş faktörleri de işin içine katıyor. Bunun gibi, yabancı işgali altındaki bir şehri de ele alan inceleme, bir seri nedenle, resmi politikaları olduğu kadar resmi olmayanları da dikkatlice gözönünde tutmak gereğini duyar.

Resmi tarihler yanıltıcı olabilecek genellemelere eğilimlidirler. Örneğin, Türkiye'de, Mütareke dönemi boyunca birbirini izleyen bütün Osmanlı Hükümetleri'nin ve Sultan Vahdettin'in düşmanla işbirliği yaptıkları ve Müttefikler'in Padişah'ı sürekli destekledikleri şeklinde yanlış bir tablo ortaya çıkmıştır. Mütareke sırasında İstanbul'un tarihi, sadece bir

Sadrazam'ın, Damat Ferit Paşa'nın işbirlikçi faaliyetlerinin ve Padişah'ın entrikalarının tarihi değildir. Aynı dönemde sadrazamlık yapan Ali Rıza Paşa (12 Ekim 1919 - 3 Mart 1920), Salih Hulûsi Paşa (8 Mart - 2 Nisan 1920) ve Tevfik Paşa (21 Ekim 1920 - 4 Kasım 1922) Ateşkes Antlaşması hükümlerine ve Müttefik yönetimine karşı üstü kapalı bir direniş politikası izlemişlerdir.

Şubat 1919'da, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Arthur Calthorpe, İngiliz savaş esirlerine kötü davranmakla suçlanan 23 Türk'ün, sıkıyönetim mahkemesine sevk edilmek üzere İngilizler'e teslim edilmelerini istedi. Bu istek, Ateşkes Antlaşması'nda tanınmış olan Osmanlı egemenliğini ihlâl ettiği için, Osmanlı Hariciye Nazırı isteğe boyun eğmeyi reddetti.[4]

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde Türklerin çoğunlukta oldukları yerlerin Türk yönetiminde kalması gerektiğini belirleyen Misak-ı Milli, Osmanlı Parlamentosu'nda, Ali Rıza Paşa'nın sadrazamlığı sırasında kabul edildi. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Osmanlı Hükümeti'ni, Ateşkes Antlaşması'nın ruhuna aykırı davranmakla suçlamaktaydı:

"Mustafa Kemal Erzurum'un resmi valisidir (metinde böyle), kendi içinde onunla İstanbul arasında bir halka oluşturuyor ve bu, insanı, Genç Türklerin Asya'da yaptıklarının sorumluluğuna sahip çıkmayan İstanbul'a rağmen nasıl olup da başarı kazandıkları hakkında düşünmeye sevk ediyor... Ateşkes Antlaşması açıkça ihlâl edilerek, başkentle Milliyetçiler arasında sürekli silah ve silahlı adam değişimi yapılıyor."[6]

1920 Martı'nda Amiral Calthorpe, Anadolu halkının Milliyetçiler'e sağladığı desteğin durdurulması için, Osmanlı Hükümeti'ni, Kuvay-ı Milliyeciler'i açıkça suçlamaya zorladı. Salih Hulûsi Paşa bunu yapmayı reddetti ve bu da Hükümet'in kaderini belirledi. Damat Ferit Paşa iktidara geldiği zaman Kuvay-ı Milliyeciler'in tanınmadıkları açıklandı; Şeyhülislâm, onları öldürmenin kutsal bir görev olduğunu ilân eden bir fetva çıkardı.

Savaş malzemesi soygunları ve malzemenin İstanbul'dan kaçırılması, Tevfik Paşa Hükümeti'nin Harbiye Nazırı Ziya Paşa'nın bilgisi dahilinde ve onun göz yummasıyla gerçekleştiriliyordu. Paşa'nın rolü bu eylemleri örtbas etmekti. Ziya Paşa, Osmanlı savaş malzemesinin Müttefikler tarafından imhası gibi meseleleri oyalıyordu. Böylece, yeraltı hareketinin soygunlar gerçekleştirmesi için zaman kazanmaya çalışıyordu. Ocak 1921'deki Londra Konferansı'nda (Konferans'ta Sevr Antlaşması'nın bazı şartları değiştirilmiştir), Tevfik Paşa, dayanışmacı bir jestle, Ankara lehine kendi

yetkisinden feragat etmişti. Dolayısıyla, İstanbul'un işgal altında bulunduğu sürenin yaklaşık yarısında, Müttefikler, kendi otoritelerine karşı direnişe ve zaman zaman açık meydan okuyuşa göğüs germek zorunda kaldılar.

Resmi görüşler ve "yüksek politika", gerek insani faktörü, gerekse tarihin akışını değiştiren rastlantıları hesaba katmazlar. Sıradan pek çok insanın yaptığı gibi, çok sayıda Osmanlı eliti mensubunun bilinçli bir seçişle Milli davayı tercih etmiş olmaları, Milliyetçi Hareket'in elde ettiği sonucu etkiledi. İstanbul, entellektüel ve maddi kaynaklarını olduğu kadar insan gücünü de Anadolu'ya sundu. Özenli bir çalışma, Kurtuluş Savaşı'nda kullanılan savaş malzemesinin üçte birinin İstanbul'dan geldiğini gösteriyor.[7]

Ayrıca, Rusya'da Bolşevikler'in, Güney'de "burjuva" olacak dahi olsa dost bir yönetim aranışı içinde olmaları sırf tarihsel bir rastlantıydı. 1920'de Kemalistlerle Bolşevikler arasındaki yakınlaşma, İngilizler'in, İstanbul'un yönetimini Türkler'e bırakmalarında yardımcı rol oynadı.

Türk Milliyetçi Hareketi'nin ortaya çıkışına ilişkin Batı'da yapılan akademik ve resmi incelemelerdeki yanıltıcı bir varsayımın düzeltilmesi gerekir. Bu Hareket'in ortaya çıkışının nedeni, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali değildir. Mütareke şartlarına ve yabancı işgaline karşı direniş, Yunanlılar'ın İzmir'e girmelerinden çok önce, daha Kasım 1918'de planlanmıştı. Resmi olmayan kaynaklardaki kanıtlar iddiayı desteklemektedir. Bu durumda şu sorular ortaya çıkıyor: Gösterdiği direnişle, İstanbul'un Türk Kurtuluş Savaşı'na katkısı ne olmuştu? Yeraltı hareketi nasıl örgütlenmişti? Bu harekette bir rolü olan kadınlar ve erkekler kimlerdi? Çalışma tarzları nasıldı?

Direniş hareketini ve Müttefik işgalini, İstanbul'un fiziksel, sosyo-ekonomik ve politik konumuna yerleştirmedikçe, bu çalışma tek boyutlu kalmış olacaktı. Döneme bir ölçüde bütünsellik getirmek için çok yanlı bir yaklaşım gerekliydi. Bu çalışmanın sırf politik-askeri bir tarih olmamasının nedeni budur.

Üzerinde durulması gereken diğer bir konu işgalcilerin konumudur. Bu, sadece baskı ile direniş arasındaki ilişkiyi değil, aynı zamanda işgalin örgütsel dinamiklerini de kapsar. Dost olmayan bir ortamda Müttefikler nasıl iş görebilirlerdi? İşgalci güçler olarak, İngiltere, Fransa ve İtalya, aralarındaki ittifakın esprisine, Mütareke döneminde ne kadar sadık kalmışlardı? Aralarında niye anlaşmazlık vardı ve bu Kuvay-ı Milliyeciler'in başarısına nasıl yardımcı olmuştu? İşgal altındaki İstanbul'da direnişin ve yeraltı

gruplarının tartışılması sırasında, ilgili diğer konular aşağıdaki gibi incelenmekteler:

Giriş Bölümü'nde, işgalin siyasi nedenleri, İstanbul'un geleceği, Müttefikler arasındaki anlaşmazlıklar, direnişin örgütsel yapısı ve Milliyetçi Hareket tartışılıyor. Bu, birbirlerini etkileyen, şehir halkının, Saray'ın, aydınların, basının ve işgal kuvvetlerinin içinde yeraldıkları bir çerçevede verilmektedir.

İkinci Bölüm'de, Mütareke sırasındaki İstanbul inceleniyor. Burada, sığınmacılar, yangınlar, okullar, hastaneler, sosyal kurumlar ve mali durum gibi, şehrin sosyo-ekonomik koşulları tartışılmaktadır. Üçüncü Bölüm'de, iç siyasi durum, özellikle Saray, basın ve Anadolu'nun parçalanmasına karşı aydınların tepkileri ele alınmıştır. Dördüncü Bölüm'de Müttefik yönetimi inceleniyor. Bu inceleme, yönetimin örgütsel yapısını ve çalışmalarını, Müttefik görevliler arasındaki ilişkileri ve Müttefik yöneticiler arasındaki sürtüşmeleri kapsamaktadır. Beşinci Bölüm, "Müttefikler'in Bir Açmazı", Rus sığınmacılarıyla ilgili sorunları, Bolşevik propagandayı ve Türk işçileriyle grevlerin Müttefikler üzerindeki etkisini tartışmaktadır. Bunu izleyen iki bölümde direniş hareketi ve yeraltı grupları gözden geçirilmektedir. Sekizinci Bölüm, "Boşaltmaya Doğru", İstanbul'un, Müttefik yönetiminden Türk yetkililere devredildiği, geçiş döneminin tarihiyle ilgilidir. Türk Ordusu'nun Yunanlılar'a karşı 1922'deki kesin zaferini takiben, Türk kuvvetlerinin İngilizler'le silahlı çatışmaya girmesine ramak kalmıştı. Ama, askeri komutanlar seviyesinde (hükümetler değil) diplomasi üstün geldi. Mudanya Konferansı, 11 Ekim 1922'de Yunan-Türk savaşını sona erdirdi. Nihayet, Mondros Mütarekesi'nden beş yıl sonra, Lozan Konferansında Türk barışı sonuca bağlandı.

Günümüzde Rus yemekleri, kahveler ve eski lokantalar, insanlara "İstanbul'un altın çağı"nı çağrıştırıyor. Oysa Amerikan Hastanesi'nin adının, Mütareke döneminde ABD Yüksek Komiseri olan Amiral Bristol'dan kalma olduğunu bilenler pek fazla değildir. Devletin resmi politikası, Türklerin İstanbul'u yitirmelerine ramak kaldığını yılda bir kez halka hatırlatıyor. Ve işgalden 75 yıl sonra, 6 Ekim, İstanbul'un kurtuluş günü olarak hâlâ kutlanıyor.

Teşekkür

Beni, bu çalışmayı üstlenmeye sadece teşvik ettiği için değil, aynı zamanda, aramızdaki fiziki mesafeye rağmen bu çetin sınavın tümü boyunca bana yardımcı olduğu için de rahmetli Dr. Roderic H. Davison’a şükranımı dile getirmek istiyorum. Dr. Muriel Atkin, bana ayırdığı zamanda ve bilgece öğütlerinde son derece cömertti. Ona çok şey borçluyum. Dr. Charles Herber taslaklara değerli zamanını adadı.

Dr. Erik Zürcher, Selim İlkin, Prof. Dr. Mete Tunçay, Prof. Dr. Ahmet Esendal, Sayın Tunç Bilget, Sayın Sinan Kuneralp ve Sayın Cemal Kutay bildiklerini benimle paylaşmakta özverili davranarak kaynaklara erişmeme imkân sağladılar. Kişisel arşivlerinde çalışmam için bana izin veren Sayın Taha Toros’a ve rahmetli Sayın Samih Tiryakioğlu’ya özel teşekkürlerimi sunarım. Rahmet ve sevgiyle andığım diğer bir bilim adamı, Prof. Dr. Uğur Derman İttihatçı doktorlara ulaşmamı sağladı. Osmanlı gazetelerinden Latin alfabesine yaptığım aktarmaları kontrol eden Dr. Bülent Çukurova’ya minnettarım.

Son olarak, eşim Prof. Dr. Wayne E. Criss’in dayanışması olmasaydı, iki kıta ve beş ülkede gerçekleştirilen bu çalışma tamamlanmayabilirdi.

Nur Bilge Criss

bölüm **bir**

GİRİŞ

"Genç insanların, tüm gelecekte savaşı imkânsız kılmak için savaşa katılmalarından sonra, yaşlı insanlar, tüm gelecekte barışı imkânsızlaştıracak bir barış yapmaya kendilerini adadılar."[1]

Paris Barış Konferansı, I. Dünya Savaşı'nın yolaçmış olduğu yıkıntılar üstünde, 18 Ocak 1919'da resmen açıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması çoktan belirlenmiş bir sonuçtu. Yine de, Avrupa barışı Konferans görüşmelerinde ağır basıyordu.

İngiliz ve Osmanlı Hükümetleri arasında, 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanırken, İngiltere adına imzayı atan Amiral Calthorpe, karşı tarafın temsilcisi Rauf Bey'e, Müttefikler'in İstanbul'da askeri varlıkları olmayacağına dair sözlü garanti vermişti. Buna rağmen, 13 Kasım 1918'de İstanbul'da Müttefik işgali başladı. Müttefikler'in güç gösterisinin çok yönlü nedenleri vardı. Birincisi, Müttefikler Ateşkes Antlaşması şartlarının uygulanmasını sağlama bağlamak istiyorlardı. Mondros Antlaşması'nın hayati şartları şunlardı: Osmanlı Ordusu'nun terhis edilmesi ve bütün silahların Müttefikler'e teslimi; İstanbul ve Çanakkele Boğazlarındaki tahkimatların işgali ve en önemlisi, anlamı muğlak VII. madde ile Müttefikler'in, güvenliğin tehlike altında olduğunu düşündükleri her yeri işgal etmelerine izin verilmesi.[2] İkinci olarak, Müttefikler, yaklaşmakta olan barış görüşmelerinde hoşgörüye hiç yer olmayacağını Türklerin kafasına yerleştirmek istiyorlardı. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, bu tutumu, Lord Curzon'a yazmış olduğu 6 Haziran 1919 tarihli mektupta dile getirmişti:

"Bu Yüksek Komisyon'un almış olduğu, hem yazılı, hem de sözlü

talimatlar uyarınca, hiçbir Türk'ü, ne olursa olsun hiçbir şekilde kayırmamak ve onlara umut vermemek, ayrıca, savaşın sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğuna davranışımızın muhtemelen çok sert olacağını göstermek, bizim tutarlı tavnmız olmuştur."[3]

Üçüncüsü, Müttefikler, Türkiye'nin geleceğine ilişkin olarak Padişah'ın ve Bâb-ı Âli'nin işbirliğini sağlamak için, onlar üzerinde otorite kullanmak zorundaydılar. Ne var ki, bir kısım komutan, Türkiye'nin bölüşülmesine ve yabancı kontrolüne beklenmedik bir şekilde meydan okudular ve bunlar direnişi meşru bir Milliyetçi Hareket'e dönüştürdüler.

İstanbul'un Müttefikler tarafından işgali iki evrede tamamlandı: 13 Kasım 1918'den 20 Mart 1920'ye kadar İstanbul *de facto* işgal edildi; 20 Mart 1920'de Müttefikler, şehri *de jure* işgal etmeye başladıklarını ilân ettiler. Oysa, Ekim 1923'de Kuvay-ı Milliyeciler İstanbul'u geri almayı başardılar. İstanbul'dan bakıldığında, Milliyetçiler'in başarısının bellibaşlı en az beş nedeni olduğu görülüyor: 1) İngilizler Türkler'i küçümsüyorlardı; 2) Kuvay-ı Milliye, İttihat ve Terakki Partisi (İTP) rejiminin kurumlarını tevarüs ederek örgütsel sürekliliği sağlamıştı; 3) Kuvay-ı Milliye'nin yerel muhalifleri, başlıca Hürriyet ve İtilaf Partisi (HİP) çok zayıftı; 4) İstanbul'un geleceğine ilişkin sorunlar ve başkentin işgali, Ankara'da alternatif bir Milliyetçi Hükümet'in kurulmasına yardımcı oldu ve son olarak, 5) Gerek Avrupa'da "yüksek politika", gerekse İstanbul'da Müttefik işgal kuvvetleri seviyelerinde Müttefikler arasındaki anlaşmazlıklar, Milliyetçi davaya gayet iyi hizmet ettiler.

Türkiye'de birtakım insanlar işgale direnmeye ve dayatılan barış şartlarına karşı bir mücadele örgütlemeye azimliydiler. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 5'inci maddesi, sınır devriyesiyle ve iç güvenlikle görevli birlikler dışında, Türk Ordusu'nun terhis edilmesi hükmünü getiriyordu. Ancak bazı ordu komutanları teslim olmayı reddettiler. İkinci Ordu Komutanı Nihat Paşa (Anılmış, 1876-1954) Çukurova'daki Türkler'i silahla donattı; Irak'taki Altıncı Ordu'nun Komutanı Ali İhsan Paşa (Sabis, 1882-1957) tek bir silah bile teslim etmeden Diyarbakır'a hareket etti; o sırada Kafkasya'da bulunan Dokuzuncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa (Subaşı, 1876-1939), Erzurum'a geçmeden önce Kars, Ardahan ve Batum'daki Türk nüfusu silahla donattı; Mekke ve Medine Komutanı Fahrettin Paşa (Türkkan, 1868-1948) Ateşkes Antlaşmasının imzalanmasından sonra, iki ay daha savaşmayı sürdürdü.[4] 1919'la birlikte Milliyetçi Hareket başladı ve Kemalist grup bu

hareketin liderliğini üstlendi. Mustafa Kemal’in eylemleri (Atatürk, 1881-1938) başkaları tarafından anlatılmıştır.[5] Kısaca söylenirse, Osmanlı Hükümeti Mustafa Kemal’i, Dokuzuncu Ordu Komutanlığı Başmüfettişliği’ne atayarak, Karadeniz’in kıyı şehirlerindeki Rum nüfusa yönelik eşkiya hareketlerini bastırmak göreviyle göndermişti. Sadrazam Damat Ferit Paşa’nın ve Padişah’ın, bunu yapmakla Pandora’nın kutusunu açmakta oldukları akıllarından bile geçmiyordu. Enerjik ve genç generali İstanbul’dan uzaklara göndermek için başka sebepler de vardı. Mustafa Kemal, siyasi destek sağlayabildiği takdirde Damat Ferit için bir tehdit oluşturacaktı; savaş sonrası Osmanlı Hükümeti’nde Harbiye Nazırı olarak bir mevki elde etmek için kulis yapmıştı; çok ihtiraslıydı. Aynı zamanda, Alman ve İttihatçı karşıtı olmakla ünlüydü. Bu, onun, Padişah’tan ve Hükümetten atanma onayını elde etmesi için oldukça işe yarar bir gerekçeydi. Mustafa Kemal Anadolu’ya geçince, komutan olarak kusursuzluklarıyla ünlü arkadaşları Rauf (Orbay, 1881-1964), Refet (Bele, 1881-1963), Ali Fethi (Okyar, 1880-1943), Ali Fuat (Cebesoy, 1882-1968) ve Kâzım’ın (Karabekir, 1882-1948) yardımıyla birleşik bir Milliyetçi Direniş Hareketini örgütlemeye koyuldu.

İstanbul’a geri dönersek, Müttefikler’in Türkler’e karşı tutumları birkaç basmakalıp görüşe dayanıyordu: Türkler’e İslâmi kadercilik hakimdi, Türkler geriydiler ve bütün Hıristiyanlar’a düşmanlık besliyorlardı. Türkler’e karşı önyargı, Türkiye meseleleriyle ilgilenen İngiliz devlet görevlilerinin daha sonraki anılarında bile yansımaktaydı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı’ndan Harold Nicolson bunlardan birisiydi. Nicolson, Müttefikler’in Sevr Antlaşması’nı Türkler’e kabul ettirmekteki başarısızlığını, otorite ve boyun eğdirme ilkelerini, Müttefîkler’in yanlış uygulamalarına bağlıyordu:

"Merkez Devletleri son derece uygar, dolayısıyla duyarlı düzenlerde iş görürken, bu bileşim (otorite ve boyun eğdirme), kurbanların sinirsel bezginlikleri yüzünden on ilâ yirmi yıl işe yarayabilirdi. Türkiye gibi tamamiyle hayvansal bir organizmada sinirsel bir bezginlik meydana gelmedi; kurbanlar bir gecede iyileştiler."[6]

Yine Nicolson’a göre, İngiliz Başbakanı Lloyd George’un Yunan hayranlığı, "Türkler’e, bu ‘insanlığın kanserine, bu yağmacı sürüye’ nefretinden kaynaklanmaktaydı."[7] İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı, Andrew Ryan, "Müslümanlar’ın büyük çoğunluğunun, Hıristiyanlar’ın, yine de mücadeleyi kaybedecekleri inancında oldukları" görüşündeydi.[8]

İşgalciler, zafer kazanmış olmanın gururuyla Türkler'e soğuk davrandılar ve çevrelerine İstanbul'un kozmopolit unsurlarını doldurdular. Bu kısıtlı çerçeve onların, genel olarak Türk toplumunu ve özel olarak İTP'nin savaşçı ruhunu küçümsemelerine neden oldu. İşgalciler İTP'nin iş göremez hale geldiği kanısındaydılar. Parti'nin liderleri ülkeden kaçmışlardı ve örgüt resmen dağılmıştı. Ne var ki, Türk toplumu gibi hiyerarşik yapıya sahip bir ortamda, bir idealin ikinci ve üçüncü kademelerdeki taraftarları liderliğe yükselebilirler. Türk direniş hareketinde de bu olmaktaydı. Hâmilik, arkadaşlık ve aile bağları direniş hareketinin belkemiğini oluşturdu.[9] Hayatın bütün alanlarından insanlar, kadınlar ve din adamları dahil, yeraltı mücadelesine katıldılar.

Türk Milliyetçi Hareketi üzerine Batı'da yapılan incelemeler, Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi'nin, Yunan birliklerinin 15 Mayıs 1919'da İzmir'e girmelerine imkân veren basiretsiz kararı olmasaydı, bu Hareket'in doğmamış olacağını iddia ederler. Yunan işgali olmasaydı, "asık suratlı bir tevekkül"[10] ile de olsa, Türkler Müttefik yönetimine razı olacaklardı ve barış şartları onlara dayatılabilecekti. Yunan işgali, gerçekten yurtseverliği yeniden alevlendirdi ve pek çok Türk'ü uyuşukluktan kurtardı. Ne ki, bu varsayım, Türklerin Müttefik egemenliğini kabul edecekmiş olduklarını kanıtlamaz. 1918-1923 dönemi Türk kaynaklarından araştırıldığında tamamiyle farklı bir tablo ortaya çıkıyor. İTP liderlerine kalırsa savaş *bitmemişti*. İTP'nin Harbiye Nazırı Enver Paşa (1881-1922) tarafından kurulmuş olan istihbarat örgütü Teşkilât-ı Mahsusa (TM) direniş hareketini başlatmak için kesin emirler almıştı. Enver Paşa, 1913'ten itibaren, genç muvazzaf subayları terfi ettirip yaşlı ve alaylı subayları emekliye sevkederek orduyu yeniden yapılandırmıştı. Sadrazam Talât Paşa (1874-1921) sadece İTP'nin değil, ekonominin yeniden canlandırılması amacıyla toplumun sivil kesimlerinin de örgütlenmesinin mimarıydı. Milliyetçiler'in şansına, örgütsel zekâ, İngilizler'in, Türkler'de olduğunu asla kabul etmeyecekleri bir hasletti. Onlar İTP'yi, sadece Alman yanlısı olmak ve şovenizm ölçütlerine göre değerlendiriyorlardı. Ancak, sivil ve askeri eğitimin her ikisinde de yaygın olan Pan-Türkizm, şimdi yeni nesil subayların ve sivillerin kafalarında, tedricen Türk milliyetçiliğine dönüşüyordu. Pan-Türkizm'den ve Pan-İslâmizm'den yana olanlar savaş sonrasında acı gerçekle yüzyüze gelmek zorunda kalmışlardı. Anadolu'dan başka kurtarılacak bir toprak kalmamıştı. Kaybedilen öteki yerleri yeniden elde etmek kesinlikle imkânsızdı.[11]

Padişah'ın Müttefîkler'den yana (İngiliz taraftarı anlaşılsın) tutumuna bakarak yanılan İngilizler Milliyetçi Hareket'i küçümsediler. 1921'e kadar Kuvay-ı Milliyeciler ile İTP'nin bir ve aynı olduğunda ısrar ettiler. İngilizler, Milliyetçi Hareket'i, İTP'nin iktidarı yeniden ele geçirmeyi hedefleyen, umutsuz ve talihsiz bir girişimi olarak görüyorlardı. Türk toplumunda en önemli güdünün din olduğu inancından yola çıkan İngilizler, Türklerin çevresinde toplanacakları en güçlü sembolün Halife-Sultan olduğuna karar vermişlerdi. Ve Mart 1920'ye gelindiğinde Padişah'ı destekleyen bir politikayı resmen benimsediler.

Kuvay-ı Milliyeciler ve İTP aynı değildiler, ama Milliyetçiler, İTP tarafından başlatılan veya yeniden yapılandırılan bellibaşlı kurumları tevarüs etmişlerdi. Bu kurumlar direnişin örgütsel iskeletinin oluşturulmasını sağladı. Milliyetçi direniş, insan gücünü, askeri kuvvetlerden, Teşkilat-ı Mahsusa'dan (TM), zanaatkâr ve imalâtçı loncalarından, 1913'den sonraki adıyla esnaf cemiyetlerinden, Osmanlı Kızılay Derneği'nden ve kadın örgütlerinden tedarik etti. 1908 ile 1918 arasında en az 17 kadın derneği kurulmuştu ve bunlardan üçü, yani İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi, Teâli-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti ve Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti doğrudan İTP tarafından örgütlenmişti.[12]

İlk yeraltı grubu Karakol, İTP'nin istihbarat örgütü TM örnek alınarak oluşturuldu. 23 Nisan 1920'de, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulmasından hemen sonra, Müdafaa-i Milliye (M. M.), Felâh, Muavenet-i Bahriye ve İmalât-ı Harbiye grupları gibi yeraltı örgütleri oluşturuldular.

Kuvay-ı Milliye'nin işini kolaylaştıran bir başka faktör yerel muhalefet partisi HİP'in zayıflığıydı. Saray ve HİP, barış antlaşmasının şartlarını yumuşatmak amacıyla, Müttefikler'e karşı yatıştırmacı bir politika benimsemişlerdi. HİP'in liderlerinin çoğu, aynı zamanda İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin üyesiydiler. HİP güçlü bir temelden yoksundu ve böyle bir temel inşa edecek yerde, İtilâfçılar, İTP taraftarlarından öç alma peşindeydiler. Üstelik HİP kenetlenmiş bir grup değildi. HİP'lilerin tek ortaklaşa özelliği İTP'ye duydukları körükörüne nefretti.[13] HİP, her toplum kesimindeki İttihatçı karşıtlarının yanısıra, fırsatçılar için de bir cazibe merkeziydi. Sonunda HİP'in önde gelen üyeleri liderlik için kavgaya başladılar. Damat Ferit Paşa karşıtı fraksiyon 1920'de HİP'ten ayrıldı ve "Mutedil Hürriyet ve İtilâf Partisi"ni kurdu. Damat Ferit Paşa, itibar kaybının etkilerini karşılamak amacıyla, Müttefiklerle kader birliğine girdi. Bu strateji,

onun Müttefikler tarafından desteklendiği ve Osmanlı ülkesinde kalmış tek güçlü devlet adamı olduğu mesajını ilettiği varsayımına dayanıyordu. Gerçekte ise, Damat Ferit'in Müttefiklerce sempatisi karşılıksızdı. Bir İngiliz ajanının raporuna göre:

"İstanbul Hükümeti, ne kadarcık otoritesi varsa bunu Padişah'tan ve Müttefikler'in, özellikle de İngilizler'in kendisini desteklediği kuruntusundan türetiyor. Aktif politikacılar arasında zaten itibarını yitirmiş olan Ferit Paşa, ya yukardaki hülyanın bir gerçek olduğuna Padişah'ı ikna ederek ve böylece en azından Padişah'ın güveninin sürmesini garantiye alarak, ya da bu rüyayı gerçeğe dönüştürüp kendisini destekleyen çevreyi tekrar genişleterek, iktidarı elinde tutabilir"di.[14]

"Mutedil" fraksiyon, bölünmeden üç ay sonra HİP'le yeniden birleşti. Bununla birlikte, HİP, Osmanlı döneminin son seçimleri olan 1919 seçimlerini boykot ettiği için hiçbir zaman Parlamento'da temsil edilmedi. Damat Ferit Hükümeti iktidarda olduğu zaman bile, HİP ile Hükümet arasındaki ilişki normal türden değildi. HİP'in Parlamento'da sandalyesi yoktu ve politikaları etkileyemiyordu.[15] Dolayısıyla HİP, kamuoyunu Kuvay-ı Milliyeci karşıtı propaganda ile etkilemeye çalışıyordu. HİP, sağlam bir siyasi partiden çok, İttihatçı ve Milliyetçi karşıtı bir zihniyetin sembolü görünümündeydi.

Milliyetçilerin başarılarındaki diğer etmenlerin yanısıra, Müttefikler'in İstanbul'un geleceğine ilişkin tutumları ve şehri resmen işgal etmeleri de, onların Ankara'da kendi alternatif hükümetlerini kurmalarının nedenleri oldular.

Savaştan beri, Müttefik ülkelerin Avrupa'daki yurttaşları, İstanbul'un uluslararası yönetim altına alınması propagandasını yaymaktaydılar. Bu fikrin savunucuları, Türkler'in İstanbul'a, başlangıçta yabancı fatihler olarak girdiklerini ve şehirde yabancı olarak kaldıklarını iddia ediyorlardı.[16] Bu görüşe göre İstanbul ne Müslüman'dı ne de Türk. Bu yazarlar, nüfusa ilişkin sayıları nasıl elde ettiklerini açıklamaksızın, şehirde 685.000 gayri-Müslim ve 485.000 Müslüman bulunduğunu ileri sürüyorlardı. Müslüman nüfus içinde Türkler'in payı, büyük ölçüde, sürekli oturanlardan değil geçici nüfustan oluşmaktaydı. Bu kişiler, İstanbul'daki bütün Türklerin devlet görevlileri oldukları varsayımına dayanarak, Türklerin İstanbul'un yerlisi olmadıklarını iddia ediyorlardı. Dolayısıyla İstanbul'da sürekli yaşayan Müslüman nüfus Araplar'dan, Amavutlar'dan ve Kürtler'den oluşuyordu. Bu temelsiz

iddiaların amacı İstanbul’un bir Türk şehri olmadığını kanıtlamaktı.

Mütareke’nin ilk dönemlerinde, Müttefikler, İstanbul üzerinde, serbest deniz ulaşımı ilkelerine dayanan bir Boğazlar rejimi uygulamak istemişlerdi. Boğazlar’ın konumu, İngiliz devlet adamlarının kafalarındaki, Avrupa’nın Türkler’den temizlenmesi meselesiyle bağlantılıydı. İngiliz resmi çevreleri Padişah’ın İstanbul’dan uzaklaştırılıp uzaklaştırılmamasını tartışıyorlardı. Bu fikrin en şamatacı temsilcileri İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon ile Başbakan Lloyd George’du. Bu fikre karşı çıkan ise, Hindistan Genel Valisi Montagu idi. Montagu, Padişah İstanbul’dan kovulduğu takdirde Hindistan’daki Müslümanlar’ın duygularının rencide olacağı inanandaydı. Oysa İngiltere, savaş sırasında, Türkler’e karşı, kendi birlikleri içindeki Müslüman askerleri kullanmıştı ve buna müminlerden bir itiraz gelmemişti. Ancak, Genel Vali’ye göre, Halife-Sultan’ın kovulması çok riskliydi.[17] Bu şartlar altında, İstanbul’u manda altına almak cazip bir çözüm olarak görülüyordu. 1920’de ABD’nin, İstanbul veya Türkiye üzerinde bir manda yönetimini kabul etmeyeceği açıkça ortaya çıktı. İngilizler, ikinci dereceden bir gücün Boğazlar’dan sorumlu olmasını kabul etmekten yana değillerdi; çünkü bunun ileride problemler çıkarmasından korkuyorlardı. ABD mandası da, istenir olmaktan aynı kertede uzaktı. Bu, Akdeniz’de güçlü bir Amerikan filosu anlamına gelecekti. Böylesi ise İngiliz politikasıyla uyuşmazdı. Bu durumda, sadece Akdeniz’de İngiliz gücüne rakip bir Amerikan filosunun varlığıyla kalınmayacak, bu filonun yakıtının Ortadoğu petrolünden sağlanması gerekecekti. Amerikan deniz kuvvetlerinin bir raporuna göre, İngilizler petrolün paylaşılmasında zaten gönülsüzdüler.[18] Yüksek Konsey Padişah’ın İstanbul’da kalabileceğine karar verdi. Bu kararın alınmasına yardımcı olan önemli bir faktör, Bolşevikler’le Kemalistler arasında, 1920’deki yakınlaşma idi. Karar sayesinde ılımlı Türklerin de Müttefikler safına kazanılması mümkün olacaktı:

"Yine de, Bolşevizm korkusu, 1920’de İngilizler’in Türkiye’ye ve İstanbul’a ilişkin düşüncelerinde tümden değişikliğe yolaçarak, nihayet hayırlı bir sonuç verdi. Londra’daki hükümet, Bolşevik propagandanın erişebileceği ilk ulusun Türkler olduğunu ve Moskova Hükümeti’nin Küçük Asya’da İngiliz politikasına karşı en kolay ve etkili bir şekilde Türkiye’yi destekleyebileceğini, böylece Doğu’da durumun daha da karmaşıklaşacağını kavradı. Bu nedenle, Osmanlı Hükümeti’ni açık bir direnişe itmemek için, İngiltere, Fransa’nın baştan beri savunduğu, Türklerin İstanbul’da

kalmalarına izin verilmesi gerektiği görüşünü paylaşmaya, ilk kez eğilim gösterdi."[19]

Daha sonra, Lord Curzon İstanbul'un uluslararası statüye kavuşturulması planıyla çıkageldi; ayrıca, Padişah'ın uzaklaştırılması gerektiğinde yine ısrarlıydı. Bu sefer Fransızlar Genel Vali Montagu'yü desteklediler. Fas, Cezayir ve Suriye'deki Müslümanlar'ın gücendirileceğini ileri sürdüler. Lord Curzon, Padişah'ın zaman zaman İstanbul'da oturmasına izin veren "Vatikan önerisi" ile geri geldi. Ancak, Fransız Başbakanı Clemenceau Lord Curzon'a karşı çıktı. Clemenceau, "Anlaşılan, Batı'da bir tane Papa bize yetmiyor" diyordu.[20] Gerçekte Halife'nin konumu, bu tartışmalarla ilgisi olmayan bir papanınkinden çok değişikti. Sorun, Avrupa'nın Müslüman sömürgelerinde muhalefet yaratmaksızın Türklerin Asya'ya nasıl hapsedileceğiydi. İstanbul'a henüz hiçbir karar ulaşmamış olmasına rağmen, "Vatikan önerisi"nin haberi gelmişti:

"İstanbul ve Boğazlar uluslararası statü altına alınacak ve Fransa ile İngiltere, beraberce, yönetimde egemen bir etkinliğe sahip olacaklar. Türk Hükümeti'nin yeni başkenti Küçük Asya'da olacak, fakat Padişah bütün Müslümanlar'ın lideri olarak kalacak ve İstanbul İslâm'ın başkenti olmaya devam edecek."[21]

Bu haber İstanbul'da büyük heyecan uyandırdı. Müttefik Yüksek Komiserlikleri'ne protesto mektupları gelmeye başladı. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral de Robeck'in Avam Kamarası Başkanı'na ilettiği bir protesto telgrafında şöyle denmekteydi:

"İstanbul Belediyesi Genel Meclisi, bu ayın 15'inde yapılan ilk oturumunda beni, aşağıdaki bildirimi size iletmekle görevlendirdi: Yüzyıllardan beri kendi tarihi anıtları ve yapılarıyla, padişahlarının ve atalarının mezarlarıyla dolu olan, Türklerin başkenti İstanbul'u öteki Osmanlı ülkelerinden koparmak imkânsızdır. Böyle haksız bir koparma, asil İngiliz ulusunu seçkin kılan yüksek adalet ve özgürlük esprisiyle bağdaşmaz ve bu karar uygulamaya konulamaz. İmza: Cemil, İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı."[22] 13 Ocak 1920 günü Sultanahmet Meydanı'nda yapılan bir protesto gösterisinden sonra İngiliz Yüksek Komiserliği'ne sunulmuş olan bir mektubu, Amiral de Robeck, 3 Şubat 1920'de Lord Curzon'a iletti. Mektup önde gelen İstanbulluların imzalarını taşıyordu ve şehrin işgalini ve uluslararası kontrol altına alınmasını kınamaktaydı. Ayrıca mektupta, daha sonra olabilecek her şeyin sorumluluğunun İngilizler'e ait olacağı tehditkâr

bir üslupla dile getiriliyordu.[23]

Bu tarihten bir yıl sonra Müttefikler, İstanbul’un gelecekteki yönetimi konusunda hâlâ daha anlaşmış değillerdi. İstanbul’daki American Bible House’ın yayın organı *The Orient*’ın yayımcısı yeni bir öneri getirdi:

"İstanbul’un, onun üzerinde herhangi siyasi bir emeli olmadığı bilinen üç ülkenin delegelerinden meydana gelmiş bir komisyonun yönetimine teslim edilmesine ne gibi geçerli bir itiraz olabilir? İsviçre, Finlandiya ve ABD delegelerinden ideal bir komisyon oluşturulabilir; Danimarka, Norveç, Brezilya ve Japonya olası alternatiflerdir."[24]

Buna göre, Cemiyet-i Akvam, İstanbul’a, şehir halkının özerk yönetiminin geçerli olacağı bir serbest şehir sözleşmesi sağlayabilirdi. Daha önce Osmanlı ailesine ait olan mülkün tamamı, özerk yönetimin finansmanı için şehre devredilecekti. *The Boston Herald,* komisyon vasıtasıyla şehir yönetilmesinde bir deneme olacak bu öneriyi alkışladı. Boston’lı gazeteciler, İstanbul’un hep mutlakiyetle yönetilmiş olduğunu ileri sürüyorlardı. Böylece, tarihinde ilk kez olarak, şehrin demokratik yönetime sahip olması fırsatı çıkıyordu.[25]

Yukarıdaki önerinin görmezden geldiği, İstanbul’un 16 Mart 1920’de *de jure* işgalinin yolaçmış olduğu istenmeyen sonuçtu. Milliyetçiler, Osmanlı Parlamentosu’nun dağıtılmasına, Ankara’da kendi hükümetlerini kurduklarını ilân ederek tepki göstermişlerdi.

Paris’te Yüksek Konsey, Padişah’ın İstanbul’dan uzaklaştırılması kararını almıştı, ama Müttefik Hükümetleri, İstanbul’un veya genel olarak Türkiye’nin sorunlarının nasıl üstesinden gelineceği hakkında net bir politikadan daha hâlâ yoksundular. İstanbul’daki İngilizler acil olarak bir karara ihtiyaç duyuyorlardı.

Gerçekte, İstanbul’un *defacto* işgali kanunsuzdu ve Müttefikler, Osmanlı Hükümeti aracılığıyla olmadıkça otoritelerini kullanamıyorlardı. Karadeniz Ordusu Komutanı General Milne, Türk askeri yetkililerinin kendisinin talimatlarına aldırış etmemeleri üzerine, Osmanlı Hariciye Nazırlığı vasıtası ile duruma müdahale etmesi için, Amiral de Robeck’e sürekli baskı yapıyordu. Amiral de Robeck’in müdahale ettiği durumlarda ise, sonuç Türklerin oyalaması oluyordu. Müttefik Yüksek Komiserleri kendi iradelerini kabul ettirmekte güçsüz kalıyorlardı; çünkü Ateşkes Antlaşması’nın şartlarını uygulayacakları imkânlardan yoksundular. Bu nedenle Amiral de Robeck, hükümetine, İstanbul’un *de jure* işgal edilmesini tavsiye etti.[26] Kıdemli siyasi

görevli Ryan, hükümetini, Beyaz Ordular'ın Bolşevikler tarafından yenilgiye uğratılmalarını ve Kafkaslar ile Hazar yörelerinde Bolşevik kontrolü tehlikesini gözönünde tutan "olumlu bir politika" benimsemesi için tekrar tekrar uyarmaktaydı.[27]

Barış antlaşmasının imzalanmasından sonra, İngilizler, kalıcı bir nüfuz kurmak için Padişah'ı desteklemeye karar verdiler. Ryan üstlerine, Padişah'la birlikte İngiltere sempatizanlarının desteğini sağlamanın birinci yolunun, Müttefikler'in onlara katlanılabilir barış koşulları teklif etmeleri olduğunu söylüyordu. Bu, İstanbul'un başkent olarak kalması, Yunanlılar'ın İzmir'den kovulmaları ve gelecekte herhangi bir Kürt ve Ermeni devleti kurulmasının gündemden çıkartılması demekti. Muhtemel Kürt ve Ermeni devletleri, güney, güneydoğu ve Çukurova illerini Türkiye'den koparmış olacaklardı. Gelgelelim Majesteleri'nin hükümetinin benimsediği kesin politika, Türk Milliyetçileri'nin meydan okuyuşunu hoyratça cezalandırmaya kalkışmak oldu. Türklerin kafa tutan tavrı üzerine Lord Curzon, ciddi olarak, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarındaki tahkimatların yıkılmalarını düşünmeye başladı. Curzon, 10 Mart 1920'de Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na ve Ordu Konseyi'ne gönderdiği "Acil" ve "Gizli" yazıda bir öneri getirmekteydi:

"İstanbul ve Çanakkale Boğazları'ndaki tahkimatların yıkılmasına girişildiği takdirde, bu, Türkler üzerinde, şu sıralarda bir hayli arzu edilir bir moral çöküntü meydana getirecektir. Bunu Lord cenaplarına önermekteyim. İleri sürdüğüm böyle bir eylem, sadece Türklerin yenilgisinin değil, aynı zamanda Müttefikier'in kararlılığının ve gücünün aşikâr bir işareti olacaktır. Herhangi bir ön uyarının Türkler'e erişmesine izin vermeksizin, İstanbul Boğazı istihkâmlarının uçurulmaya başlanmasını teklif ediyorum. Böylece İstanbulluların zihinlerinde yaratılacak şiddetli izlenim, mevcut durumdaki sıkıntıların giderilmesine büyük ölçüde yardımcı olacaktır."[28]

Amiral de Robeck bu öneriden veya Dışişleri Bakanlığı'nın önermiş olduğu gibi, misilleme olsun diye Milliyetçiler'in fiilen bastırılmasından yana değildi. Ona göre Mustafa Kemal buna, Anadolu'daki Hıristiyanlar'a karşı-misilleme yaparak tepki gösterecekti ve Anadolu demiryollarını tutup, İstanbul'un gıda maddesi ihtiyacını kolaylıkla kesebilecekti.[29] Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Lord Curzon'la aynı fikirdeydi, ama Curzon'ın planı yürürlüğe konmadı; çünkü aynı ay içinde daha önce, Müttefik Yüksek Konseyi İstanbul'un resmen işgal edilmesi gerektiğine karar vermişti. Müttefikler, bu yoldan, barış şartlarını Milliyetçiler'e dayatabileceklerini ve

onları İstanbul Hükümeti'yle işbirliğine zorlayabileceklerini umuyorlardı. Ayrıca, işgalin birtakım elverişli nedenleri vardı. İngilizler bütün istenmeyen kişileri, yani şehirdeki Kuvay-ı Milliyeci unsurları tutuklayabilecekleri. Müttefikler, Padişah-Halife'nin hukukunun devamına karar vermek suretiyle, gerek Türkiye'de, gerekse diğer İslâm ülkelerinde olumlu bir imaj yaratacaklarını umuyorlardı ve Türkiye dahilinde Milliyetçiler'i destekleyenlerin birçoğunun Padişah'ın etrafında toplanacakları varsayımına dayanarak, bu politikanın Kuvay-ı Milliye Hareketini böleceğini hesap ediyorlardı. İşgal Osmanlı Parlamentosundaki Milliyetçiler'in bastırılmalarını kolaylaştıracaktı. Ve nihayet işgal, daha etkin bir mali ve hukuki kontrol getirerek, şehrin yönetilmesini daha kolaylaştıracaktı.

Yüksek Konsey işgalin devamına karar, verince, İstanbul'daki Müttefik Komutanlar ve Yüksek Komiserler işgalin altı ay sürmesini kararlaştırdılar.[30] Yüksek Konsey şehrin yönetiminin devralınmasına ve Parlamento'nun dağıtılmasına karşı çıktı.[31]

Ali Rıza Paşa ve Salih Hulûsi Paşa Hükümetleri sırasında (2 Ekim 1919 - 2 Nisan 1920) Kuvay-ı Milliye ile Osmanlı Hükümeti arasında bir yakınlaşma oldu. Milliyetçiler, bir Osmanlı heyeti ile, Sevr Antlaşması'nda yapılmasını istedikleri değişikliklere ilişkin görüşme yapmaya razı oldular. Karşılık olarak, barış şartlarına direnmeyi sona erdireceklerine söz verdiler. Oysa, Osmanlı heyeti Kuvay-ı Milliyeciler'le görüşmek üzere Amasya'ya vardığında, toplantının amacı tümüyle değişti. Osmanlı Hükümeti Milliyetçiler'in kurmuş olduğu Heyet-i Temsiliye'yi resmen tanıdı. Bu komite Sivas Kongresi'ne seçilmiş temsilcilerden oluşuyordu ve yabancı işgaline karşı direnişi birleştirmekle görevli resmi bir kuruldu. Ayrıca, Osmanlı heyeti, Sivas Kongresi'nde benimsenen Misak-ı Milli ile, ilke olarak görüş birliği içindeydi.[32] Ardısıra, Anadolu'dan gelen milletvekilleri, 12 Ocak 1920'de açılan son Osmanlı Parlamentosu'na katıldılar. ABD Yüksek Komiseri'nin raporunda şöyle denilmekteydi:

"Son raporlar, Türk seçimlerini önleme ve rüşvetçilikle bir hükümet darbesi yapma çabalarının başarısızlığa uğradığını gösteriyor. Bununla birlikte, Kuvay-ı Milliyeciler'e muhalif unsurların yanısıra, Müslüman olmayan nüfusun seçimlere katılmamaları kararlaştırıldı. Bu tavizle, çoğunluktaki sıradan insanların duygularına tercüman olan bir seçim sonucu ortaya çıktı."[33]

140 milletvekilinin çoğunluğu Milliyetçiydi ve Mustafa Kemal'i temsil

eden Rauf Bey de bunların arasındaydı. Rauf Bey yasal usullere sıkıca bağlıydı. İngilizler’in, Milliyetçi bir parlamentoya tepki göstermelerine yolaçacak şekilde tahrik edilebildikleri takdirde sert tedbirler alacaklarını, belki Parlamento’yu bile dağıtacaklarını, bunun üzerine, Ankara’da haklı olarak bir hükümet kurulabileceğini düşünüyordu.[34]

İngilizler’i derinlemesine tahrik etmek gerekmedi. 28 Ocak 1920’de, Edirne Milletvekili Şeref Bey (Aykut, 1874-1939) Parlamento’da Misak-ı Milli’yi okudu ve Parlamento Misak-ı Milli’yi kabul etti. Bu sözleşmenin özü, Araplar’ın çoğunlukta olduğu yerlerin dışındaki Müslüman ve Türklerin Türk Devleti’nin sınırları içinde kalmasıydı. Eski bir İttihatçı olan Şeref Bey, bu eyleminin bedelini, işgalden sonra Malta’ya sürülerek ödeyecekti.[35] 16 Mart 1920 günü, Rauf Bey’in ve Kara Vasıf’ın (Karakol, 1881-1931) Parlamento’nun içinde İngilizler tarafından tutuklanmaları üzerine, Osmanlı milletvekilleri toplantıların askıya alınması yönünde oy verdiler. İngilizler’in Parlamento’yu dağıtmaya niyetleri yoktu ve böyle bir sonuçla karşılaşacaklarını sezmemiştiler.

Başlangıçta, işgalin 13 Mart 1920 günü yapılması planlanmıştı. Ancak, İstanbul’daki Fransız Komutanı, Paris’deki Dışişleri Bakanlığı’ndan, ihtiyatlı olmayı, Müttefıkler’e danışmayı ve işgali ertelemeyi öğütleyen bir telgraf aldı.[36] Amiral de Robeck, eğer Hükümet’in niyeti işgalin yapılmasıysa, Fransızlar’dan ve İtalyanlar’dan bağımsız davranması için yetkilendirilmesini istedi. Aksi halde, Yüksek Komiserler’in hepsi kendi hükümetlerinden derhal aynı talimatları almalıydılar. 13 Mart’ta Lord Curzon, İstanbul’da Fransızlar yüzünden meydana gelen ertelemeyi Fransız Büyükelçisi’ne bildirdi. Curzon Fransız Elçisi’ne, Yüksek Konsey’den aldığı talimatlara dayanarak, de Robeck’i işgali yerine getirmekle yetkilendirdiğini, Fransız ve İtalyan Komutanları işbirliği yapmayı reddettikleri takdirde, İngilizler’in tek başlarına davranacaklarını söyledi.[37]

İşgal 16 Mart sabahı gerçekleştirildi. Müttefik Yüksek Komutanları halka bir bildiri yayımladılar. Bu bildirinin "başlıca amacı, iyi yönetilmesi için İstanbul’un fiilen rehin alındığının bütün Türklerin, özellikle de İstanbul dışındakilerin kafasına sokulması'ydı.[38] Müttefıkler’in bildirisi, işgalden söz bile etmemeyi yeğleyen Milliyetçi *Tasvir-i Efkâr* dışında, bütün İstanbul gazetelerinde basıldı. Haftalık Fransız dergisi *L’Illustration* işgali şöyle tasvir etmişti:

"Geçtiğimiz 16 Mart günü, İngiliz, Fransız ve İtalyan Yüksek

Komiserleri’nin kararları uyarınca, üç ulusun birliklerinden oluşmuş bir işgal kolordusu, İngiliz Generali Wilson’ın emrinde İstanbul’a girdi. Gerçeği söylemek gerekirse, şehir, İngilizler’in "polis" diye iddia ettikleri unsurlar tarafından, önceden fiilen işgal edilmişti. Üçlü işgal gücü emrine verilen en önemli birlikler, çeşitli stratejik noktalarda konumlanmaya, birtakım resmi kuruluşlara, özellikle Harbiye Nezareti’ne elkoyulmasına ve Mustafa Kemal, Enver Paşa ve Talât’la aynı düşüncede olduğu bilinen kişilerin tutuklanmaları için harekete geçilmesine imkân sağlıyordu. General Wilson’ın, şehrin sıkıyönetim altında olduğunu açıklayan bir bildirgesi ile, işgalin geçici karakterde olduğu ileri sürülmekteydi... Bu bildirge, öte yandan, kargaşalıkların ve katliamların tekrar etmemesi için bütün garantiler sağlandığı takdirde, Müttefikler’in, İstanbullu Türkler’i haklarından yoksun bırakmayacaklarını ifade eden yatıştırıcı kararını doğruluyordu."[39]

17 Mart 1920’de Müttefik Pasaport Bürosu, vizesi bulunmayan hiç kimsenin, Boğaz’da Anadolu Feneri’nden öteye veya Asya tarafında Pendik’ten doğuya doğru yolculuk etmesine izin verilmeyeceğini ilan etti.[40]

İstanbul’un askeri işgali Müttefikler’in çıkar çatışmalarını günyüzüne çıkardı. Müttefikler arasındaki ciddi bölünmeler Amerikan ve Avrupa basınında yansıtılmaktaydı. Nisan 1920’de *The New York Times,* Fransızlar’ın ve İtalyanlar’ın Müttefik işgalini eleştirdikleri haberini verdi.[41] 2 Nisan’da *La Parole Libre,* İstanbul’un 16 Mart’ta işgalinin, yalnızca, İstanbul Boğazı üzerinde İngilizler’in egemenliğini kurmak amacıyla gerçekleştirildiğini dile getirmekteydi.[42] Haziran’da *The New York Times*, Türkiye’nin paylaşılmasını yeniden gündeme getiren, Türkler’le savaşı onaylayan ve Yakın Doğu’da problemlerin çözümü görevini Yunanistan’a teslim eden, Mayıs 1920’deki Hythe Konferansı çalışmalarına karşı Fransız basınının içerlediği haberini verdi. Gazete, *La Liberté*’de yazan Robert Lambel’den bir alıntı yapmıştı:

"Bunu desteklememiz bize neye mâlolacak? İslâm âleminin yüzyıllardır koruyuculuğunu yapan Fransa, Müslümanların en kararlı düşmanlarını desteklemekle, bütün çıkarlarını, saygınlığını ve politik geleneğini, üstelik, İstanbul’a gözdikmekten asla vazgeçmemiş olanlara mı kaptırıyor?"[43]

Amerikalı bir bilim adamı, Müttefikler arasındaki bölünmeyi, Türkiye’nin bölüşülmesinde, Fransa’ya, zahmetine değer yeni bir savaşa girişmesine yetmeyecek kadar küçük bir pay verilmiş olduğu olgusuna yoruyordu. İngilizler tarafından, Yunanlılar’a İtalya’nın zararına imtiyazlar verilmiş

olması, İtalyanlar'ı da düşkırıklığına uğratmıştı. Bu memnuniyetsizlik Fransızlar'ın ve İtalyanlar'ın Kuvay-ı Milliye'ye sağladıkları desteği arttırdı.[44] Fransızlar'ın İngiltere'den öteki şikâyetleri, ön anlaşmaların aksine İngiltere'nin Musul petrolünü Fransa ile paylaşmak istememesi ve Emir Faysal'ı, Suriye'deki Fransız birliklerine saldırması için kışkırtmasıydı. Kısacası, Fransa'ya göre İngiltere, müttefiklerinin çıkarlarına en ufak bir saygı göstermiyordu ve bütünüyle bencil bir politika izlemekteydi.

Aslında, Suriye, Mezopotamya, Çukurova ve Ege'deki çıkar rekabetleri yüzünden, Müttefikler'in yolları daha 1919'da ayrılmaya başlamıştı. Fransız kamuoyu Yunan birliklerinin İzmir'e girişini haklı görmedi. İtalyanlar, daha önce kendilerine vaadedilmiş olan, zengin topraklara sahip Aydın ilinden mahrum bırakıldıkları için gücendirilmişlerdi. Bu nedenle her iki ülke, Türkiye'deki emperyalist emellerini ekonomik ayrıcalıklarla sınırladılar. 1919 yazında İtalya'da iç durum karışmıştı ve bir ihtilâl tehlikesi vardı. İtalyan Hükümeti kendi birliklerini Anadolu'dan geri çekti ve toprak kazanma düşüncesinden vazgeçti. "Fakat giderayak, İtalyanlar silahlarını ve cephanelerini, bunların kendi müttefiklerine karşı kullanılması ihtimaline rağmen, Milliyetçiler'e sattılar."[45]

Roma'daki bir İngiliz ajanının Londra'yı uyardığı gibi, İtalyan Hükümeti, komşu devletlerin emperyalist emellerini dengeleyebilmesi için, Yakın Doğu'da güçlü ve bağımsız bir Türkiye'den yanaydı:

"... sizin de farkında olduğunuz gibi, <u>en azından hoşgörüldükleri</u> olgusuyla birlikte - İtalyan işadamları ve zanaatkârları en kritik anlarda Anadolu kuvvetlerine malzeme desteği sağlamaktalar."[46] Yukarıdaki altı çizili ibareye, Londra'da, "Bundan çok daha fazlasını yapmaktalar" diyen bir not düşülmüştü.

Aynı İngiliz ajanına göre İtalyan Hükümeti, Kuvay-ı Milliye ile merkezi Osmanlı Hükümeti arasında, bunlardan ilkiyle resmi görüşmelere girişmeksizin arabuluculuk etmek arzusundaydı. Bu istihbarat doğru ise, İtalyanlar, mümkündür ki, Milliyetçiler'i resmen tanıyan ilk ulus olmak istemiyorlardı.

1920 Ekimi'nde, İstanbul'daki İngiliz istihbaratı, çok sayıda İtalyan malı petrol varilinin, Kuvay-ı Milliye tarafından kullanılması amacıyla, Antalya'dan Anadolu'nun içlerine doğru gönderilmiş olduğunu doğrulamaktaydı. Bir başka istihbarat, Kemalistler'e gönderilen sahra toplarının, Antalya'da İtalyanlar tarafından gemilerden boşaltılmış

olduklarını gösteriyordu.[47] Roma'daki İngiliz Büyükelçisi Dışişleri Bakanlığı'na, Türkiye'deki ve Kafkaslar'daki İngilizler'in aldıkları raporlardan İtalyanlar'ı haberdar ettiğini yazmıştı: "... bu ülkelerdeki İtalyan ajanları, kendilerinden beklemeye hakkımız olan içten desteği bize sağlamadılar ve onların sempatilerinin daha çok bizim düşmanlarımızdan, özellikle de Türk Milliyetçilerinden yana olduğu görüldü."[48]

İngiliz Elçisi, İtalyan Dışişleri Bakanı'nın, böylesi bilgilerin muhtemelen Yunan kaynaklarından elde edilmiş olduklarını söyleyerek, bu iddiaları hemen reddettiğini ilâve etmekteydi. Resmi yalanlamalar bir yana bırakılırsa, değişik raporların gösterdiği gibi, İtalyanlar'ın ittifaka artık sadık olmadıkları aşikârdı. Onları tek ilgilendiren kendi ticaretlerini arttırmaktı.

Müttefikler'in çıkarları arasındaki uzlaşmaz farklılıklar zamanla daha da arttı. Anadolu'dan çekilmiş olup Müttefikler tarafından ele geçirilen telgraflar, Kemalistler'in İstanbul'da bir İtalyan ticarethanesiyle ilişkide olduklarını göstermekteydi. Kuvay-ı Milliye, ordu için 25.000 üniforma, 100.000 asker yatağı, 100.000 çadır, 150.000 matara ve daha başka malzemeler satın almak istiyordu. Telgrafı gönderen ajan, ödenecek paranın Antalya'da bir İtalyan bankasına yatırılmasını ve malların alınmasını takiben satıcıya aktarılmasını öneriyordu.[49]

10 Haziran 1920 tarihli bir Fransız istihbarat raporuna göre, büyük bir İtalyan firmasının müdürü, Milliyetçi bir ajanın, 100.000 adet Lebel, Mauser ve Mannlicher tüfeği ve fişeklerini satın almak için kendisiyle temas kurduğunu Fransızlar'a haber vermişti:

"Ankara Hükümeti, Banco di Roma'nın İstanbul şubesine avans olarak 180.000 Türk Lirası yatırdı. Mustafa Kemal, silahların teslimi için Fransız Hükümeti ile ilişki kurmayı becerebilecek tek kişi olduğuna inandığı bu tüccara başvurmuş."[50]

10 Ağustos 1921'de Paris'teki Müttefik temsilcileri, her ülkenin kendi firmalarının savaş durumundaki ülkelere savaş malzemesi satmalarına izin verilmesi için genel bir anlaşmaya vardılar. Ancak, Müttefikler'in, hem Yunanlılar'a, hem Türkler'e karşı tarafsızlığı hâlâ yürürlükteydi ve bu özel durum, onların, savaş halindeki bu iki ülkeye silah satmalarını engellemekteydi. Müttefik Hükümetler için tek "çözüm", kendi firmalarına ve müşterilere karışmamaktı.[51] Bu yaklaşım, kaçakçılığı belirli ölçüde meşrulaştırdı.

20 Ekim 1921 tarihli Fransız-Türk antlaşmasına bir başlangıç jesti olarak,

Fransızlar Milliyetçiler'e iyi niyet gösterileri yaptılar. Ocak 1921'de, o zamanki Fransız Yüksek Komiseri Jules Defrance General Charpy'ye yazdığı gizli bir notta, Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın, Roma'da bulunan Ahmet Rıza Bey (1859-1930, Osmanlı Millet Meclisi ve Senatosu eski Başkanı) tarafından Mustafa Kemal'e yazılmış bir mektubu kendisine gönderdiğini ve bu mektubun gizlice Mustafa Kemal'e iletilmesi gerektiğini belirtmekteydi. Defrance Charpy'den, bu mektubu özel bir kurye ile göndermesini istemişti.[52] Mektup, muhtemelen, Avrupalılar'ın Türk Milliyetçilerine karşı tutumlarıyla ilgili bilgileri olduğu kadar, İtalyanlarla yakınlaşma ihtimaline dair haberleri kapsıyordu.

Ankara'nın İstanbul'daki siyasi temsilcisi Hamit Bey (Hasancan, 1870-1940) General Charpy'den, Fransız Savaş Bakanı'na yazdığı bir mektubun yerine iletilmesini istedi. Bu mektupta Hamit Bey, son Osmanlı Parlamentosu tarafından kısa bir süre önce onaylanmış olan Misak-ı Milli'nin, Türkiye'nin sınırlarını çizdiğini belirtmekteydi. Buna uygun olarak, Milliyetçiler, Misak-ı Milli temeli üzerinde, Fransız-Türk antlaşmasını görüşmek için Paris'e bir heyet gönderiyorlardı.[53]

Bir yıl sonra, İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold, Dışişleri Bakan Yardımcısı Sir Lancelot Oliphant'a yazdığı gizli bir mektupta, acı acı şikâyet ederek, "Anlayabildiğim kadarıyla, Fransız meslekdaşımın, Yüksek Komiserler arasındaki toplantılarda konuşulan her şeyi Milliyetçi ajana iletmekte hiç zaman yitirmediğinin altını çizmek istiyorum"[54] diyecekti. Sir Horace annesine yazdığı bir mektupta Fransızlar'ı, "boyuna bize ihanet ediyorlar" diye suçluyordu.[55]

Hamit Bey'in Ankara'da Genelkurmay'a göndermiş olduğu bir telgraf Fransızlar'la Milliyetçiler arasındaki işbirliğine işaret ediyor. General Pellé 27 Haziran 1921 günü Hamit Bey'e bir muhrip tahsis etmişti ve Hamit Bey, Yunanlılar'ın yapmış oldukları bir toplu katliâmı incelemek üzere, bu muhriple gizlice İzmit'e gitmişti. Ayrıca, Fransız-Türk antlaşması sürecinde, Fransız Hükümeti'nin delegesi Franklin-Bouillon (1870-1939) ile Ankara'nın Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk, 1878-1968) arasındaki haberleşme Hamit Bey ve General Pellé aracılığıyla yapılmıştı.[56]

1922'ye gelindiğinde, Müttefik güçler arasındaki sürtüşme gözle görülür hale gelmişti. Başlangıçtaki, Müttefikler arasına nifak sokmaya çalışanın Türkler olduğu iddialarından artık vazgeçilmişti.

Roma Katolikleri'nin Papası Benedict XV 22 Ocak 1922'de[57] öldüğü

zaman, İstanbul’da Katolik Kilisesi bir ayin düzenledi. Yüksek Komiserler’in ve diplomatik heyetlerin oturacakları yerlerin belirlenmesi, Fransızlar’ın sembolik katafalkın hemen arkasındaki onur yerinin kendilerine ayrılması için ısrar etmeleri yüzünden bir problem oluşturdu. İngilizler ve İtalyanlar, Mayıs 1920’de San Remo’da, Fransızlar’ın Doğu Katolikleri üzerindeki hâmiliğinden vazgeçmiş olduğunu iddia ederek karşı çıktılar. Papalık delegesi Monsignor Dolci Fransızlar’ın isteğini destekleyince mesele çözümlendi. Ne var ki, İngiliz ve İtalyan Yüksek Komiserleri, Fransızlar’a yapılan bu mevki iltimasını reddettiler ve bu nedenle ayini boykot ettiler.[58] Müttefikler arasındaki sertleşme daha başka anlaşmazlıklarla derinleşti:

"1922 Ocağının ilk haftasında Haliç’te güneye doğru yolalan bir Fransız gemisi durduruldu. Gemi Anadolu’daki Türkler’e gönderilen cephane ve savaş malzemeleriyle doluydu ve geminin İngilizler tarafından durdurulması diplomatik bir skandala yolaçtı."[59]

10 Ağustos 1920’de Damat Ferit Paşa’nın imzaladığı Sevr Antlaşması’nın uygulanamıyor olması, özellikle İngilizler için can sıkıcıydı. Ankara’daki Büyük Millet Meclisi Antlaşma’yı derhal reddetmişti ve bunu Padişah dahi imzalamamıştı. Bu durumda Antlaşma onaysız kalmıştı. Bu arada, Müttefiklerin ellerini, kollarını bağlayan kendi iç problemleri, onların onay için baskı yapmalarına engel oluyordu. İngiltere işçi huzursuzlukları ve İrlanda’ya ilişkin problemlerle yüzyüzeydi; Fransa’da ekonomik sorunlar ve Almanya’nın savaş tazminatıyla ilgili hoşnutsuzluklar başlıca meselelerdi; İtalya bir ayaklanma tehdidi altındaydı ve Bolşevizm korkusu alabildiğine yaygındı. Bu arada Müttefik orduları terhis edilmişlerdi. Bu yüzden, işgal kuvvetlerindeki askerlere, arkadaşları yurtlarına döndükleri halde kendilerinin niçin hâlâ daha silah altında olduklarını haklı göstermek giderek zorlaşıyordu.

Bütün bu faktörler, 1921’de ve 1922’de Türklerin Yunanlılar'a karşı askeri zaferleriyle ve Milliyetçi Hükümet’in Ruslar (16 Mart 1921) ve Fransızlar (20 Ekim 1921) tarafından siyasi olarak tanınmasıyla birleşince, İngilizler’i, tutumlarını yumuşatmaya zorladı. Avrupa kamuoyu Türkiye’de ve başka yerlerde yeniden savaşa girilmesine karşı olduğu için, Sevr Antlaşması’nın Türkiye’ye zorla kabul ettirilmesi kesinlikle imkânsızdı.

Müttefikler Yunan-Türk savaşında tarafsızlıklarını ilân ettiler ve arkasından arabuluculuk yapmayı önerdiler. Ateşkes Sözleşmesi, 11 Ekim 1922’de Mudanya’da imzalandı. Bu Sözleşme ile Doğu Trakya ve İzmir

Türkler’e geri veriliyordu. İstanbul’un statüsü için bir çözüm getirilmemişti. Fakat Milliyetçiler, Müttefikler’le barış antlaşması imzalanmadan önce İstanbul’un yönetimini devralmak için kamuoyunda propaganda yapacaklardı. Ankara Hükümeti, Refet Paşa’yı, özel görevli komiser olarak, Trakya’nın devralınması için gönderdi. Trakya’ya geçmeden önce, Paşa birkaç ay İstanbul’da kaldı ve şehrin yönetimi ile bakanlıkları, Türkiye Büyük Millet Meclisi adına devralmayı başardı. Ancak, İstanbul’daki yabancı işgali, 24 Temmuz 1923’de Lozan Barış Antlaşması imzalanıncaya değin sona ermedi. İstanbul, Müttefikler tarafından, 2 Ekim 1923’de resmen boşaltılmaya başlandı. 6 Ekim’de Türk birlikleri şehre girdiler ve İstanbul tekrar Türklerin oldu.

MÜTAREKE DÖNEMİNDE İSTANBUL'A GENEL BİR BAKIŞ

Bizans ve Osmanlı İmparatorlukları'nın yönetim merkezi olarak İstanbul, hem havasıyla, hem de mekânıyla imparatorluğa özgü gelenekleri yansıtır. Osmanlı Devleti'nin başlıca özelliklerinden birisi had safhada merkezileşmiş bir yönetim olmasıydı.[1] Bir yandan muazzam bir yönetim mekanizması oluşurken, bir yandan da Türkler, Araplar, Arnavutlar, Boşnaklar, Tatarlar, Rumlar ve Ermeniler, genişleyen imparatorluğun sunduğu fırsatlardan paylarını almak için şehre göç etmekteydiler. İspanyol engizisyonundan kaçıp gelen Yahudi sığınmacıların da eklenmesiyle oluşan nüfus, 16. yüzyılda İstanbul'u dünyanın en büyük şehirlerinden birisi yapmıştı. 1920'de İstanbul, 560.434'ü Müslüman, 384.689'u Rum, 118.000'i Ermeni ve 44.765'i Yahudi olmak üzere, yaklaşık 1.200.000 nüfusa sahip olmakla iftihar etmekteydi. Nüfusun geri kalanı yabancılardan ve Levantenler'den oluşuyordu.[2] Levantenler, Yakın Doğu'ya yerleşmiş, soyca Avrupalı insanlardı. Ticaretten biriktirdikleri servetleriyle, Levantenler kendi "yüksek sosyete"lerini oluşturmuşlardı ve Batı'nın sosyal düsturlarının Osmanlı İstanbulu'na girmesine yardımcı olmaktaydılar.[3]

"İstanbul, kendi ülkelerinin kalbi oldukları söylenebilecek birçok başkentten çok daha büyük ölçüde Türkiye'dir. Yönetimin aşırı merkeziyetçileştirilmesi bu olgunun başlıca nedenidir. Onun mânevi yanında bulunmayan, fakat dış görünüşündeki renkli ve şaşırtıcı kozmopolitlik rastlantısal bir sonuçtur."[4]

Şehir halkının, İstanbul'u nasıl gördüklerini anlatmak için ona yakıştırdıkları ünvanlar, onların İstanbul'la nasıl gururlandıklarını yansıtır.

Bunların arasında şunları sayabiliriz: Der-i Saadet, Dâr-ı Devlet, Asitane, Asitane-i Saadet, el-Faruk, Ümm-i Dünya, Darü's Saltana, Darü's Saltanatü'l Aliyye, Darü-l İslâm ve Belde-i Tayyibe.)[5]

Yüzyılın başında, İstanbul haritasında semtler etnik sınırlar boyunca bölünmüşlerdi. Eski İstanbul, Türklerin ve öteki Müslümanlar'ın oturdukları Beyazıt, Aksaray, Unkapanı, Fatih, Şehremini, Eyüp ve Kasımpaşa semtlerinden oluşuyordu. Yahudiler ağırlıklı olarak Haliç'in karşı kıyısındaki Hasköy'de ve şehrin batısındaki Balat'ta yerleşmişlerdi. Başhahamlık, Topkapı Sarayı'nın kuzeyinde, Sirkeci'deydi. Rumlar Haliç'in karşı kıyısındaki Pera'da ve Rum Patrikhanesinin bulunduğu, Haliç'teki Fener'de yaşamaktaydılar. Samatya ve Kumkapı Ermeni semtleriydiler. Ermeni Patrikhanesi Kumkapıdaydı. Eski İstanbul'un karşısında, Haliç'in öbür yanındaki Pera İstanbul'un iş merkeziydi. Pera şehrin geri kalanından başka bir dünyaydı; çünkü burası bir Avrupa şehrinin küçük bir kopyasıydı. Yabancı elçilikler buradaydı. Diplomatlar, yabancı iş adamları, azınlıkların zengin aileleri ve Levantenler burada yaşarlardı. Crédit Lyonnais, Osmanlı Bankası ve Selânik Bankası gibi yabancı bankaların şubeleri Cadde-i Kebir (Grand Rue de Pera) üzerindeydi.

İstanbul Boğazı'nın Avrupa ve Asya kıyılarına yalılar, Osmanlı ailesinin sarayları ve yabancı elçiliklerin yazlık konutları serpilmişlerdi. Marmara Denizi'nin Anadolu yakasındaki Üsküdar'da ve Kadıköy'de, yazlık konutlarıyla, çok sayıda banliyö bulunmaktaydı.[6]

TÜRK TOPLUMU

Osmanlı İmparatorluğu, yaklaşık sekiz yıl (1911-1918) sürekli savaş halinde olmuştu ve bunun sonucu toplumsal ayrışmalar kaçınılmazlaşmıştı. İstanbul'da yaşayan erkekler, I. Dünya Savaşı'na kadar askere alınmazlardı. Savaşın gaddarlığı bu imtiyaza son verdi. İmparatorluk tarihinde ilk kez azınlıklar da askere çağırıldılar; ancak bunlar çarpışmalara katılmadılar, çarpışma hattının gerisinde hizmet ettiler. Savaş sona erdiğinde pek çok aile ihtiyarlar, çocuklar ve dullardan ibaret kalmıştı. Hayat pahalılığındaki yükseliş, önceleri varlıklı olan aileleri değerli mallarını satarak hayatta kalmaya zorlamıştı. Bütün bunlara ek olarak, yangınlar çok sayıda evi ve iş yerini harap etmişti.

Savaşlar ve yoksulluk yüzünden geleneksel Osmanlı hayat tarzı değişmişti:

O zamana dek toplumdan koparılmış olan kadın, artık iş yerlerinde sıkça görülmeye başlamıştı. Ama bu, dolaysız bir neden ve sonuç değildi. Genç Türkler (yani İttihatçılar) kadınlara karşı tutumlarında ve politikalarında ilericiydiler. Avrupa pozitivizminden etkilenmiş olan Genç Türkler, kadınların aydınlanmasına ve kadın haklarına karşı akılcı bir tutumdan yanaydılar. Bundan dolayı, kadınların iş hayatına katılmaları beklenmedik bir toplumsal değişiklik değildi. Sosyal işlerde, öğretmenlikte ve yazı/edebiyat işlerinde deneyim kazanmış, eğitimli bir kadın kadrosu vardı. Dokuma sanayii çok sayıda kadın işçi kullanmaktaydı.

Türk toplumsal katmanları, askerlerden, devlet memurlarından ve küçük iş adamlarından oluşmaktaydı. Başlıca toplumsal birim, varlıklıların ve yoksulların yanyana yaşadıkları mahalleydi. Osmanlı kültürel öğretisinde, komşularından mali bakımdan daha iyi durumda olan her aile ötekilerin refahından sorumluydu. Eğitimli genç erkekler için en ideal iş, devletin memurlarına her iki ya da üç ayda bir ödeme yapabiliyor olmasına rağmen, bakanlıklardan birisinde kâtiplikti. Ücretli personel içinde birçokları, alacakları aylık karşılığında yüzde 5 faizle borç para alıyorlardı (genellikle azınlıklara mensup tefecilerden). Düyun-u Umumiye ve Gümrük İdaresi ücretleri zamanında ödeyen yegâne kuruluşlardı; çünkü bunlar, İmparatorluğun ekonomisini kontrol altında tutan Avrupa kapitülasyon rejiminin kurumlarıydılar.[7] Genç Türkler iktidara geldiklerinde kapitülasyonun kötü etkileriyle mücadelenin yollarını aramışlardı.

İTP iktidarı, eski loncaları meslek birliklerine dönüştürerek, küçük iş yerlerini güçlendirmeye çalışmıştı. İTP liderleri, ayrıca, bir Türk burjuvazisi yaratmayı istemekteydi. Bu nedenle kredileri, kişilerin ününü veya niteliğini dikkate almaksızın dağıtmışlardı. Savaş sırasında bu sistem, yalnızca yeni zenginler ve birtakım vurguncular yarattı. Bu, halk arasında bir hayli kızgınlığa yolaçtı; İTP'nin ikinci dereceden bazı liderleri rüşvete ve yolsuzluklara bulaşmışlardı. İTP Hükümeti, savaş sırasında, kapitülasyonları tek yanlı olarak yürürlükten kaldırmıştı. Müttefik devletleriyle diplomatik ilişkiler kesilmiş olduğu için, bu tedbir kolaylıkla dayatılabilmişti. Gelgelelim, savaş durumu Osmanlı ekonomisinin yeniden canlandırılmasına imkân vermedi. Çanakkale Boğazı kapalı ve Akdeniz limanları abluka altında oldukları için gümrük vergilerinin toplanması durmuştu. Mülklere elkonulması ve seferberlik sivil nüfusu zayıflatmıştı.[8] Ancak İTP bunun kısa bir savaş olacağını sanıyordu. Dört yıl sonra gelen Mütareke, Türkler'i

ekonomik olarak umutsuz bir durumda yakaladı. Ateşkes Antlaşması'nın hemen ertesinde, Müttefikler'in İstanbul'u işgal etmeleri üzerine, Türk ailelerin sosyo-ekonomik durumları kötüleşmiş olduğu için, Atina Bankası, İstanbul'daki Türklerin mülklerini satın almak isteyen Rumlar'a kredi açtı. Bazı Rumlar Türk mülk sahiplerine çok yüksek fiyatlar teklif etmeye başladılar. Bu gidişin önünü almak için, Osmanlı Hükümeti, 28 Mayıs 1919'da, Vakıflar Nezareti'nin, herhangi bir mülkü cazip fiyatla sahibinden satın almasına imkân tanıyan bir kanun çıkardı.[9]

Ekonomik gereksinim ve erkek nüfustaki azalma Türk kadınlarını iş aramaya zorluyordu. Savaş sırasında, çalışan kadınlar için, Enver Paşa'nın karısı Naciye Sultan'ın himayesi altında, İTP tarafından bir dernek kurulmuştu. 1919'da kadınlar, posta memuru, sekreter ve Boğaz vapurlarında kasadar ve biletçi olarak çalışmaya başladılar. İstanbul Belediyesi, sokak temizleyicisi çöpçü olarak kadınları işe aldı. Dergilerde feminizmi öne çıkaran makaleler görünmeye başladı. Sabiha Zekeriya Hanım,[10] bugün sosyalist feminizm olarak sınıflandırılabilecek bir makalede şunları ileri sürüyordu:

"Kadınlar artık etraflarına sadece şefkat ve mutluluk dağıtsınlar diye evlere hapsedilemez. Bu sadece savaşlar yüzünden ortaya çıkan bir durum da değil. Dünyadaki feminist hareket artık görmemezlikten gelinemeyecek bir sosyal hakikattir. Hayat tarzları değişmiştir, eski malikâneler parçalanmıştır ve kadınların kendi hayatlarını kazanmaya hakları vardır."[11]

Türk Dünyası'nda her ne kadar belediye seçimleri seviyesinde olsa da, kadınların oy hakkını savunan bir yazı yayımlandı. Dergiye göre, kadınlar Galata köprüsünü geçerlerken herkes gibi ücret ödemek zorundaydılar. Belediye işlerinde söz hakları olmadığına göre niçin ücret ödemeliydiler? Madem ki köprü parasını ödüyorlardı, neden söz hakları olmasındı?[12] 1920'de *The Orient* dergisi, Osmanlı Cemiyet-i Matbuası'nın, Türk Cemiyet-i Matbuası adı altında yeniden örgütlendiğini ve derneğin yönetim kurulunda bir kadının, Emine Semiye Hanım'ın yeraldığını haber veriyordu.[13] Aynı yıl *L'Illustration* Türk feminizmine ışık tutuyor ve 1908 öncesinde gizli İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aktif bir üyesi olan Emine Semiye Hanım'dan sözediyordu:

"İhtilâllere ve savaşlara rağmen, belki bu olayların da kolaylaştırmasıyla, Türk kadınının evrimi güvenli ve hızlı bir şekilde yolalıyor. Öyle ki, bazı kadınlar, fırsat çıktığında politik bir rol oynamayı -1908'den önce İttihat ve

Terakki Partisi’nin aktif bir üyesi olan Emine Semiye, Ayasofya Meydanı’nda kalabalığa söylev veren Nakiye ve Ankara’da Halk Eğitimi makamında oturan (metinde böyle) Halide Edip gibi- aşağılayıcı görmüyorlar... Osmanlı Kızılay Derneği bu hareketin yaygınlaşmasına güçlü bir şekilde katkıda bulunuyor ve Kızılay’ın onursal başkanı Doktor Besim Ömer Paşa, Türk feminizminin, bilimsel ve toplumsal bir feminizmin, hiç kuşkusuz, havarilerinden birisidir. Bir başka bakımdan da onun bunda payı vardır; çünkü, jinekolog ve doğumcu olması nedeniyle o, imparatorluk saraylarına olduğu kadar, en mütevazi ahşap kulübelere dahi girmekteydi ve genç nesilden Türk kadınlarının azımsanmayacak bir bölümü onun özeniyle dünyaya gelmiştir."[14]

İTP’nin politik bir parti haline gelmesinden sonra, siyasi haklara sahip olmadıkları için Parti’nin içinde aktif olarak çalışamayan kadınlar, İTP cemiyet olarak kalmış olduğu sürece, onun içinde bir rol oynamış olabilirler. İTP üyesi olduğu söylenen tek kadın Semiye Hanım’dır. Konu, yasadışı bir örgütün, gösterişçilik lüksüne tahammülü olmadığı ve ayrım gözetmeksizin elde edebileceği tüm yardımları kullanabilmesi öncülü temelinde, ayrıca araştırılmaya gereksinim gösteriyor.[15]

Kadınların çalışmasına, dini çevrelerden bir itiraz çıkmadı. Ancak dini kurumların namuslu saydıkları işlerin sınırları vardı; tiyatro oyunculuğu namuslu olmayan işlerden birisiydi. 1920’de çıkartılan bir kararname Müslüman kadınların tiyatro sahnesine çıkmalarını yasaklamaktaydı. Bir Türk tiyatro şirketinin müdürü bu yasağın mantığına karşı istihzalı bir yaklaşımla,

"Yetkililer ahlâksız bir hayat sürdüren kadınlara izin belgesi veriyorlar, hatta bu belgeler Halk Sağlığı İdaresi’nin doktorları tarafından imzalanıyor. Böyle bir durumda, ahlâksızlık için verdikleri izni, nasıl oluyor da sanat için vermiyorlar, anlamıyorum"[16] diyordu.

Savaş sırasında kadınlar yüksek öğrenime kabul ediliyorlardı; ancak kız öğrenciler, erkeklerden ayrı ders görüyorlardı. Mart 1919’da Damat Ferit Paşa Kabinesi’nde çeşitli din adamları bulunmaktaydı. Bu kişiler Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi’nin başı çekmesiyle, İstanbul Üniversitesi’ne karşı olumsuz bir propaganda kampanyası başlattılar. Gerekçeleri, kız ve erkek öğrencilerin aynı yapı içinde öğretim görüyor olmalarıydı. Oysa kızlar ve erkekler ayrı ayrı ders görmekteydiler; erkeklerin dersleri sabahları oluyordu, kızlarınki ise öğleden sonra. Bu kadarı bile muhafazakârlar için çok fazlaydı.

Üniversite'yi, standartları dine ve ahlâka aykırı olduğu gerekçesiyle, kapatmakla tehdit ettiler. Profesör Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Üniversite'yi, karşı propagandadan korumak amacıyla, akademik özgürlük üzerine vereceği bir konferansa Sadrazam'ı davet etti. Rıza Tevfik, Sadrazam'ı ikna etmekte başarılı olmuş olmalı ki, Üniversite'ye saldırılar azaldı.[17]

1919 Ekimi'nde Üniversite yönetimi, Tıp Fakültesi'ne kız öğrenci kabul edilmesini, ilke olarak kararlaştırdı. Ne var ki bu karar, 1923'te Cumhuriyet'in kuruluşuna değin gerçekleştirilmedi.[18]

1921'de Üniversite'deki kız ve erkek öğrenciler, hâlâ daha ayrı ayrı ders görmekteydiler. Liseden yeni mezun olmuş bir genç kız, Süreyya Hanım (Ağaoğlu, 1903-1990), Hukuk Fakültesi Dekanindan, kendisini okula almasını istedi. Okulda kızlar için yeni bir bölüm açılacaksa, bunun zahmetine değmesi için, Dekan Süreyya Hanım'dan en az üç kız öğrenci daha bulmasını istedi. Süreyya Hanım isteneni aynen yerine getirdi ve daha sonra, ülkenin ilk kadın avukatı oldu.[19]

Orta sınıftan kızların öğrenimi sürdürmeyi istemelerinin çok haklı bir sebebi vardı; çünkü yoksulluk, gerçeklik olmadığı zaman dahi, sürekli bir tehditti.

Yazar, hatip ve eylemci olarak Milliyetçi Hareket'i destekleyen kadınların birçoğu, Genç Türklerin, öğrenim görmüş karıları, kız kardeşleri veya kızlarıydılar. İstanbul'da, yabancı dil bilen bir kısım kadınlar, kendilerinin verdikleri ve gittikleri balolarda ve çay partilerinde Müttefik görevlilerle iletişim kuruyorlardı. Bu kadınlar, görevlilerin, hem davranışları, hem de çalışmaları hakkında Kuvay-ı Milliyeciler'e bilgi veriyorlardı.[20] Halide Edip ve Samiye Asker gibi bazıları, Kurtuluş Savaşı'na katılmak için Anadolu'ya geçtiler. Ötekiler, kocalarıyla buluşmak için Ankara'ya gittiklerinde, yeraltı hareketine kurye olarak hizmet ediyorlardı.

İSTANBUL YANGINLARI

İstanbul'da yoksulluğa ve toplumsal ayrışmaya katkıda bulunan bir diğer olumsuzluk, yangınların yolaçtığı tahribattı. Evlerin çoğu ahşaptı ve bir yangın patlak verdiğinde bitişikteki mahallenin kaderi rüzgârın merhametine kalıyordu. Yangınla örgütlü bir mücadele yoktu; her mahallede küçük itfaiye ekipleri vardı. Bu ekiplerdeki itfaiyeciler, yangını söndürmekten çok ev sahipleriyle pazarlık yapmayı tercih ederlerdi. Böyle olunca, yanına

sığınabilecekleri akrabaları olacak kadar bile şansı olmayan evsizleri, camiler ve yoksulevleri barındırmak zorunda kalıyorlardı. Yangınzedelerle, buna paralel giden sığınmacı akını biraraya gelince, belediye ve sosyal hizmetler tıkandı.[21] 1918'de toplam 1.475 ev yandı; 1919'da 158 ev; 1920'de 747 ev; 1921'de 600 ev; 1922'de 100 ev ve 1923'te 380 ev yangınlarla tahrip olup yıkıldı.[22] Yanan ev sayısındaki azalmanın nedeni, Müttefik kuvvetler tarafından, şehre modern yangın arabalarının ve söndürücülerin getirilmiş olması olabilir.[23]

1921'deki büyük Üsküdar yangını uzun bir kuraklık döneminden sonra meydana gelmişti:

"Şehrin valisi kesin sayıları 694 ev ve 31 dükkân olarak veriyor. Fakat şehrin aşırı kalabalıklaşması yüzünden, evlerde oturanların sayısı, olağan duruma kıyasla çok fazladır. Pek çok durumda, tek bir evde iki, hatta üç aile yaşıyor... Onun için, barınakları yanmış olanların sayısının, en azından 7.500 olduğundan, hatta bu sayının, büyük bir ihtimalle 10.000'i aştığından emin olabiliriz."[24]

Şehir halkının çekmekte olduğu bütün acıya ve yoksulluklara rağmen, İstanbul, insanları hâlâ büyüleyebiliyordu:

"Bizans öldü. Yeni Roma öldü. İstanbul hasta. Bir zamanlar Doğu'nun Kraliçesi olan bu şehir, birazdan, dünyanın en ünlü yol kavşağında çalışan modern ve Avrupai bir iş ve ticaret merkezi haline gelecek. İstanbul -Roma İmparatorları'nın yurdu, muhteşem padişahların başkenti, herkesin ezbere bildiği efsanevi masalların sahnesi- şimdi yedi tepesi üzerinde çürümeye yüz tutmuş. Her şeyin ikinci sınıf ve eskimiş bir havası var. Dikkatsizlik sonucu çıkan yangınlar tarafından çıplak bırakılmış dönümlerce arazi şehrin alanının dörtte birini oluşturuyor. Ve geri kalanın büyük bölümü, üstte çürümüş pencere kafesleri ve altta küçük, pis dükkânlarıyla, boyası gitmiş, havanın kirlettiği evlerle kaplı. Camiler ve türbeler toz toprak içinde ve bakımsız. Bütün bunlara rağmen, İstanbul, yine emsalsiz konumunun büyüsünü koruyor ve uzaktan bakıldığında, hâlâ daha eşsiz bir güzelliğe sahip."[25]

YERLEŞİM VE ULAŞIM

Mütareke'den önce ve Mütareke sırasında İstanbul'a sürekli bir sığınmacı akını oldu. Türkler, çoğunlukla Balkanlar'dan, Trakya'dan, doğu illerinden ve Anadolu'nun Yunan işgali altındaki İzmir-Aydın çevrelerinden göç

etmekteydiler. İstanbul’daki ve civarındaki Ruslar’ın sayısı, yaklaşık 150.000’i bulmuştu. Üstelik, Müttefik işgal kuvvetleri özel evlere elkoymuşlardı. Her ne kadar, elde elkonan evlerin kesin sayısıyla ilgili bilgi yoksa da, Müttefik işgali, şehirdeki yerleşim problemini, sadece daha ağırlaştırmış olmalıydı.

1920’ye gelindiğinde kiralar öyle yükselmişti ki, vurguncu mülk sahipleriyle mücadele etmek için bir dernek kuruldu. *The Bosphore,* Ruslar’ı, para konusunda sorumsuz oldukları için "fahiş" kiralar ödemeye razı olarak, kiraların yükselmesine yolaçmakla suçlamaktaydı. Başyazı, "yabancılar"ın başkente yerleşmelerine izin verilmemesi için Hükümet’i uyarıyordu.[26] Ne var ki, sıradan Ruslar için sığınmacı hayatı farklıydı. Amerikan Yakın Doğu Yardım Örgütü’nün dergisi *The Acorné,* "yetkililerin onayı ile, İstanbul’daki camilerin Rus mültecileri tarafından yatakhane olarak kullanıldıklarını" yazmıştı.[27]

Hem aşırı kalabalık, hem de kömür kıtlığı yüzünden ulaşım da problemliydi. Savaş sırasında *Şirket-i Hayriye'*nin vapurları askeri personelin taşınmasında kullanılmışlardı ve feribotlarının çoğunun makineleri bozulmuştu. İstanbul Boğazı boyunca ve karşıdan karşıya az sayıda vapur çalışmaktaydı ve kömür kıtlığı yüzünden seferler aksıyordu. Tramvay sistemi yetersizdi ve vagonlar tıklım tıklım dolmaktaydı. Savaş sırasında Almanlar, İstanbul’a vagonlar dolusu kömür sağlamışlardı, ama bu tükenmişti. 1920’nin ikinci yarısında, piyasada, bol miktarda ve yerel kömürden daha ucuza İngiliz kömürü bulunmaya başladı. Ancak, mali sıkıntılar nedeniyle, vapur şirketi, yine de, kesin bir şekilde sınırlandırılmış bir tarife uygulamayı sürdürdü.[28]

1919 kışında elektrik ve su sık sık kesiliyordu ve besin maddesi arzı çok düşüktü. 1919 Şubatı’nda Amerika’dan un geldi ve halka, beyaz ekmek nisbeten ucuza satıldı.[29]

SIĞINMACILAR

1921’de, Osmanlı Kızılay Derneği İstanbul’daki sığınmacıların sayısını, 50.000 Müslüman, 40.000 Rus, 4000 Rum ve Ermeni olarak tahmin ediyordu. Amerikan Kızıl Haç’ı sığınmacı sayısını, hep birlikte 65.000 olarak veriyordu ve kendilerinin Kasım 1920 ile Nisan 1921 arasında 85.524 sığınmacıya yardım ettiklerini ekliyordu.[30] Bu sayı, şehir civarına yerleşmiş Rus sığınmacılar ile yoksul İstanbullular’ı içermiş olmalı.

Osmanlı Dahiliye Nezareti, Balkan savaşlarından ve 1921'e kadarki diğer göç dalgalarından sonra, İstanbul'da kalan Türk sığınmacıların sayısını 65.000 olarak veriyordu. Sadece İstanbul'daki Rus sığınmacıların sayısı 65-90.000 arasında bir yerdeydi. İstanbul'daki Rus yardım kuruluşları, Tüm Rusya Zemstvolar Birliği, Rus Elçiliği, Rus Beyaz Haçı, Rus Kayıt Bürosu, Rus Şehirleri Birliği ve Rus Harp Malûlleri Merkezi Birliği idi. Rus sığınmacıların hepsi İstanbul'da kalmayı yeğliyor değillerdi. 1919'dan itibaren tek tek aileler, Paris'te bulunan Sürgündeki Geçici Rus Hükümeti vasıtasıyla elde etmeyi başardıkları vizelerle Fransa'ya gittiler. Böylece Paris, Rus sığınmacı topluluğunun başkenti haline geldi.[31]

22 Nisan 1920'de *Alemdar*, İstanbul'daki Müttefik temsilcilerin Osmanlı Hükümeti'ne, izdiham ve işsizlik problemleri nedeniyle Rus sığınmacıların şehirden çıkartılmasını önermek için anlaştıklarını haber veriyordu.[32] 1920 sonundan itibaren çok sayıda Rus sığınmacının gelmesi, bunun ne kadar iyimser bir öneri olduğunu kanıtladı.

"Sığınmacıların barındırılması, sığınmacılar daha gelmeden önce çıkan çok sayıda büyük yangın şehrin durağan nüfusunu konut bazında kalabalıklaştırdığı için, zorunlu olarak sınırlıdır... Bu zorluklara rağmen, çeşitli yardım kuruluşları gerçekten çok iyi iş gördüler. Kaçınılmaz aşırı kalabalığa ve sağlanan barınakların yetersizliğine rağmen ciddi hiçbir hastalık salgını olmadığı gibi, Kırım'dan Ruslar'ın getirdiği tifüs hemen yok edildi."[33]

Kasım 1920'de, Kırım'dan 135.000 sığınmacı geldi; böylece şehirdeki Ruslar'ın toplam sayısı 167.000'e erişti. 69.000 kadar sığınmacı da Gelibolu, Çatalca ve Limni adasındaki kamplara yerleştirildiler. Şehirdeki ve banliyödeki Fransız kampları 4.488 kişiyi barındırıyordu ve 3.450 hasta sığınmacı Fransız hastanelerine yerleştirilmişti. Eski rejimi destekleyenlerin kontrolündeki Rus Elçiliği 7.000 kişiyi barındırıyordu. İngilizler, Asya tarafında, Tuzla'da 2.000 kişinin bulunduğu bir kamp kurmuşlardı. Fransız Kızıl Haçı, İstanbul Boğazı üzerinde, Büyükdere'de bir hastane ve bir iyileşme evi; Rus Beyaz Haçı, Yeşilköy'de bir hastane ve bir sakatlar evinin hâmileriydi.[34]

1921 Nisanı'na kadar Rus sığınmacılar Fransızlar tarafından beslendi. Şehirde açlıktan ölme olayları seyrekti ve olduğu zaman bunun sebebi, sığınmacıların, aşocağı gibi yardım sağlayan yerlerle ilişki kurmadaki yetersizlikleriydi.

1921'de Sırbistan 22.306, Bulgaristan 3.840, Romanya 2.000 ve

Yunanistan 1.742 Rus’u sığınmacı olarak kabul etti. Rus sığınmacıların yurtlarına geri dönmeleri problemler çıkarıyordu. Bunlardan bir grup Odesa’ya geri döndü ve kurşuna dizildiler. Sadece birkaç Rus, o da "gönüllü ordu" ile bağlantıları olmadığı için, güvenlikle yurtlarına döndüler. Amerika Birleşik Devletleri Yüksek Komiseri Amiral Bristol raporunda şöyle yazıyordu:

"General Pellé, Rus sığınmacıların birçoğunun Sovyet Rusya’ya geri dönmeye istekli oldukları söylentisini doğruladı; fakat çeşitli toplama kamplarında onların, kendi askeri örgütlerinin dağılmaması uğruna, daha önceleri kendi komutaları altındaki insanların geri dönmelerini engellemek için ellerinden gelen her şeyi yapan Rus komutanlarla başlarının dertte olduğunu dile getirdi. Bununla birlikte, General Pellé, engellemeyi kırmanın yolunu bulacağını imâ etti. (Sonradan, güvenilir kaynaklardan öğrendiğime göre 5.000 ila 10.000 Rus sığınmacı taşıyan gemiler bir Rus Bolşevik limanına, muhtemelen Novorossisk’e gitmek üzere İstanbul’u terketmişler.)"[35]

Yine 1921’de Rus sığınmacıları Brezilya’ya göndermek için başarısız bir girişim oldu. Bir Fransız gemisi onlardan 1.200’ünü İstanbul’a geri getirdi.

"Başlangıçta, kendilerinin tarım uzmanı olduklarını söyleyen 3.000 sığınmacı, onları almayı kabul eden Brezilya’ya gönderildiler. Oraya vardıklarında, bunların bir bölümü, ülkeyi beğenmediklerinden, veya tarım uzmanı olmadıkları halde kendilerini öyle bildirdikleri için, ya orada kalmayı istemediler ya da Brezilya tarafından reddedildiler."[36]

İngilizler bu insanların, Kadıköy’deki Selimiye kışlasında barındırılmalarına razı olmadılar. Bu kişilerin kendilerine iş bulmaları için kendi hallerine bırakılmalarına karar verildi.

İstanbul Belediyesi’nin, yol inşaatı, ormancılık ve kadınlar için sanayi kolları gibi çok para gerektiren bayındırlık projelerini başlatacak fonları olmadığından, gerek sığınmacılar, gerekse şehrin yerlileri arasında işsizlik yüksekti. Müttefiklere ait polis raporları, genelev mahallelerindeki fahişelerin sayısında bir artış olduğunu ve yeni gelenlerin çoğunlukla, Rus kadın sığınmacılar olduklarını gösteriyordu.[37]

1921’in sonunda İstanbul’da kalan 34.000 Rus vardı. Bir gazeteci onları şöyle tasvir ediyordu:

"Pera’da olduğu gibi çiçek, kâğıttan bebekler, yağlıboya İstanbul resimleri, pasta ve kek, biblo ve incik-boncuk, Rusça kitaplar ve gazeteler satan Rus

sığınmacıları her yerde görmek mümkün. Onlar sokaklarda ve camilerin merdivenlerinde uyurlar. Aylak aylak dolaşırlar, dilenirler, iş bulabildikleri zaman çalışırlar ve bazan da açlıktan hıçkıra hıçkıra ağlarlar. Yeterince şanslı az sayıda Rus, lokantalarda garson veya gardropçu olarak iş bulabiliyorlar. Patronun kahvesini bir prenses getirebilir veya onun bastonunu bir general verebilir. Profesörler, eski milyonerler, soylu kadınlar, yalvara yalvara sigara ve kâğıt çiçek satarlar."[38]

İSTANBUL'DA EĞİTİM

Türk okulları dinî (medrese ve onun ilkokul kısmını oluşturan mektep) ve laik olmak üzere iki bölüğe ayrılmışlardı. Birisi erkekler öteki kızlar için iki laik okul, ilk ve orta öğretim için öğretmen yetiştiriyordu. (Dar'ül Muallimat ve Muallimin).

Rumlar'ın ve Ermeniler'in ilk ve orta öğrenim okulları vardı. Yahudi topluluğu, eğitimin Fransızca yapıldığı İsrail Birliği'ne bağlı okullar da arasında olmak üzere, 23 okulun giderlerini karşılıyordu.[39] Ayrıca çok sayıda yabancı okul vardı. Amerikan okulları, erkekler için orta ve yüksek derecede öğretim veren Robert Kolej (kuruluşu 1863), Robert Kolej'in kızlar için karşılığı İstanbul Kız Koleji (kuruluşu 1871) ve karma eğitimin yapıldığı bir ilkokul olan Gedikpaşa Amerikan Mektebi idiler.[40] 1920'de, Üsküdar'da, görevlerine yeni atanan misyonerlerin kullanacakları dilleri öğretmeyi amaçlayan Mission Language School açıldı.[41] 1920'den itibaren, Amerikan Kız Koleji bünyesinde, hemşirelik kolejine ilâveten, iki yıllık bir ön-tıp ve dört yıllık bir tıp okulu öğretim vermeye başladılar. Öğrenciler, Amerikan doktorluk ve hastabakıcılık metodlarının pratiğini, resmen 20 Ağustos 1920'de açılmış olan Amerikan Hastanesi'nde yapıyorlardı. Hastane, şehirdeki sivil Amerikalılar'a olduğu gibi Rus sığınmacılara da hizmet veriyordu.[42] 1921-1922'de, Tıp Fakültesi'nde 18, Hemşirelik Okulu'nda 24 öğrenci vardı. Rektör Mary Mills Patrick raporunda şöyle diyordu:

"İstanbul gibi, yurtlarından sürülmüş, aç ve işsiz sığınmacılarla dolu bir şehirde akademik eğitim uygun olmuyor. Her köşebaşında bekleyen yoksul Ruslar, sadece aralarına asılmış yorganların birbirinden ayırdığı aileler halinde camilere tıkış tıkış doluşmuş Türk sığınmacılar ve Yakın Doğu Yardım Örgütü'nün öksüzler evindeki Ermeniler ve Rumlar, iknaya gerek kalmaksızın, uygulamalı eğitime büyük gereksinim olduğunun kanıtları.

Kolej, bu nedenle, ticaret ve tarım, ev ekonomisi ve öğretmen eğitimi alanlarında iki yıllık kurslar veriyor... Yakın Doğu'nun günümüzdeki yoksulluğunda kadınların çalışması gerekiyor. Bir kimse artık İstanbul'da, Pera'da sadece kadınlar tarafından işletilen bir manifatura mağazasına rastlayabilir."[43]

İstanbul'da dört İngiliz okulu vardı. Şişli'deki İngiliz Erkek Lisesi, bunun Beyoğlu'ndaki kızlar için karşılığı, Galata'da bir karma okul ve Kumkapı'da, İngiliz Muhipler Cemiyeti'nin himayesinde gündüzlü bir ilkokul.

İtalyan okulları, birisi erkekler, öteki kızlar için olmak üzere iki ilkokuldan ibaretti ve biri hazırlık, diğeri meslek eğitimi yapıyordu.[44]

Fransız eğitim kuruluşları, bütün öteki yabancı okulların toplamından daha fazlaydı. 17'si ilk ve 6'sı orta öğretim veren okullara 12.000 ilâ 15.000 öğrenci devam ediyordu.[45]

İstanbul nüfusuna ilişkin sayılara ve genel olarak şehir halkının siyasete olağanüstü yüksek düzeyde ilgi göstermesi olgusuna dayanarak, İstanbul'da, diğer Türk şehirlerindekinden daha fazla okul bulunduğu varsayılabilir. Galatasaray Lisesi'nde (Fransız eğitimciler yönetiyordu) okuyan Türk çocuklarının çoğu, Lise'yi bitirince, yüksek öğrenim için, şaşmaz bir şekilde, kamu yönetimi ve siyasi bilimler eğitimine gidiyorlardı. Daha sonra devlet memuru oluyorlardı. Bu kadronun almış olduğu laik, Batı tipi eğitim, ülkenin her köşesinde Milliyetçiliğin yayılmasına katkıda bulunmuş olabilir; çünkü bunlar, örnek alınan insanlar oluyorlardı.

İstanbullu Türkler Batılı okullara karşı önyargılı değillerdi, çünkü cezbedici siyasi düşüncelerle istenmeyen yabancı işgali arasında bir bağlantı kuramıyorlardı. Gerçekte Müttefik işgali, bu okullarda öğretilen, örneğin özgürlük, milliyetçilik, akılcı düşünce ve adalet gibi değerlerin tamamen zıddıydı. Kısacası, işgalcilerin mensup oldukları ülkelerle o ülkelerin temsil ettiği değer yargıları birbirleriyle bağdaşmıyordu ve Türkler bu ayrımın bilincindeydiler.

SAĞLIK HİZMETLERİ

Her ne kadar bebek ölüm oranı, tifüs, tifo, difteri ve gripten ölümler göze çarpıcı miktarlara ulaşıyor idiyse de, verem bütün öteki hastalıklardan daha fazla ölüme sebep oluyordu. 1920'de, şehirde veremden ölenlerin sayısı yılda 2.640'tı.[46] 1 Temmuz 1920'de, yeni bir Kanada Veremli Çocuklar Hastanesi

açıldı. Bu hastane, sadece Rum, Ermeni ve Yahudi çocuklarına hizmet veriyor ve Yakın Doğu Yardım Örgütü tarafından yönetiliyordu.[47] 1922'de dahi, İstanbul'daki 16.256 ölüm içinde, her altı ölümden biri veremdendi.[48]

Türk sağlık kuruluşları, aralarında hastanelerin, dispanserlerin, polikliniklerin bulunduğu, on tanesi din ve mezhep gözetmeksizin on bir tıbbî kurumdan oluşuyordu. Sekiz sosyal yardım örgütü yoksullara, evsizlere, kadınlara, çocuklara ve yaşlılara hizmet veriyordu.[49]

Rum ve Ermeni sağlık kuruluşları, her biri kendi patrikhanelerine bağlı olarak, mahalli papaz konseylerince yönetiliyordu. Yahudi topluluğu, biri genel diğeri doğum için olmak üzere iki hastaneye sahipti.[50]

Ölüm oranlarına ve hastalıkların yaygınlıklarına ilişkin istatistiklerin tam olmamaları mümkündür. Gene de birçok bulaşıcı hastalık, etkin bir şekilde, kontrol altında tutuluyordu. Etnik toplulukların sağlık kuruluşları ve Amerikan, İngiliz ve Fransız Kızıl Haç örgütlerinden gelen yardımlar, Osmanlı Sağlık Dairesi'ni muazzam bir sorumluluktan kurtarmıştı.[51] Merkezi olmayan çabalarla sağlık hizmetlerinin, merkezi örgütlenmeyle sağlanabilecek olandan daha etkili olduğu kanıtlandı; çünkü ecza malzemesinin dağıtım kanalları, bürokrasi tarafından tıkanmıyordu. Doktorlar ve hastabakıcılar arasındaki işbölümü (bu işbölümü çoğu zaman etnik sınırlar dahilinde olmasına rağmen) onların işlerini kolaylaştırıyordu. Yine de, rahatsız herhangi bir kişi, etnik konumuna bakılmaksızın tıbbî bakıma ulaşma imkânlarına sahipti. İstanbul'un doktorları ayrım gözetmezlerdi.[52]

YAKIN DOĞU YARDIM ÖRGÜTÜ

1919'da New York'ta, savaşın getirdiği yoksunluklardan acı çekenlere yardım amacıyla, Yakın Doğu'da yardım için bir Amerikan Komitesi kurulmuştu. Bu komite, 1920'de adını Yakın Doğu Yardım Örgütü olarak değiştirdi. Çalışanlar, besin, ilaç ve malzeme dağıtımını örgütlüyorlardı. Ayrıca, sıkıntı içindeki bir hayli kişiye iş imkânı sağlayan el zanaatları ve dikiş atölyeleri kurdular.[53] Örgüt, kendi yönettiği Yedikule'deki Kanada Veremli Çocuklar Hastanesi yanısıra, Boğaz'da Trahomlu Öksüzler Evi'ni açtı.[54]

Örgüt'ün İstanbul'a yaptığı yardımların en önemlilerinden birisi yiyecek fiyatlarını düşürmesiydi. Örgüt'ün çalışanları, piyasadaki fahiş fiyatlardan çok daha ucuza, yoksullara besin maddeleri sağlıyorlardı. Binlerce ton

Amerikan ununun ve konsantre sütün gelmesi, ekmek ve süt fiyatlarını yüzde 30-35 kadar düşürdü. Topkapı, Pera, Aksaray, Mahmutpaşa, Rumelihisarı ve Üsküdar'da ekmek, taneli kuru yiyecekler, battaniye, mum, süt, un, pirinç ve şeker satan yardım mağazaları açıldı. Ne var ki, fiyatların düşmesinden memnun olmayanlar da vardı:

"Fiyatların düşmesi, çıkarları fiyatların yüksek tutulmasında olan vicdansız tüccarların şikâyetlerine yolaçtı; fakat Hükümet, eksiksiz bir incelemeden sonra, bunun katıksız bir yardım çalışması olduğunu, hangi türden olursa olsun meşru ticarete zarar verecek girişim olmadığını gördü ve Yardım Örgütü'ne arka çıktı."[55]

Amerikan Kızıl Haçı da, sığınmacılara besin maddeleri ve ilaç veriyordu. Bu malzemelerin dağıtımında, Yakın Doğu yardım örgütünün ekipleri Kızıl Haç'la işbirliği yapıyorlardı.[56]

OSMANLI MALIYESİ

Savaş sırasında, ekonomi, Alman kredileri sayesinde ayakta duruyordu; ama şimdi Osmanlı ekonomisi iflas halindeydi. İstanbul'daki İngiliz ticari temsilcisine göre, Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank, Wiener Bankverein gibi Alman ve Avusturya bankalarının, Osmanlı maliyesi üzerinde yıkıcı bir etkisi olmuştu; çünkü bunların politikası vurguncuları ve tekelcileri gözetiyordu. Savaş sırasında, Mihver Devletleri'nin elçilikleri bu bankalar için iş merkezleri haline gelmişlerdi. Devlet görevlileri eliyle çok miktarda altın gönderip, karşılığında, askeri ve diplomatik kuryeleri kullanarak yabancı para getirmek gibi kanun dışı banka işlemleri ekonomiye büyük zarar vermişti.

"Türk altın lirasının kâğıt paraya karşı değişim değeri 1916'da 131 kuruştan, 1917'de 352 kuruşa ve 1918'de 452 kuruşa yükseltildi. Bu derece derece yükselişe, başlıca, kâğıt paranın İstanbul'dakinden çok daha hızlı değer kaybına uğradığı Suriye ve Irak vilâyetlerinden gelen ardı arkası kesilmeyen talep sebep oluyordu. Ayrıca, köylüler, karşılığında altın ya da altının o günkü karşılığı olan kâğıt lira almadıkça, ellerindeki tarım ürünlerini satmaya razı olmuyorlardı. İstanbul'daki altının tamamı, ek olarak Almanya ve Avusturya'dan gizlice getirilenler Anadolu'dan geçerek, özellikle Suriye'ye ve Arap vilâyetlerine gidiyordu. Bu gidişe eşlik eden spekülasyonla birlikte Türk altın lirasının değeri, kâğıt para olarak 500 ilâ

600 kuruşa fırladı. Gümüş paranın da değeri yükseldi ve mecidiyenin, kâğıt para karşılığı 92 kuruş ettiği zamanlar oldu."[57]

Ateşkes sırasında Osmanlı Hükümeti, savaş nedeniyle üretim kaybı, işgal edilen yerlerden gelir kaybı ve vergi gelirlerinde azalma gibi, başka problemlere de göğüs germek zorunda kaldı. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali, Hazine'yi en zengin illerin gelirlerinden yoksun bıraktı. Hayat pahalılığı, savaş öncesiyle kıyaslandığında yirmi kat arttı.[58] Üstelik Fransız İşgal Kuvvetleri, 1918 Aralık ayının masrafları karşılığı 320.000 lira istedi ve Hazine bu parayı ödedi. Fransızlar, Nisan 1919'da tekrar para istediler, ancak bu defa Hükümet reddetmek zorunda kaldı. 1919 Eylülü'nde, Müttefikler, Osmanlı Bankası'nın Hükümet'e 8.000.000 lira borç vermesine izin verdiler. Bu, az çok bir ferahlama sağladı. 1920'ye gelindiğinde Osmanlı Hükümeti'nin bütçe açığı 100 milyon liraya yükselmişti.[59] 1920'de, Doğu Akdeniz ülkeleri için Amerikan Ticaret Odası temsilcilerinden, Amerika Birleşik Devletleri Ticaret Komiseri Elliot G. Mears, Osmanlı Hükümeti'nin bütçe açığına ilişkin aşağıdaki sayıları veriyordu:[60]

Yıllar	Reel Gelirler (TL)	Reel Harcamalar (TL)	Açık (TL)
1912	27.269.751	29.908.282	2.638.531
1913	27.544.759	38.919.877	10.475.117
1914	29.201.865	35.329.950	6.128.085
1915	24.739.164	57.841.339	33.102.175
1916	27.326.793	65.546.105	43.219.312
1917	25.199.526	82.980.780	57.781.254
1918	(Tahmini) 85.226.362		
1919	(Tahmini) 94.509.235		

Milliyetçiler'in başkentle bağlantıları 1920 Nisanı'nda kesmelerinden itibaren, Osmanlı Hükümeti'nin mali durumu sürekli olarak daha kötüleşti. Ağustos'ta şartlar öylesine zorlaşmıştı ki, Damat Ferit Paşa Müttefiklerden, Sevr Antlaşması ile sağlanan malî kontrolü bir an önce uygulamalarını istedi. *The Times*, o zamandan itibaren Osmanlı Maliyesi'nin, aslında Osmanlı

Borçlar İdaresi'nin eline geçtiği şeklinde bir yorum yaptı.[61] Gerçekte, Damat Ferit'inki zamansız bir davranış olduğu kadar İngiliz gazetesininki de hüsnükuruntuydu. Sevr Antlaşması onaylanmamış kaldığı sürece, Malî Kontrol Komisyonu, Maliye ve Hazine Bakanlığı'yla -ki tam kontrol altında değildi- mücadele etmeksizin "Türk Hükümeti'nin, bir borcu karşılığında bir kısım gelirlerini rehin tutmaya"[62] başlayamazdı.

Osmanlı Hükümeti, Ocak 1921'de Impérial Ottoman Bank'tan 1.200.000 lira tutarında bir borç daha aldı. Borca karşılık, Hükümet, savaş malzemelerinin satışı üzerinde Banka'nın malî kontrolünü kabul etti. Banka ile görüşmeler bir yıldan fazla sürdü; çünkü Osmanlı Maliye Bakanlığı, Müttefiklerarası Malî Kontrol Komisyonu ve Banka işin içindeydiler. *The Times'*ın Sevr Antlaşması'na karşı çıkmakla suçladığı Osmanlı Maliye Bakanı, verilen tavizleri protesto için istifa etti.[63] Sir Horace Rumbold selefine gönderdiği kişisel bir mektupta şunları yazıyordu:

"Üzerinde yetkili kıldığınız stokların bir bölümü olarak şu anda Osmanlı Bankası'nda ambargo altında tutulan 252.000 altın lira kadar bir miktarın hesaba katılmasında anlaşmaya vardık. Türkler bankalardan avans almak istiyorlar; fakat bizim iznimiz, Block ve arkadaşlarının, Türkler'in gelir ve giderleri üzerinde mutlak etkinlikle bir kontrole sahip olmalarına bağlıdır. Türkler, onların fiilen değil, şeklen kontrolünden yanalar ve biz bu meselede Sefa ve meslekdaşı, Maliye Bakanı Reşit'le bir mücadeleye giriştik. Türkiye'nin gelirleri yetersiz kaldığı için, hangi hizmetlerin öncelikle ödenmesi gerektiği çekişmeye sebep oluyor. Biz polise, jandarmaya, gümrük memurlarına vb. düzenli olarak ücret ödenmesini, kamu güvenliğinin ve gümrük gelirlerine doğru makbuz kesilmesinin sağlanması için gerekli görüyoruz. Bu durumda diğer çalışanlar başlarının çaresine bakmak zorundalar. Öte yandan, Türkler, kendi ücretlerinin belirli bir yüzdesinin, ayrım gözetmeksizin çalışanların tümüne ödenmesini istiyorlar."[64]

Malî Komisyon'un Başkanı Adam Block İngiliz Yüksek Komiseri'ne, ödemede önceliğin, polise, jandarmaya, hapishanelere, hastanelere, gelir toplayan kuruluşlara ve dullara ve yetimlere verilmesini tavsiye ediyordu. Bu durumda bile, gelirlerde artma olmadığı için ödemeler borçlanarak yapılacaktı.[65]

Birbirini izleyen Osmanlı Hükümetleri'nin ekonomik politikası, stokların yenilenmesi ve halkın gereksinimlerinin karşılanması için, ithalatın sınırlandırılması ve ihracatın teşvik edilmesiydi. Zamanla bütçe açığı büyüdü

ve Hazine'yi, eldeki altın stoğunu, borçlara karşılık tasfiye etmeye zorladı. Dış ticaret açığı, 1919-1920 malî yılında 54.330.000 lira, 1920-1921'de 121.770.000 lira, 1921-1922'de 90.950.000 lira ve 1922-1923'de 44.470.000 lira oldu.[66]

Hükümet ayrıca, muazzam dış borçla da uğraşmak zorundaydı. 1919'da Osmanlı dış borcu tahminen 450.000 liraydı. *The Times*, "Bu miktar yabancı firmaların ve İttifak Devletleri uyruklarının savaşta uğradıklarını iddia ettikleri, tahminen 55.000.000 lira tutarındaki kayıp ve zarar nedeniyle bir hayli artmış olmalı" diye yazıyordu.[67] Barış antlaşması onaylanmadığı ve Anadolu'da Yunan-Türk savaşı devam ettiği sürece, duruma ne Müttefikler, ne de Osmanlı Hükümeti bir çare bulabilirdi.

ŞEHİR YÖNETİMİ

Mevcut şartlarda belediyenin başlıca problemi parasızlıktı. 5 Mayıs 1919'da Prof. Dr. Cemil Paşa (Topuzlu, 1866-1958) İstanbul'a belediye başkanı oldu. Cemil Paşa, çöp işlerinde çalışacak kadınlar buldu; sokakları yıkattı; satılan her parçadan bir vergi alınan açık arttırma tesisleri yaptırdı ve mezbahaları düzene soktu.[68] Sorumluluklarını yerine getirebilmesi için otoriteye ihtiyacı olduğunu biliyordu. Bu nedenle belediye başkanlığını, aynı zamanda İstanbul Valisi olarak görevlendirilmesi şartıyla kabul etmişti. Ne ki, bir süre sonra Dahiliye Nazırı yeni bir vali atadı. Bununla, Cemil Paşa'nın çalışmalarına müdahale eden Fransız ve Amerikan Yüksek Komiserleri'nden gelen baskılar birleşince, Cemil Paşa 28 Şubat 1920'de istifa etmek zorunda kaldı. Amiral Bristol Belediye'yi, depo ücretlerini ABD'den ithal edilen benzin için düşürmediği takdirde, Asya tarafındaki Çubuklu benzin depolarını işgal etmekle tehdit ediyordu.[69]

Cemil Paşa Nafıa Nazırı (Bayındırlık Bakanı) olduktan sonra, 20 Nisan 1920 tarihinde Belediye seçimleri yapılması için çağrı çıkartıldı. Ancak Müslüman olmayanlar, Hükümet onların katılmalarını talep eden bir kararname çıkardığı halde seçimleri boykot ettikleri için, bu seçimler yapılamadı. Belediye'nin görevleri, Fransızlar'ın 1920 Aralık ayında Belediye Sarayı'na el koymaları nedeniyle, daha da engellendi.[70] Etnik toplulukların orantılı temsiline dayanan bir belediye yönetimi atanması, ancak Ekim 1922'de gerçekleşebildi. Buna göre yönetim, 25 Müslüman, 4 Rum, 1 Ermeni ve 1 Musevi'den oluşuyordu.[71]

Malî durum ve politika belediye görevlerini engellediğinden, cemaat örgütleri, şehir halkının sağlığı için ellerinden gelenin en iyisini yaptılar. Müttefik Kuvvetler'in her birinden birer ve bir Rum temsilci ile USS *St. Louis*'den bir doktor subayın katılımıyla bir Sağlık Komisyonu kuruldu. Bu komisyon, 1920'nin sonlarına doğru Deniz Komisyonu ve Şehir Komisyonu olarak ikiye bölündü. İlki Fransızlar'ın kontrolü altındaydı ve gemilerin karantinasına bakıyordu. Şehir Komisyonu, tıbbi servislerin İngiliz müdürünün başkanlığında şehri denetliyordu ve sokak temizliği, kanalizasyon ve fuhuşla mücadele işlerine bakıyordu.[72] Ateşkes boyunca ciddi bir salgın hastalık olmadı. Müttefikler, sağlık işlerini, iflas durumundaki belediyenin eline teslim ederek işi şansa bırakmak istememişlerdi.

bölüm **üç**

İÇ SİYASİ DURUM

Yüzyılın başında, daha sonra büyük çoğunluğu İTP üyesi olacak olan Genç Türkler, 1876'da kurulan Meşrutiyet'e dönülmesi için eylemlere başladılar. Kafalardaki en önemli soru "bu devlet nasıl kurtarılır?"dı. İTP üyeleri, kendi başlarına gönüllü devlet kurtarıcıları haline geldiler ve 1908'de anayasanın geri getirilmesinde önemli rol oynadılar. Daha sonra II. Abdülhamit'i tahttan indirdiler.

1911'de İtalyanlar'la Trablus savaşındaki ve 1912-1913 Balkan savaşlarındaki toprak kayıpları, İTP'yi, hem ülkeyi güçlendirmek, hem de reformları zorlamak için mutlak siyasi iktidarı ele geçirmesi gerektiğine inandırmıştı. İTP, bir hükümet darbesini takiben, 1913'de iktidara geldi. İTP liderleri için, yumuşak huylu ve yaşlı Sultan V. Mehmet Reşat'ın (padişahlık süresi 1909-1918) gözünü korkutmak zor olmamıştı. İTP'nin liderleri iyi niyetliydiler ve büyük ölçüde dürüst insanlardı; fakat kritik durumlarda kullandıkları metodlar uzak görüşten ve akılcılıktan yoksundu. Örneğin, seçimlere hile karıştırdılar, muhaliflerini katlettiler, basında ne türden olursa olsun bütün eleştirileri yasakladılar ve birçok kişiyi sürgüne gönderdiler. I. Dünya Savaşı'ndaki çok ağır ve gereksiz insan kaybı olmamış olsaydı, halk bütün bu tedbirlere, savaş sırasında alındığı gerekçesiyle gözyumabilirdi. Enver Paşa'ya, müttefiki Almanlar tarafından, Rus kuvvetlerini bölmek amacıyla, Anadolu'da bir doğu cephesi açması için baskı yapıldı. O da, Aralık 1914'te bu cepheyi açtı. 90 ilâ 96 bin kadar asker, Ruslar'la çarpışma imkânı dahi bulamadan, Türkiye'nin kuzeydoğusundaki dağlarda donarak öldüler.[1] İstanbul'daki birçok kişide, İttihat ve Terakki'nin Enver, Talât ve Cemal Paşa Triyumvirası yüzünden, Türkiye'nin Almanlar için savaştığı

izlenimi uyandı.

Savaş sırasında, Ege'nin kıyı şehirlerinde yaşayan Rumlar ve kuzeydoğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler yurt dışına ve güney vilâyetlerine sürüldüler. Rumlar Yunanistan'a gönderilmişlerdi ve maddi kayıpları nedeniyle kızgındılar. Oysa Ermeniler, sadece mülklerini düşük fiyatla ellerinden çıkarmakla kalmadılar, Suriye'ye giden yollarda insan kayıplarına da uğradılar. Bu yüzden hem Batı kamuoyu, hem de birçok Türk İTP'ye muhalif oldu.

Ateşkes imzalandığında Osmanlı İmparatorluğu en düşkün seviyesindeydi. Tahtta, mutlakiyete inanan yeni bir padişah, Sultan Mehmet Vahdettin vardı. Sonuç olarak, Genç Türkler, kendi siyasi kimliklerini bulabilmek için her şeye yeniden başlamak zorundaydılar. Hayatta kalan Genç Türkler, Mustafa Kemal'in tanımlamasıyla, koyu milliyetçiliği benimseyene kadar, zaman içinde kısa (1908-1918), fakat maliyeti yüksek bir entellektüel yolculuk yaptılar.

SARAY

İTP'nin iktidarda olduğu dönemde, Sultan II. Abdülhamit'in gözde kardeşi Şehzade Vahdettin'in, İttihatçı karşıtı Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin, handiyse onursal başkanı denilecek ölçüde sempatizanı olduğu bir sır değildi. Vahdettin'in kayınbiraderi Damat Ferit Paşa bu partinin başkanı olmuştu. Oysa Damat Ferit daha önce İTP üyesiydi. İTP'nin kendisine hükümette bir yer vermemesi üzerine hayal kırıklığına uğramış ve muhalefete katılmıştı.

İTP önderleri, Vahdettin'den hoşlanmadıkları gibi, ona güvenmiyorlardı da. Abdülhamit'in saltanatı sırasında Vahdettin'in, insanlar hakkında casusluk yaptığı ve şüpheli gördüklerini ağabeyi Sultan'a, jurnal pusulaları ile bildirdiğine ilişkin söylentiler vardı. (Abdülhamit'in utanç verici casusluk sistemi jurnalcilik, espiyonların kişileri keyfi olarak ihbarına dayanıyordu.) Bu söylenti kanıtlanmış değildir. 1909'da, Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra İTP, Abdülhamit'in sakladığı bu jurnal yığınlarının okunması için bir komisyon atadı. Komisyonun bazı Genç Türkler tarafından imzalanmış jurnallar bulması üzerine, bir skandala yolaçılmaması için, İTP jurnalların yokedilmesine karar verdi. Bu pusulalar arasında, şayet Vahdettin tarafından yazılmış jurnallar vardıysa bile, bunlar diğerleriyle birlikte yakılmış olmalılar.

1916'da Vahdettin, yasal varis olarak Yusuf İzzettin Efendi'nin arkasından tahtın ikinci varisi olarak kendisini ataması için Padişah Mehmet Reşat'ı ikna etti.[2] Vahdettin, Yusuf İzzettin'in, padişah olduğunda İTP ile birlikte, tahta, kendi seçişlerine uygun bir varis atamalarından korkuyordu [3] Ne var ki, geçirmekte olduğu ağır depresyon nedeniyle Yusuf İzzettin Efendi intihar etti.[4] Bu olay Vahdettin'in önünü açtı ve V. Mehmet Reşat'ın ölümü üzerine, 13 Eylül 1918'de Vahdettin Osman'ın Kılıcı'nı kuşandı.[5]

Yeni Padişah ve onun İtilâfçı destekçileri mizah duygusundan yoksun değillerdi; hattâ bu kara mizah bile olsa! Onlar, İTP'nin liderleri Enver, Talât ve Cemal Paşalar'ı "Ekâanim-i Selâse" (Baba, Oğul ve Kutsal Ruh) diye isimlendirmişlerdi.[6] Vahdettin'in İTP'ye karşı ilk açık meydan okuması, Erkân-ı Harbiye Reisi ve Harbiye Nazırlığı ünvanlarını Enver Paşa'ya bırakıp kendisini, Osmanlı Orduları Başkomutanı ilân etmesi oldu. Ancak Padişah, sadece ismen Başkomutan olduğu ve silahlı kuvvetlere aktif bir şekilde komuta etmediği için, Enver Paşa'nın ordudaki etkinliği azalmış olmaktan uzaktı. Üstelik, genç subaylar meşrutiyetten yanaydılar ve mutlakiyetçi eğilimleri olan Vahdettin'i desteklemeleri için herhangi bir sebep yoktu.

Vahdettin İTP'den korkuyordu; çünkü partinin kendisinden yana olmadığının tamamiyle farkındaydı. İki kızı, Ulviye ve Sabiha Sultanlar'ı, herhangi bir şekilde İTPye "bulaşmamış" kimselerle evlendirmeye kararlıydı. Bu durumda, eski sadrazamlardan Tevfik Paşa'nın oğlu, Erkân-ı Harp Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey, Ulviye Sultan'a eş olarak güvenilir bir seçişti. İsmail Hakkı Bey bir İttihatçı değildi ama, bir Milliyetçi idi. Bu Padişah'ı rahatsız etmiyordu, çünkü o günlerde Yunan işgalinden ve Yunanlılar'ın, Anadolu içlerine doğru ilerlemelerinden o da fazlasıyla kaygılanıyordu. Oysa İngilizler, İTP ile Kuvay-ı Milliye arasında bir fark görmüyorlardı:

"Padişah'ın maiyetindeki dört veya beş subaydan oluşan ve "Saray Kurmayı" diye bilinen ekibin mensuplarından Damat İsmail Hakkı Bey ile Hükümet kuryesi Yüzbaşı Neşet Bey arasında yakın ilişki olduğu ortaya çıkıyor. Böyle bir kurmay ekip oluşturulmasının amacı, Padişah'la Harbiye Nezareti arasında bağlantının sağlanmasıdır. Ne ki, Damat İsmail Hakkı Bey partizan bir Milliyetçidir ve her zaman ateşli bir İttihatçı olmuştur. Onun her daim Ankara ile sürekli haberleşme içinde olduğu ve Padişah'la Kuvay-ı Milliyeciler arasındaki haberleşmelerde, birkaç kez aracı olarak görev yaptığı sanılıyor."[7]

İsmail Hakkı Bey, Vahdettin'in, Damat Ferit Paşa'dan yana olduğunun ve

İngiliz taraftarı bir tutum benimsediğinin farkına varınca, emir subaylığı görevinden istifa etti.[8] Milliyetçiler'le Padişah arasında bazı haberleşmeler oluyordu ve bu haberleşmelerde Ankara, Sevr Antlaşması'na ilişkin kendi görüşlerini açıklıyordu. Onlar, Antlaşma'nın formüle edildiği şekliyle kabul edilmesinin imkânsız olduğunu iddia ediyorlardı. Dahası, Antlaşma'nın onaylanmasını engellemeye ikna etmek amacıyla, Anadolu halkının Padişah'a sadakatini sürdürdüğünü, ısrarla belirtiyorlardı.[9] Vahdettin Antlaşma'nın onaylanmasını istemiyor olabilirdi, fakat Milliyetçiler tarafından yönetilmeye de hiç niyeti yoktu. Bu durumda, bunun, Padişah'la Ankara arasındaki iletişimde ortaya çıkmış biricik fırsat olması akla yakındır. Ama her iki tarafın da değer yargıları ve kuşkuları uzlaşmaya engeldi. Vahdettin, Damat Ferit Paşa'nın, 4 Mart 1919'da Sadrazam olmasından sonra, kendisinin kayınbiraderi tarafından yönetilmesine razı oldu. Damat Ferit, kendisiyle aynı fikirde olmayan herkesi İttihatçı olmakla suçluyordu.[10] İkinci Damat Ferit Hükümeti'nin kurulmasından önce, Padişah Yunan ve Fransız işgallerinin ve yerel direnişlerin seyrini izliyordu ve saray kurmay subaylarından bir brifing yapılmasını istemişti.[11] 1918'de Vahdettin, İmparatorluk mülkünün Müttefik subayları tarafından işgal edilmesine, "Yabancı askerlerin, benim İmparatorluğumdaki en yoksul kulübeyi işgal etmesiyle, İmparatorluk mülkünü işgali arasında bir fark yoktur" diyerek karşı çıkmamıştı.[12] Buna rağmen, Vahdettin, Milliyetçilerin davasına ilgisini ve inancını bir süreç boyunca yitirdi, çünkü Damat Ferit onu, Türkiye'nin ayakta kalmasının biricik umudunun Müttefiklerce, en başta da İngilizler'le işbirliği olduğuna inandırmıştı.

Vahdettin diğer Osmanlı Padişahları'ndan, muhtemelen ne daha az yurtseverdi, ne de daha fazla. O, tam da Türk milliyetçiliğinin yükseldiği bir dönemde padişah olmuştu ve milliyetçi ölçülerle yargılanıyordu. Vahdettin'in, Osmanlılar'ı yenmiş olan Müttefikler'le karşılıklı politikası, kendinden önceki Sultan-Halifeler'in klasik politikasıydı. Müslüman eyaletler ismen onun hükümranlığı altında bırakıldığı sürece Padişah, İngilizler'in idari ve mali konulardaki denetimini umursamıyordu.[13] Böylece o, İngiliz himayesi altında İTP'nin milliyetçiliğinden kendini koruyabilecekti, İTP'nin yükselttiği genç subayları ve komutanları ordudan çıkartabilecekti ve ilk başta kişisel olarak kendisine sadık bir ordu yaratabilecekti. Ankara'nın bakış açısından Vahdettin'in politikası ihanet olarak görülebilir, fakat Padişah olarak Vahdettin mutlakiyeti geri getirmek ve Halife olarak Müslüman

topluluklar üzerindeki manevi egemenliğini yeniden kurmak istiyordu. İngilizler'in toprak ve para konularında taviz vermeye niyetleri yoktu, ama onlar, Hindistan Genel Valisi Montagu'nun uyarıları üzerine Halife'nin manevi gücünü kesinlikle kabul ettiler. Vahdettin, Müttefikler'in onu İstanbul'dan dışarı sürmeyeceklerini anladığı zaman teselli buldu.

Mütareke boyunca Vahdettin'in davranışları çelişkilerle doludur. Bu nedenle Padişah hakkında daha sonra yapılan değerlendirmeler çok tartışmalıdır. Türkiye'yi, tesadüfen bahtsız bir dönemde yönetmiş birisi olarak o, hain diye mahkûm edileceği gibi, bahtsız bir yurtsever diye de övülecekti. Hakikat, her iki yaklaşımın ortalarında bir yerde olmalı. Vahdettin, körükörüne güvendiği Damat Ferit dışında herkese karşı aşırı kuşkuluydu. Oysa Damat Ferit, ülkenin yazgısını elinde tutmaya hazırlıksız ve devlet adamı niteliklerinden uzak biriydi.

İstanbul'da halktan bazı gruplar HİP'i destekliyorlardı. Bunlar, din adamlarının ve muhafazakâr çevrelerin, İTP'nin demir yumruklu yönetiminden zarar gören çoğunluğundan ve sadece iyi niyet sahibi olup, İTP diktatörlüğünü kabul etmeyen insanlardan oluşuyordu.[14] İTP karşıtı din adamları, onlara göre Türkiye'yi "Allahsız" İTP farmasonlarından kurtarmış olan Büyük Britanya'ya minnettardılar. Ancak bu görüş İngiltere'yi "İslâm'ın Koruyucusu" yapıyordu.[15] Kendini İngiliz yanlısı ilân etmekle, HİP, bütün inanırlığını yitirdi. Parti, Sevr Antlaşması'nı protesto ettiğinde dahi Kuvay-ı Milliye'nin yarattığı kadar bir heyecan uyandırmaktan uzak kaldı.[16]

BASIN

İTP, basını katı bir sansür altında tutmuştu ve hiçbir eleştiriye izin vermemişti. Muhalif üç gazetecinin katlinden, aslında İTP sorumlu tutuluyordu.[17] Ateşkes'in gelmesiyle birlikte basın üzerindeki sansür kaldırılınca, İttihatçı karşıtı basın, *Sabah, Peyam* ve *Alemdar,* o zamana kadar bastırılmış husumetlerini ortaya dökmek için verimli bir ortam buldular. Ayrıca, Hükümet, İTP iktidarı sırasında dahili sürgüne gönderilmiş siyasi "suçlular" için, 20 Ekim 1918'de genel af ilân etti.[18] Dolayısıyla, İstanbul'da amansız ve intikamcı bir muhalefet boyvermeye başladı. İTP ve HİP partizanlığı iletişim ortamını hükmü altına aldı.[19] Müttefikler, HİP'in benimsediği türden bir intikama âlet olmaya niyetli değillerdi. Onlar savaş suçlularının yargılanıp cezalandırılmalarını istiyorlardı, ama ayrım

gözetmeksizin İTP üyelerinden öç alınmasından yana değildiler. Müttefikler, daha çok Milliyetçi hareketin bastırılmasıyla ilgileniyorlardı. Örneğin, İTP karşıtı, fakat Kuvay-ı Milliye yanlısı ve aynı zamanda yeraltı direnişinin bir üyesi olan gazeteci Velit Ebüzziya'yı Malta'ya sürmekte tereddüt etmemişlerdi. İngilizler'in tutukladığı ve sürgüne gönderdiği insanların çoğunluğu İTP üyesiydiler; ancak bunlar, aynı zamanda yeraltı hareketinin de eylemcileriydiler.

HİP mensupları, basında İTP'yi yeren bir kampanya başlattıktan sırada, Osmanlı Hükümeti savaş suçlarını inceleyecek bir mahkeme kurdu.[20] Ocak 1919'da Amiral Calthorpe, Osmanlı Hükümeti için, savaş suçlularını, a) Ateşkes şartlarının uygulanmasına karşı gelenler ve direnenler, b) İngiliz savaş esirlerine kötü davranmış olanlar ve c) Ermeniler'in sürülmelerinden sorumlu olanlar diye belirledi.[21] İttihatçı karşıtı basın bunu alkışlıyordu.

Mütareke döneminde İstanbul'da yayımlanan yaklaşık on bir Türkçe gazete vardı. Hükümet emriyle gazetelerin kapatılması yaygın bir uygulamaydı. Aynı gazete, sonra ya başka bir isim altında çıkardı, ya da bir diğer gazete ile birleşirdi. En etkili gazeteler, Ankara yanlısı *Tevhid-i Efkâr, Vakit, İleri, İkdam* ve *Akşam* idiler.[22] *Tercüman-ı Hakikat* siyasi olarak taraf tutmuyordu ve *Tanin* anti-Kemalist'ti, fakat Milliyetçiydi. Anti-Kemalist ve Milliyetçi karşıtı üç gazete vardı; bunlar *Peyam-ı Sabah, Alemdar* ve *Serbesti* idiler. *Takvim-i Vekâi* resmi devlet gazetesiydi. Mizah gazeteleri *Karagöz, Zümrüt, Ak-Baba* ve *Diken'*di.

Gazetelere yansıdığı kadarıyla, Türklerin siyasi tercihleri, Mütareke sırasında açıkça belirlenmişti. Bir kişi ya Kuvay-ı Milliyeciydi ya da değildi. Kemalizm ve Milliyetçilik, giderek, yekdiğerinin yerine kullanılır hale geldiler. Aynı zamanda hem anti-Kemalist, hem de Milliyetçi olmak gibi karışık tercihlere yer yoktu. Örneğin bir kimse, Saltanat ve Halifelik'le birlikte bağımsızlığı destekleyemezdi. *Tanin*'in sahibi ve yayımcısı, ateşli bir yurtsever Hüseyin Cahit (Yalçın), Halifeliği desteklediği iddiasıyla, 1924'te mahkeme önüne çıkarıldı. Hüseyin Cahit beraat etti, fakat bu dava, Cumhuriyet kurulduktan sonra bile, Milliyetçilik'le Kemalizm'in aynı olduğunu herkese hatırlatıyordu.

Fransızca yayımlanan altı gazete, Siyonist, Türk yanlısı, Bolşevik, anti-Kemal, Yunansever ve Kemal yanlısı diye nitelenebilecek bir seri eğilimi yansıtıyordu.[23] *La Turquie Nouvelle*, söylendiğine göre Kemal yanlısıydı ve yayımcısı da Kemalist ajan Alaeddin Haydar'dı.

"İstanbul'da Kemalist ajan diye bilinen Aleaddin Haydar, geçenlerde, İstanbul'daki İngiliz çevrelerde Kemalist propaganda yapmak için harekete geçti. İyi niyetli bir İngiliz'i, limandaki Türk mavnacıları derneği Byzantine Co.'nin müdürü Kaptan Walker'i bulmayı becerdi ve ona Ankara'dan gelen paraları verdi. Böylece bu paralarla, Mr. Sciuto'dan l'Aurore'un satın alınması mümkün oldu; çünkü yeni bir gazete çıkarma yetkisini elde etmek, sonuç olarak imkânsızdı."[24]

1923'e gelindiğinde, gazete, Alman Yahudisi bir subay olan Heinrich Cohn tarafından destekleniyordu. Bir Rus casusu, Ratinof gazetede çalışıyordu. Cohn Bolşevikler'le işbirliği yapıyordu ve Bolşevik propagandasını yaymak için ayda 600 lira alıyordu.

İngilizce tek bir gazete vardı: *The Orient News.* Bu gazete 1919'da, büyük ihtimalle İngiliz işgal yetkilileri tarafından kurulmuştu; çünkü İngiliz askerlerinin okumaya izinli oldukları yegâne gazete buydu.

İstanbul'daki azınlık gazeteleri ait oldukları toplulukların Türkler'e karşı tutumlarını ve siyasi eğilimlerini yansıtıyorlardı. Beş Ermeni gazetesi vardı; bunların dördü ılımlıydı, beşincisi *Yerguir* komünist Hınçak Partisi'nin organıydı. İstanbul'daki Ermeni basını, muhtemelen Türklerin düşmanlığını üzerlerine çekmekten kaçınmak için, daha büyük Ermeni ihtiraslarına karşı ihtiyatlıydı. Üstelik 1921'e gelindiğinde, Avrupa'da Ermeni davasını destekleyen bir tek güçlü devlet bile kalmamıştı. Bu nedenle, aralarında Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin de bulunduğu önde gelen Osmanlı Ermenileri, geçmişteki sorunları unutmaya ve Türkler'le barış içinde yaşamaya kararlıydılar.[25]

Rumca yayımlanan yedi gazete Türkler'e karşı aşırı düşmanlığı yansıtıyordu. Rumlar, Müttefik filosunu (Aralarında iki de Yunan destroyeri, Averoff ve Kilkis vardı) sevinçten uçarcasına gösterilerle karşılamış olmanın ötesinde, yaklaşmakta olan Paris'teki barış görüşmelerini etkilemek için azimle çalışmaya başlamışlardı. Yunan Başbakanı Elefteros Venizelos tarafından öne sürülen iddialardan birisi, İstanbul, İzmir ve Karadeniz Bölgesi'ndeki Rumlar'ın sayısının Türklerinkinden daha fazla olduğu idi. Bu görüşlerini kanıtlamak için Yunanlılar, İTP tarafından yurt dışına sürülmüş olan Rumlar'ın geri dönmekte olduğu iddiasıyla, sivil halktan gruplar getirmeye başladılar.[26] 1919'da, göçmen komisyonu maskesi altında, İstanbul'da gizli bir devrimci Yunan derneği, "Kordus" kuruldu. Aslında gizli dernek, Anadolu Rumları'nı eğitmek ve silahlandırmak amacıyla sivil

elbiseler giymiş Yunan subayları getiriyordu. Bunu, Rum Basını'nın, Türkler'e yönelik şiddetli nefretin sözcüsü haline gelmesi izledi.

Bundan başka Rum Basını, Yunan askeri çevrelerindeki Kralcı-Venizelosçu bölünmesini de yansıtıyordu. Kralcılar Küçük Asya'daki Yunan işgalinin sürmesine karşıydılar. Onlara göre Yunanistan'ın baş düşmanı Bulgaristan'dı; Yunan insanı ve parası Anadolu'daki maceracılık uğruna çarçur edilmemeliydi. Ayrıca Yunan askerleri, taşkınlıklarıyla, şöhretlerini tehlikeye sokuyorlardı. Ne var ki Venizelosçu savaş şahinleri Kralcılar'a aldırış etmeyeceklerdi. Rum gazetelerinin çoğunluğu Venizelosçular'dan yanaydılar.

İstanbul'daki Yahudi topluluğunun, ikisi Başhahamlığın organı olmak üzere dört gazetesi vardı. Rum basını açık açık Türk düşmanlığı yaparken, Yahudi basını Türklerin haklarına saygı göstermeye devam etti. Başhaham Naum Efendi, bir yandan Osmanlı Yahudileri'ni temsil ederken, öte yandan da yabancılara karşı Milliyetçiler'in lehine konuşuyordu. *Le Matin* gazetesinin yaptığı bir röportajda Naum Efendi, Milliyetçi Hareket'in Müttefikleri hedef almadığını ve Mustafa Kemal'in ne bir maceracı, ne de bir bağnaz olduğunu söylüyordu. Padişah'a sadıktı ve amacı Wilson İlkeleri'nin uygulanması, yani Türk yörelerin Türk kalmasıydı.[27] Yahudi topluluğunun Türkler'den şikâyetçi olması için herhangi bir sebep yoktu. Ayrıca, Trakya'da, Yunan işgali altında Yahudiler'in uğradığı zulüm, Yahudiler'in Milliyetçi Hareket hakkında olumlu bir görüşe sahip olmalarına yardımcı olmuş olabilir.[28] Ancak bir miktar yabancı Yahudi, İstanbul'da Siyonist propaganda yürütmeye başladılar. Bu kişiler, Naum Efendi'nin yerine, Siyonizm'i destekleyecek başka bir başhaham geçirmek amacıyla bir komite kurdular. Ayrıca, İstanbul'daki Yunan Yüksek Komiseri Kanelopulos, 1920'de kurulmuş olan Rum-Ermeni Federasyonu'na Yahudiler'i de katmak için çaba sarfetti, fakat Yahudi topluluğu buna ilgi göstermedi. Bütün öteki azınlıklar son Osmanlı seçimlerine (1919) katılmayı protesto etmişlerken, Yahudiler katılmışlardı.[29]

Ateşkes döneminde, önceleri hem Müttefikler, hem de Osmanlı Hükümeti gazeteleri sansür ediyorlardı. Bu durum basın sansürüyle ilgili bir Saltanat Kararnamesi çıkana kadar böyle devam etti. Kararnamenin birinci maddesi sansür hükümlerine aykırı davranan gazeteciler için cezaî müeyyide uygulanmasını öngördüğü için, Yüksek Komiserler yaptırımların yabancı uyruklu gazetecilere uygulanamayacağını Osmanlı hükümetine hatırlatmak

zorunluluğunu duydular. "Basınla ilgili olarak Fransız, İngiliz ve İtalyan Yüksek Komiserleri aralarında Osmanlı temsilcileri de bulunan Müttefik Basın Komisyonu'nun yasakladığı haber veya makaleleri yayınlayan gazetelere karşı yaptırım gücü olduğunu Bâb-ı Âli'ye hatırlatmakla şeref duyarlar."[30] Böylelikle Müttefikler basına sansür uygulanması konusunda Bâb-ı Ali ile hemfikir olduklarını bir kere daha vurgularken, bir yandan sansür kararnamesinin yabancı uyruklu gazeteciler için geçerli olmadığını, öte yandan da Osmanlı uyruklu basın mensuplarının bile Müttefik Sansür Komisyonu'nun yaptırım gücü dışında kalmayacaklarını nazik bir dille ifade etmiş oluyorlardı. Sonuçta, gazetelerden birçok makale ve makalelerden satırlar Osmanlı Hükümetince değil, Müttefiklerce sansüre uğratılıyor ve gazetelerde sık sık boş sütunlara, boş satırlara rastlanıyordu. Buna karşılık bu boşlukları başka haber veya kelimelerle doldurmayan gazete yayıncıları üzerlerindeki baskıyı hiç değilse görsel bir şekilde okuyuculara aktarabiliyorlardı.

O dönemde Türk basınında sansür nedeniyle siyasi karikatürler ve taşlamalar sıklaştığı gibi, son derece de ustalıklı kullanılır oldu; nüktedanlık ve hiciv sanatı büsbütün incelerek, yazı ve çizimlerin sansüre tâbi kılınmasını zorlaştırmaya başladılar.

Kuvay-ı Milliye yanlısı olup Yunan Ordusuyla açıkça alay eden *Karagöz* gazetesinde 1920 ile 1923 yılları arasında boş sütun nadiren görülüyordu. Belki de Müttefik sansürcüleri Türk toplumunun ıstıraplarının karikatürlerle yansıtılmasını başyazarların Milliyetçi fikirleri tartışma ve yorumlarına kıyasla daha az tehditkâr buluyorlardı.

Sansüre mutlaka tâbi tutulan haber örnekleri, İzmir, Bursa ve İzmit'teki Yunan vahşeti; İstanbullu Rumlar'dan Yunan Ordusu'na gönüllü asker yazılması; İngiliz-Rus ticaret anlaşmasının eleştirilmesi; İstanbullu Türk gençlerinin gizlice askere alınması; bazı İTP'lilerin sürgünde oldukları Malta adasından kaçmalarıydı.[31] Ankara Hükümeti'nin dış ilişkileri de sansür edilen maddelerin kapsamına giriyordu. Bunların arasında Ankara'dan diplomatik bir heyetin Washington, D. C.'ye müteveccihen yola çıktığı; Ankara'nın Londra'daki temsilcisinin Prof. Dr. Nihad Reşat (Belger) olduğu; Milliyetçiler'den Cami Bey'in Paris'te ve Cevat Abbas'ın (Gürer) Roma'daki girişimleri; Bekir Sami Bey'in Türk-Fransız antlaşmasının bir taslağıyla Ankara'ya dönmekte olduğu; Ali Rıza Paşa'nın Ankara Hükümeti'nin siyasi ve askeri temsilcisi olarak Arnavutluk'a gönderildiği; veya Ankara'nın bir

İran heyetiyle uzlaşmak üzere olduğu gibi haberler vardı.[32]

Sansür İstanbul’da yayımlanan gazeteler için bunaltıcıydı, ama haberlerin yayılmasını önlemekte pek etkili değildi. 1922 Şubat’ında İstanbullu bir gazeteci şöyle yazıyordu:

"Öte yandan, Müttefiklerarası sansür basına karşı görevlerini sürdürüyor ve basın buna tarifi imkânsız bir şekilde katlanıyor. Bu olgu yüzünden gazetecilik bütün atılımını yitirdi. Öyle ki, gazetelerin son provaları akşam saat 7’de tamamlanıyor. Bu keyfi sansür nedeniyle olayların güncelliğinde 12 saatlik bir kayıp oluyor... Bütün bunların en gülüncü de şu ki; burada yasaklanan her şey Anadolu gazetelerinde basılıyor ve bu gazeteler birkaç gün sonra İstanbul sokaklarında bağıra çağıra satılıyor."[33]

KİMLİK ARANIŞI

Savaş sırasında Türk aydınları arasında etkinliğe sahip başlıca üç ideoloji vardı: Türkçülük, Batıcılık ve İslâmcılık. Bu eğilimlerin mensupları zaman içinde ideolojik görüşlerini değiştirebiliyorlardı. Türkçülüğün savunucuları, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Dr. Hüseyinzade Ali ve Halide Edip’in kılavuzluğunda, Türk Ocakları’nda biraraya gelmişlerdi.[34] *Yeni Mecmua* ve *Turan*’ı yayımlıyorlardı. Başlangıçta Pan-Türkist idiler. Pan-Türkist felsefe eğitime sokulmuştu ve İTP’nin savaş zamanı politikalarına bir hayli hizmet etmişti. Pan-Türkistler çok sayıda genç insanı etkilemekte başarılı olmuşlar ve onlara, Rus egemenliği altındaki diğer Türk halklarının kurtarılması için şevk kazandırmışlardı.

Batılılaşma yanlıları arasında Celâl Nuri ve Dr. Abdullah Cevdet vardı.[35] Pan-İslâmcılar’ın liderliğini Mehmet Akif ve Mehmet Murat yapıyorlardı. Bunlar, sonradan *Sırat-ı Müstakim*’e dönüşen *Sebilürreşat’*da yazıyorlardı.[36]

Türk aydınlarının kimlik krizi 1920’ye, yabancı işgali gerçeğinin onların birçoğunu Milliyetçi Hareket’e çekmesine kadar sürdü. 1920’ye gelindiğinde iki blok oluşmuştu: Yabancı işgaline karşı silahlı direnişe inananlar ve Kemalistler’den yana olanlar ile barış antlaşması şartlarının yumuşatılabileceği umuduyla, daha hâlâ diplomasiye inananlar. Mütareke’nin ilk dönemlerinde İstanbul’daki aydınlar arasında üç farklı eğilim vardı. Milli Kongre isimli bir dernek çevresinde biraraya gelmiş bazı insanlar Türklerin hakları için kulis yapılmasını istiyorlardı. Bu kulisçiler arasında, Türkiye üzerinde Amerikan veya İngiliz mandasını savunanlar da bulunuyordu.

Ancak diğerleri yabancı himayesinin her çeşidine karşı çıkıyorlardı.

Milli Kongre, kısa süren çalışmalarına, Dr. Esat Paşa'nın (Işık, 1864-1936) önderliğinde, 29 Kasım 1918'de başladı.[37] Milli Kongre 52 yerel dernekten oluşuyordu. Amacı, siyasi partilere ve derneklere partizan olmayan bir platform sağlamak ve başlıca kültürel ve politik yayınlarla Türklerin varolma çabalarını birleştirmekti. Onlar Türklerin hakları için kulis yapılması amacıyla çeşitli ülkelere delegasyonlar gönderdiler. Yayınlarıyla, Avrupa'daki Türk düşmanı propagandanın etkilerini gidermenin yollarını aradılar. Bu yayınlar arasında, *The Occupation of İzmir, Turks in Iraq, The Turco-Amerikan Problem* ve *Les Turcs d'après les Auteurs Célèbres* bulunuyordu.[38] Milli Kongre, İstanbul'daki siyasi partilerle Anadolu'daki Heyet-i Temsiliye'nin aralarını bulmak için uğraş verirken, tarafların hiçbirinden yana olmadı. Osmanlı Hükümeti, Milli Kongre'ye, Heyet-i Temsiliye'nin 1919 seçimlerine gösterdiği adaylara itiraz eden bir mektup göndermesi için baskı yaptı. Osmanlı Hükümeti, Anadolu'dan ve Trakya'dan gelecek delegelerin İTP'li olmalarından korkuyordu. Bu müdahale Kuvay-ı Milliyeciler'i kızdırdı ve Kongre ile bağlarını kestiler.[39] Aslında, Sivas'ta Milliyetçiler'e katılan herkes, bundan böyle İttihatçılar'a bağlı olmadığı ve partinin yeniden canlandırılması için çalışmayacağı anlamına gelen bir sadakat yemini etmek zorundaydı.[40]

1920 başlarında, Fransız istihbaratı, Mustafa Kemal'in temsilcisi sandıkları Esat Paşa'ya başvurarak, Anadolu'daki Milliyetçiler'in hangi şartlarda Bolşevikler'e karşı savaşacaklarını sordu. Ciddi olarak ortaya konmuş olsa bile bu fikir, bir yanıyla gerçekçi değildi. Öte yandan Fransızlar, muhtemel bir anlaşma için Kuvay-ı Milliye'nin kesin şartları hakkında ağız aramak amacıyla, sadece bu niyetle böyle yapmış olabilirlerdi. Esat Paşa, Milliyetçiler'in tasarladıkları düzende, İstanbul'un Türk kalması, Aydın, İzmir ve Çukurova'yla birlikte güneydoğu vilayetlerinin Türkler'e geri verilmesi şartlarının bulunduğunu söyledi.[41] Esat Paşa resmi bir sıfatla konuşmuş değildi, fakat Fransızlar'a verdiği mesaj, şayet Türkler'den herhangi bir işbirliği bekliyorlarsa, Müttefikler'in, barış antlaşmasını köklü bir şekilde gözden geçirmeleri gerektiğiydi.

Bu arada Amerikan mandası meselesi ortaya çıktı. 8 Ocak 1918'de Başkan Wilson, Amerikan Kongresi'nde bir konuşma yapmıştı. Bu konuşmanın ana fikri, dünya barışının anti-demokratik ve baskıcı rejimler tarafından bozulmasını önlemek için bütün ülkelerin anlaşmaları gerektiğiydi. Wilson'ın

konuşması, kalıcı bir dünya barışı için esaslar koyma amacını güden ilkelerini, "On Dört Nokta"yı içeriyordu. Türkiye, milliyetlerin hakları ilkesine göre çizilecek yeni Avrupa haritası için kendi kaderini tayin hakkının tanınmasını öngören on ikinci maddenin kapsamına giriyordu.

"Bugünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk bölümlerinin bağımsızlığı sağlanmalıdır, fakat şu anda Türk yönetimi altında bulunan milliyetlere de kesin bir yaşama güvenliği ve mutlak kısıtsız bir özerk gelişme fırsatı sağlanmalıdır ve Çanakkale Boğazı, uluslararası garantiler altında, serbest bir geçit olarak bütün ulusların gemilerine ve ticaretine süresiz açılmalıdır."[42]

Bazı Türk aydınları on ikinci maddeyi, Anadolu'nun Türk kalacağı anlamında yorumladılar. Amerika Birleşik Devletleri birdenbire çok rağbet görmeye başladı. 14 Ocak 1919'da, İstanbul'da, Halide Edip, Ali Kemal, Refik Halit, Celâl Nuri ve Ahmet Emin tarafından Wilson Prensipleri Cemiyeti resmen kuruldu.[43]

Aynı grup 5 Aralık 1918'de Başkan Wilson'a, kurumlarda reform yapması ve özerklik dahilinde yönetim kadrolarını eğitmesi için ABD'nin Türkiye'ye yardım etmesini isteyen bir mektup göndermişti. Bu mektupta yardımın şu şartlar altında olması isteniyordu:

"...Padişah'ın egemenliği ve hükümetin anayasal biçimi korunacaktır; bütün seçimlerde nisbi temsil uygulanarak azınlıkların hakları güvence altına alınacaktır; Maliye, Tarım, Sanayi ve Ticaret, Bayındırlık ve Milli Eğitim Bakanlıklarının her birisine, bir uzman yardımcılar kadrosuyla beraber Amerikalı bir başdanışman atanacaktır. Bu danışmanlar hep birlikte bir Amerikan Komisyonu oluşturacaklardır; adalet mekanizmasındaki reformlar da Amerikalı bir başdanışman ve uygun görülen ülkelerden seçilmiş hukuk uzmanlarından oluşan bir yönetim kadrosu eliyle yürütülecektir; jandarmanın ve polisin denetimi Amerikalı bir müfettişe verilecektir; yerel yönetim reformu Amerikalı bir başdanışmana bağlı olarak gerçekleştirilecektir; Amerikalıların kılavuzluk ve eğitme süresi en az 15, en fazla 25 yıl olacaktır; İmparatorluğun sınırları Barış Konferansı'nda belirlenecektir."[44]

13 Mart 1919'da, ünlü gazeteci ve Wilson Prensipleri Cemiyeti Yönetim Kurulu Üyesi Yunus Nadi Bey, Wilson ilkelerinin her azınlığa bölgesel özerklik verileceği şeklinde yorumlanamayacağını, çünkü Türkiye sözkonusu olduğunda Anadolu'daki azınlık gruplardan hiçbirinin sayıca Türkler'den fazla olmadığını bildirdi.[45]

28 Nisan 1919'da, İstanbul'daki Amerikan Komiseri Lewis Heck, ABD

Dışişleri Bakanı'na, Âyan Reisi ve halk arasında "Milli Blok" (Milli Kongre) diye bilinen, Osmanlı Birliği'ni desteklemek için yeni kurulmuş derneğin Başkanı (metinde böyle) Ahmet Rıza Bey'in Amiral Bristol'ı ve kendisini ziyaret ettiğini bildirdi.

"Ahmet Rıza Bey, mevcut uluslararası durumda, kendi grubunun ve Türkiye'nin en iyi unsurlarının, gelecek için biricik umudun, belirli bir süreyle güçlü ve tarafsız bir yabancı kontrolü olduğunu kavradıklarını söyledi... Yeni Padişah'a büyük umutlar bağlanmış olmasına rağmen olup bitenler gösteriyor ki, VI. Mehmet, Türkiye'nin yeniden hayat bulmasının yolunu tek başına açacak kadar güçlü bir karakter değil. Durum böyle olunca, Ahmet Rıza Bey ve onunla birlikte çalışan insanlar Amerikan yardımı için bir açık çağrı yapmayı arzuluyorlar... O ayrıca, Büyük Britanya'nın, Mısır gibi bu türden ülkelerde halka iyi bir yönetim getirdiğini ve halkın maddi refahını büyük ölçüde artırdığını, buna karşılık tüm ulusal bağımsızlık duygu ve düşüncelerini bastırdığını, oysa Amerikan Hükümeti'nin, Filipinler'de, ulusal özlemleri bastırmaya girişmeksizin benzeri ölçüde bir maddi gelişme sağladığını söyledi... İngiliz basınında çıkan çok sayıda makalenin Türkiye'de Amerikan mandası fikrinden yana olmalarına rağmen, buradaki çeşitli kaynaklardan öğrendiğime göre İstanbul'daki İngiliz görevlileri Türkler'i bu fikirden vazgeçirmeye ve onların asıl umudunun Büyük Britanya'ya bağlı olduğuna inandırmaya uğraşıyorlar."[46]

Milliyetçiler'in İstanbul'daki temsilcisi Kara Vasıf Bey, Sivas'ta bulunan Heyet-i Temsiliye'ye, politikacıların, devlet görevlilerinin, gazetecilerin, Milli Kongre'nin ve diplomatların, bütün bunların hepsinin Amerikan mandasına dostça baktıklarını bildirdi. Mustafa Kemal manda düşüncesini reddediyordu, ama teknik ve ekonomik yardıma aldırmazlık etmiyordu.[47]

Paris Barış Konferansı'nda ABD'ye, Türkiye ve Ermenistan üzerinde manda önerildiğinde, Amerikalılar Türkiye'ye General James G. Harbord başkanlığında bir kurul gönderdiler. General Harbord, 20 Eylül 1919'da, Sivas'ta Mustafa Kemal'le ve önde gelen yurttaşlarla görüştü. General Harbord, ABD'de Kemalist Hareket'i topluma tanıtan ve aynı zamanda Dışişleri Bakanlığı'na birinci elden bilgi sağlayan ilk kişi olacaktı.[48] ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol Milliyetçi Hareket'e zaten olumlu bakıyordu. O, Washington'a, Türkiye üzerinde tek bir manda olmalı diye tavsiyede bulundu; çünkü Yunanlılar, hem emperyalist emellerin izlerini açığa çıkarıyorlardı, hem de Trakya'da Yahudiler'e yaptıkları eziyetle, başka

milliyetlere karşı tutumlarında ehil olmadıklarını kanıtlamışlardı. Amiral Bristol'a göre etnik düşmanlık, derinlere kök salmış dini, siyasi ve kişisel farklılıklardan ileri geliyordu. Dolayısıyla Yunanlılar'a, ne Trakya'da, ne de Küçük Asya'da toprak verilmeliydi.[49]

"Onun (Bristol'ın) görüşüne göre -ki, Hükümeti'ninkini yansıttığına kesin diye bakılabilir- Müttefik Güçler'in Yakın Doğu'daki politikaları yalnızca karşılıklı entrikalardı ve bu bakımdan, Büyük Britanya, Fransa ve İtalya arasında bir seçme yapmaya gerek yoktu... O bu görüşünde yalnız değildi. Ekim 1919'da, ABD'nin Türkiye'deki önceki Büyükelçisi Henry Morgenthau, kendi yurttaşlarına, İstanbul, Ermenistan ve Küçük Asya'nın yönetimini bir kuşaklığına ele almaları için bir çağrı yayımladı. Morgenthau önerisini, Büyük Britanya'nın, Cebelitarık Boğazı'nın kontrolüne, nöbetleşe olarak ABD'yi de ortak etmesini teklif ederek geliştirdi. O, ancak böylesi bazı önlemlerle, Lloyd George'un, Türkiye'nin yeniden inşasına yardım etmesi için ABD'ye yaptığı çağrıda gizli herhangi bir saik olmadığına Amerikalılar'ın ikna edilebileceğini ileri sürüyordu."[50] Ne var ki, ABD'de kamuoyu, Yakın Doğu'da bir manda edinilmesinden yana değildi.

Eylül 1919'da, Padişah'la üç İngiliz ajanı arasında gizli bir antlaşma imzalandığı ve Padişah'ın Türkiye üzerinde İngiliz mandasını kabul ettiği yolunda söylentiler ortaya çıktı. Bunun üzerine Milliyetçiler bir protesto yayımladılar, İngiliz Hükümeti böyle bir antlaşmanın varlığını resmen yalanladı ve Damat Ferit Paşa, bir tekzip yayımlamak için Ryan'dan izin istedi.[51] Bu antlaşmanın varlığı bugüne kadar kanıtlanmış değildir. Ancak, bir antlaşma imzalanmış olmasa bile, Damat Ferit İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'a, şayet Türkiye üzerinde bir manda olacakdıysa "Padişah'tan en sonuncu köylüye kadar bütün Türkiye'nin ateşli arzusu bu mandanın Büyük Britanya'ya verilmesidir" diye öneride bulunmuştu.[52]

"Gerçekte, tarafsız bütün gözlemciler, eğer tüm inanışlar ve milliyetler için kabul edilebilir bir çözüm olacaksa, bunun, ülkenin tamamı üzerinde İngiliz mandasında uzlaşma olduğu görüşündeler. Bu görüş, özellikle, Büyük Britanya'nın bu şekilde çoğalacak olan politik avantajlarının, kendilerinin ondan elde edecekleri maddi yararlardan daha az olmayacağında ısrar eden Müslümanlar'a aittir. Yetki sahibi olduğunu iddia edenler, mandanın uygulanmasıyla İslâm dünyasında Büyük Britanya'ya verilecek üstün konumun, ona Hindistan ve Mısır'daki Müslüman uyruklarının, hem manevi hem de dünyasal alanda sadakatini sağlayacağını ciddi olarak

savunuyorlar."[53]

Burada Calthorpe'un sözünü ettiği Müslüman "yetki sahibi", İngiliz yanlısı *Serbesti* gazetesinin editörü Sait Molla idi. Muhtemel bir İngiliz mandasına karşı Milliyetçiler'in protestosu üzerine *The Times* kibirli bir tepki gösterdi; isyancılar İngiliz mandası sözünü duymak bile istemiyorlardı. *The Times*, karşı çıkmalarından ötürü Kuvay-ı Milliyeyi kınıyordu; onlar İTP'nin aynısıydılar ve herkes biliyordu ki, İTP İngilizler'e karşıdır.[54]

Bu arada İstanbul'da, Uluslararası Hukuk Profesörü ve Hukuk Fakültesi Dekanı Ahmet Selâhattin Bey himaye ve mandaya karşı tam bağımsızlık fikrini savunuyordu.[55] Bir makalesinde şöyle yazmıştı:

"Bağımsızlık bir bütündür. Böyleyse vardır, aksi halde yoktur. Bağımsız olmayan bir devletin kimliği yoktur. Türkiye'nin, toprağının ve nüfusunun beşte birini veya altıda birini kaybettiği bir dönemde, Türk Ulusu, geriye kalan ülkeyi yönetmeye gücünün yetmeyeceğini her halde ilân edemez. Bugün bir Türk Ulusu ve ulusçuluğu vardır ve bu ulus kendi siyasi kimliğini koruyacaktır... Dünya ulusları topluluğu arasında Türkiye, boyun eğmeyi değil sadece işbirliğini kabul edebilir."[56]

Ahmet Selâhattin Bey ayrıca, insanlık uğruna verilen mandanın, savaşa katılmamış az gelişmiş ülkeler için değil, sadece savaşı kaybetmiş olanlar için bir mesele haline geldiği olgusuna dikkati çekiyordu. 1922'de bir Amerikan bilim adamı mandaları benzeri bir yaklaşımla irdeleyecekti:

"Manda projesi, yorum esnekliklerinden yararlanılarak, Türkiye'nin bölüşülmesine ilişkin gizli anlaşmaların uygulamaya koyulmaları için kolaylıkla bir kılıf haline getirilebilir. Mandalar sorunu, Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 22. maddesinde yeralan, 'önceden Türk İmparatorluğu'na ait bazı topluluklar' üzerinde manda uygulanmasına ilişkin bir öneriyle ortaya çıktı. Bu topluluklar kendi mandacı güçlerini kendileri seçmeliler. Bu öneri Türkiye'yi kapsamadığı gibi, Wilson'ın 12. maddesi de Anadolu üzerinde bir mandayı içermemektedir."[57]

Ahmet Selâhattin Bey, Amerikan mandasını benimseyen kişilerle konuştuktan sonra, bu kişilerin, ilerde bağımsızlığı kazanmak için mandayı tek yol olarak gördükleri sonucuna varıyordu. O bu kişilerin görüşünü paylaşmıyordu. Ahmet Selâhattin Bey 1920'de 42 yaşında öldüğü zaman, Vahdettin Ahmet Bey'in, Fatih Külliyesi'ndeki Saltanat Aile Mezarlığı'na gömülmesini emrederek, onu beklenmedik bir şekilde onurlandırmıştı.[58] Bu da, yine, Padişah'ın bir başka çelişkili davranışıydı.

Mandanın öteki karşıtlarına göre, manda rejimi, Türkler'in kendilerini yönetmekten aciz olduklarının kabulü anlamına geliyordu:

"İç politikada farklılaşmalar olsa bile, ülkenin geleceğine ilişkin meselelerde bir birlik vardır. Savaşı kaybeden halklar, hatta Bulgarlar bile, kendilerini yönetmekten aciz olduklarını açıkça ilân etmediler. Türkiye'de yabancı himayesi ve manda için işitmekte olduğumuz çığlıkların nedeni, yerleşik bir ulusal standarta sahip olmamamızdır."[59]

Mandadan yana yahut mandaya karşı düşünceler İstanbul'da çekişirlerken, bir başka aydınlar grubu da Milliyetçi Hareket'in faydadan çok zarar getireceğinden korkuyordu. Yurtsever, gazeteci ve şair Süleyman Nazif (1870-1927) bunlardan birisiydi. Malta'da yaşamakta olduğu sürgünde hayal kırıklığına uğramıştı ve acı çekiyordu. Küçük bir grubun Müttefik güçlere meydan okuyabileceğini aklı almıyordu. Bir diğer gazeteci Refik Halit (Karay, 1888-1965) Mustafa Kemal'le ve Milliyetçiler'le acı acı alay ediyordu; ona göre hareket bütünüyle delilikti.[60] Üniversite profesörleri, Rıza Tevfik (Bölükbaşı, 1868-1949), Cenap Şahabettin (1870-1934) ve Ali Kemal (1869-1922) İTP ile Kuvay-ı Milliye arasında herhangi bir fark görmüyor ve onları meşru saymıyorlardı.[61]

Ankara'nın İstiklâl Mahkemeleri -ki asker kaçaklarını yargılamak ve Damat Ferit'in hizmetinde olup Milliyetçiler'i öldüren karşı-isyancıları cezalandırmak amacıyla kurulmuşlardı- ve 1921'de düzenli ordunun oluşturulmasından önceki dönemde bir kısım Kuvay-ı Milliyeci milislerin yaptıkları taşkınlıklar, muhaliflere, onların, İTP'nin iktidar düşkünü kalıntıları oldukları izlenimini veriyordu. Muhaliflerin HİP'e inanmaları şart değildi; onların inancı diplomasiyeydi, Hanedan'aydı ve meşru hükümeteydi. Ankara ise onlara bozguncu gözüyle bakıyordu ve Lozan Antlaşması imzalandıktan sonra, 150 istenmeyen kişi arasında yeralan Rıza Tevfik ve Refik Halit yurt dışına sürülerek cezalandırıldılar. (Atatürk ölmeden önce, 1938'de Yüzellilikler'i affetti ve onların ülkeye dönmelerine izin verildi.) Muhalif gazeteciler içinde *Peyam-ı Sabah*'ta yazan Ali Kemal en ateşlileri idi. Türkiye'nin dışardaki imajı için endişe duyuyordu; fakat Türk Ordusu'nun 26 Ağustos 1922'de Yunanlılar'a karşı kesin zaferinden sonra Ali Kemal onları alkışladı ve kendisinin yanılmış olduğunu kabul etti.[62]

İngiliz yanlısı tutuma karşı eşi görülmemiş bir direniş biçimi İstanbul'daki Üniversite öğrencilerinden geldi. Öğrenciler, 1922 yılında 12 Nisan'dan 25 Ağustos'a kadar boykot yaptılar. Onlar İngiliz yandaşı profesörleri, Ali

Kemal (Osmanlı-Avrupa İlişkileri), Cenap Şahabettin (Türk Edebiyatı Tarihi), Rıza Tevfik (İlâhiyat), Hüseyin Daniş (Fars Edebiyatı) ve Bersamyan Efendi’yi (İngiliz Edebiyatı) protesto ediyorlardı. Öğrenciler Üniversite yönetiminden, Milliyetçi karşıtı olan bu profesörleri görevden almasını istediler. Profesörler Kurulu bu isteği geri çevirince Eski Yunan ve Latin Edebiyatı öğrencileri boykota başladılar. Hemen arkasından Tıbbiye, Fen Bilimleri, Hukuk, Ziraat, Veteriner, Eczacılık, Siyasi Bilimler ve Deniz Ticareti öğrencileri onlara katıldılar.[63]

Eğitim Bakanlığı, boykotçu öğrencileri, sınıfta bırakmakla ve okuldan atmakla tehdit ederek, 20 Mayıs’ta Üniversite’yi yeniden açmaya karar verdi. 20 Mayıs günü, yeniden derslere başlamak isteyen öğrencilerle buna karşı çıkanlar arasında çatışma çıktı. Çok sayıda profesör boykot yapan öğrencileri desteklemek amacıyla derslere girmediler. Temmuz’un sonunda Üniversite yönetimi sözkonusu beş profesörün süresiz izine çıktıklarını açıkladı. 25 Ağustos’ta öğrenciler Üniversite’ye geri döndüler.

Türk-Yunan savaşının gaddarlığı ve Kuvay-ı Milliye’nin başarıları İstanbul aydınları arasındaki pek çok kuşkucuyu tedavi etti. Bununla beraber, halk Milliyetçiler’in davasını, gerek düşüncede, gerek fiilen başından beri desteklemişti. Yeraltı direnişinde sadece birkaç ihanet olayı görüldü.[64] Polis, adı arananlar listesinde olan kişileri uyarıyordu. Arkadaşları da bu arananları saklıyordu. Osmanlı bürokrasisi, geleneksel tarzıyla Ateşkes şartlarının yerine getirilmesini erteledi; ama bu sefer bu üstü örtülü bir direnişti, sırf işlevsizlikten kaynaklanmıyordu. Padişah ise bir muamma olarak kaldı. Kişisel korkuları, kuşkuculuğu, insanlara güvensizliği ve belki de en önemlisi Milliyetçi Hareket’in önderlerini ölüme mahkûm etmiş olması, artık onu savunmaya imkân bırakmıyordu.

bölüm **dört**

MÜTTEFİK YÖNETİMİ

İstanbul'un 13 Kasım 1918'de işgal edilmesinden çok kısa bir süre sonra, Müttefik askeri komuta konusu Fransa ile İngiltere arasında bir problem oldu. Bu, Yakın Doğu'da iki ülke arasındaki rekabetin sadece küçük bir yansımasıydı. Türk barışı, İstanbul'daki Müttefik yöneticilerin bekledikleri ve arzu ettikleri kadar çabuk sonuçlanmadı. Beş buçuk yıl süren Müttefik işgali sırasında, Müttefikler arasında yalnızca anlaşmazlıklar çıkmakla kalmadı, onların birbirlerine olan kuşkuları da giderek arttı.

Müttefikler 1920'den sonra karmaşık bir bürokrasi oluşturdular. Yönetim mekanizmasının yapısından kaynaklanan bir zayıflık vardı ve Türk yeraltı hareketi bundan kolaylıkla yararlanıyordu. Örneğin, İstanbul'un Anadolu'ya kapısı olan Asya tarafındaki Üsküdar İtalyan bölgesindeydi ve burada kontrol daha gevşekti. Üsküdar üzerinden Ankara'ya adam kaçırmak nisbeten daha kolaydı. Eski Şehir ve batı banliyöleri Fransız bölgesindeydi. 1920'den itibaren, Fransızlar Türk direniş hareketinden yana bir tutum almaya başladılar. Ayrıca Fransızlar Türklerle ilişki kurabilme avantajına sahiptiler; çünkü eğitim görmüş birçok Türk yabancı dil olarak Fransızca biliyordu. Pera, Galata ve Şişli gibi kozmopolit semtler İngiliz bölgesinde yeralmaktaydı. İngilizler ise, Türkler'le iletişim kurmak için değil, onları cezalandırmak için buradaydılar.

O günlere şahit olan hemen herkes, İtalyanlar'ın "kibar işgalciler", kadınları taciz eden Senegalli askerler hariç Fransızlar'ın "zararsız", Amerikalılar'ın "nezih", fakat İngilizler'in "düşman" olduğunda hemfikirdiler.[1]

Müttefiklerin Kasım 1918'de İstanbul'daki temsilcileri, İngiltere'den Sir

Somerset Arthur Gough Calthorpe, İtalya'dan Kont Carlo Sforza ve Fransa'dan Amiral Amet idiler. ABD'nin Konsolosu ve komiseri G. Bie Ravndal'dı. Paris'teki Yüksek Konsey'in, askeri komutanların yanısıra yüksek komiserler tayin edilmesine karar vermesi ancak 1919'da gerçekleşti. Bu arada İngilizler ve Fransızlar, İstanbul'da ülkelerinin saygınlığını artırmak için yarışıyorlardı.[2] Fransızlar için, Müttefik Orduların Doğu Cephesi Başkomutanı General Franchet d'Esperey'nin (1856-1942) İstanbul'da askeri komutanlığı üstlenmesi son derece doğaldı. Gelgelelim İngiliz komutanlar Fransız liderliğini kabul etmek istemiyorlardı.

Avrupa'da Ateşkes'in 11 Kasım 1918'de imzalanmasının ertesinde, General d'Esperey Sofya'da, Budapeşte'ye gidip Macaristan'ın teslim olmasını izlemek için hükümetinden direktif bekliyordu. Bunun yerine, Paris'ten, İstanbul'a gidip oradaki işleri düzene koyması emri geldi. General d'Esperey İngilizler'e güvenmiyordu. 1917'de İngiliz komutanlarla yapmış olduğu, Yakın Doğu'nun paylaşılmasına ilişkin toplantılarda, Küçük Asya'nın kontrolü konusunda İngilizler'in Fransızlar'ı aldatmak üzere olduklarını sezmişti.[3] Fransız General Kasım 1918'de İstanbul'a kısa bir ziyaret yaptı ve Balkanlar'a geri döndü. 8 Ocak 1919'da İstanbul'a geri geldi ve Müttefik meslekdaşları ve İstanbullu azınlıklar tarafından şatafatlı bir törenle karşılandı. Türk kamuoyu, bir fatih edasıyla, at sırtında Cadde-i Kebir'den geçen General'i hiçbir zaman affetmedi. Franchet d'Esperey de Türkler'e benzeri bir tiksintiyle bakıyordu:

"Gayretli olanlar sadece İttihatçılar'dı; gerisi, bir güzel kalaylayabileceğim hadımlar sürüsünden başka bir şey değildi."[4]

Fransız Hükümeti, General d'Esperey'i, sadece İstanbul'u değil başka yerleri de kontrol etmekle görevlendirdi. Müttefik orduları hızla terhis ediliyordu. Fransa Adriyatik'i korumak, Macaristan'da Macarlar'la Sırplar arasında barışı gerçekleştirmek, Macaristan'la Romanya arasındaki ilişkileri yönlendirmek, Bolşevikler'le savaşmak ve Fransa'nın Yakın Doğu'daki haklarına sahip çıkmak zorundaydı. Ve, Franchet d'Esperey bu görevlerin hepsini yerine getirmekle yükümlüydü.

Fransa, Rusya'da, elindeki imkânlarla kıyaslandığında hayli güç bir görev üstlenmişti. Hepsi hepsi, Odesa'da 1.200 ve Kırım'da 400 askeri vardı. 15 Mart 1919'da Fransız Hükümeti, d'Esperey'ye, Batı Rusya'daki Fransız birliklerinin onun komutası altına verildiğini bildirdi. Sivastopol ve Odessa'ya kısa bir yolculuktan sonra, d'Esperey, Rusya'daki görevin

başarıyla yerine getirilebilmesi için yarım milyon Fransız askeri ve bir milyar Fransız frangı gerektiğini tesbit etmiş olarak, 24 Mart'ta İstanbul'a geri döndü. Bu arada yüksek komiserlerin İstanbul'a tayinleri çıkmıştı. D'Esperey başka bir yetki kademesinin oluşturulmasını hoş karşılamadı. Fakat, İstanbul'a 30 Mart 1919'da gelen, meslekten diplomat Albert Defrance (1860-1936) ile ilişkileri içtendi. Amiral Calthorpe ve Kont Sforza'nın ikisi de Yüksek Komiser ünvanını üstlendiler. Doğu Akdeniz'deki ABD deniz kuvvetlerinin komutanı Amiral Mark Lambert Bristol (1868-1939) ABD Yüksek Komiseri oldu.

Müttefik İşgal Kuvvetleri'nin askeri komutası, Müttefikler'in Londra'daki temsilcilerinin 3 Aralık 1918'de kabul etmiş oldukları karar uyarınca düzenlenecekti. Bu karara göre:

"İngiliz, Fransız ve İtalyan Hükümetleri, Türkiye'nin Avrupa parçasında garnizon kuran İngiliz birliklerinin ve onlara komuta eden generalin General Franchet d'Esperey'nin komutası altında kalmaları; General Milne'nin ordusunun geri kalan kısmı Kafkaslar'a veya herhangi bir yere aktarıldığında, bu birlikler üzerinde General Franchet d'Esperey'nin komutasının sona ermesi konularında anlaşmışlardı."[5]

Kararda geçen "Türkiye'nin Avrupa parçası"nın Boğazlar'ı da kapsadığı anlamına gelmesi mümkündü; ancak Türkiye'deki İngiliz Komutanlığı, kararın, General d'Esperey'nin, Türkiye'nin dışında kalan çeşitli Balkan ülkelerindeki Müttefik işgal birliklerine komuta edeceği anlamına geldiği şeklinde yorum yaptı. Böylece General Milne, Boğazlar'daki, Karadeniz'in güney kıyısındaki ve Kafkaslar'daki Müttefik birlikleri üzerinde benzeri bir otoriteye sahip olacaktı. "Ancak Franchet d'Esperey geçenlerde İstanbul'a geldi ve kendisinin sanki görev başındaymış gibi davranacağını sergileyen bir havası vardı."[6] General d'Esperey, 4 Kasım 1918'de, Paris'de, İngiliz Genelkurmay Başkanı Mareşal Sir Henry Wilson'la görüşmüştü.

"O (d'Esperey) Milne'yi aradan çıkarmak ve doğrudan, Milne'nin komutası altındaki Şişko Wilson'la (Tuğgeneral Sir H. F. M. Wilson) iş görmek istiyor. Böyle bir şeye karşı sonuna kadar mücadele etmekte kararlıyım. Ona, İstanbul'a büyük yığınak yapmaya kararlı olduğumuzu ve İstanbul'u güçlendirmek için Batum'daki birliklerimizi geri çekmeye başladığımızı söyledim. Ona, Sofya demiryolunun yakınında olmak için, Varna'ya ve Köstence'ye yakın olmak için İstanbul'a getirildiğini hatırlattım. Ve ayrıca ona Türkler'i ve Bulgarlar'ı bizim yendiğimizi de hatırlattım."[7]

İngilizler kendi kuvvetlerinin General Milne’nin komutası altına ve Fransız ve İtalyan kuvvetlerinin General d’Esperey’nin yüksek komutası altına verilmesinde ısrar ettiler."[8] İngilizler meseleye sadece ulusal onur ve saygınlık açısından bakıyor değillerdi; aynı zamanda verimli çalışmayı da hesaba katıyorlardı. Osmanlılarca yapılan ateşkes antlaşmasında, İngilizler askeri şartları denetlemekle görevlendirilmişlerdi. Ve Britanya İmparatorluk Kuvvetleri’yle birlikte Fransız birliklerinin de katıldığı Çanakkale savaşları dışında, Türkler’e karşı savaşanlar İngilizler olmuştu. Üstelik Türkiye’de, İngilizler’in, Fransızlar’ınkinden daha çok sayıda askeri bulunuyordu. Bu nedenlerle, Franchet d’Esperey’nin konumu askıda kaldı. Yüksek komuta meselesi, Mart 1920’de İstanbul’un askeri işgali sırasında tekrar alevlendi.

Yüksek Konsey İstanbul’un resmen işgal edilmesine karar verince, bu Lord Curzon’a, General d’Esperey’yi saf dışı edip onun yerine bir İngiliz generali getirmek fırsatını verdi. Lord Curzon yaklaşımının haklılığını şöyle kanıtlıyordu:

"İstanbul, bir İngiliz askeri komuta alanı olmak üzere özellikle ayrılmıştı. Dün şehrin işgaliyle İstanbul’da doruk noktasına erişen gelişmelerde işgal kuvvetlerinin çok büyük bölümü Fransızlar tarafından değil, İngilizler tarafından sağlandı. Gerçekten, edindiğim bilgiye göre Fransızlar ve İtalyanlar yapabilecekleri yardımın en azı ile yetinmişler ve bütün yükü ve sorumluluğu İngilizler’in sırtına yıkmak için ellerinden geleni yapmışlar... General Franchet d’Esperey çoğu zaman İstanbul’dan başka yerdedir; askeri sorumluluğun ve faaliyetin yükünün hemen yalnızca İngilizler’in üzerinde kaldığı kritik anlarda şehirden çekip gitmiş olması ve otorite mevkiini bir İngiliz generalinden esirgemiş olması hoş görülemezdi."[9]

Lord Curzon’ın, Fransız generalinin görevden alınmasını istemekten çekinmiş olmasının nedeni, d’Esperey’nin henüz, işgal sırasında Müttefikler silahlı direnişle karşılaştıkları takdirde, İstanbul’a karadan hücum edilmesinde kullanılabilecek olan Doğu Cephesi Müttefik Ordusu’nun komutanı olmasıydı.

Üç Müttefik Yüksek Komiseri *de jure* işgali gerçekleştirmekte anlaştıkları zaman, General d’Esperey işgalin, subaylardan oluşmuş bir Müttefikler Komisyonu tarafından yönlendirilmesini önerdi. Buna karşılık Karadeniz Ordusu Komutanı Milne, Türkiye’deki işgal kuvvetlerinin komutanlığının İngilizler’e düştüğünü ileri sürdü. Dolayısıyla işgal İngilizler’in komutası altında yürütüldü. General Milne İngiliz askerlerine, Osmanlı Harbiye

Nezareti’ni ve Posta ve Telgraf İdaresi’ni işgal ettirdi. General d’Esperey, Fransız Yüksek Komiseri Defrance’ı, bu eylemi protesto etmesi ve İngiliz Yüksek Komiseri’ne, Müttefikler arasındaki 3 Aralık 1918 tarihli anlaşmaya göre Avrupa’daki Osmanlı toprakları üzerindeki Müttefik Kuvvetleri Komutanlığı’nın, General d’Esperey’den başka birisi olmayan Müttefik Kuvvetler Başkomutanına ait olduğunu hatırlatması için ikna etti. Fransız generali Müttefik Kuvvetleri Komutanlığı’nın İngilizler’in eline geçmekte olduğunu ve Fransızlar’ın, kendilerine herhangi bir kazanç sağlamaksızın, İngiliz politikasının gerçekleştirilmesi için kullanıldıklarını kavrıyordu.[10]

İngilizler, 1920 Martı’nın başından beri General d’Esperey’den şikâyetçiydiler. D’Esperey, General Wilson’ın komutası altındaki Müttefik Kolordu’dan 122’nci Fransız Tümeni’ni ve ayrıca iki taburu ayırıp kendi komutası altına almıştı. O, Fransız askerlerinin, müttefik olsa bile, yabancı bir komutanın kontrolü altında olmalarını, açıkça istemiyordu. D’Esperey bütün Fransız birliklerine, bir kriz durumunda emirleri sadece kendisinden alacakları talimatını vermişti. Üstelik Türkçe gazetelerde, Yüksek Konsey’in, "Fransız görüşünü benimseyerek, Türklerin İstanbul’da kalmalarına karar verdiği"ni ifade eden bir demeç yayınlatmıştı.[11] Amiral Calthorpe Fransızların davranışını beğenmemişti:

"Fransızlar, Müttefik Devletler arasında sadece kendilerinin Müslümanlar’ın çıkarlarını savunmakta ısrar ettikleri izlenimini yaratmak için can atıyorlar ve İstanbul’un Türklerin elinde kalması ve Osmanlı İmparatorluğu’nun paylaşılmaması uğruna çaba harcıyorlar."[12]

General d’Esperey 5 Nisan’da görevden alındı ve onun yerine General Nayral de Bourgon (1862-1949) atandı. D’Esperey Müttefik Kuvvetler Doğu Cephesi Komutanlığı görevini, Aralık 1920’de resmen bıraktı. Eşzamanlı olarak, General Milne, İngiliz Karadeniz Ordusu Komutanlığı’na atanan General Charles Harington (1872-1940) ile değiştirildi. Mareşal Wilson, General Harington adına, General’in görev süresince İngiliz ve Fransız komutanlıkları arasında bir sürtüşme çıkmayacağına dair, Fransızlar’a söz verdi.[13] İngilizler, bütün bu problemlere rağmen, Müttefik dayanışması imajını sürdürmekte duyarlıydılar. Bir Amerikan raporuna göre ise bu davranışları gerçeği yansıtmıyordu:

"İngiliz görevliler, yine de, İngiliz-Fransız anlaşmazlığının bütünüyle gerçek dışı olduğunu, iki ülkenin Türkiye’deki amaç ve çalışmalarında mutlak bir uyum içinde olduklarını sert bir şekilde belirtiyorlardı: (metinde

böyle). ‘Bu gibi hikâyeler Türklerin yalancılığının ve entrikacılığının ürünüdür. Asla hatırdan çıkarılmasın ki, bir ilke olarak Türklerin amacı, önce size yaranıp, sonra sizi atlatarak Müttefikler arasında mesele çıkarmaktır. Böylece onlar geçmişte hakettikleri cezadan kurtulma yolundalar ve benzeri usullerle, Avrupalılar arasındaki çekişmelerden yararlanarak, onlarla yapılan Barış Antlaşması’nın hükümlerini yumuşatmayı umuyorlar.’ Fransız Elçiliği’ndeki bir görevli, bu satırların yazarı için istihbarat ajanı olarak çalışan bir Türk’e, ‘Türkiye’de İngilizler ile Fransızlar arasında her şeyin iyi gitmediğini, Suriye dışında da böyle olduğunu’ itiraf etmiş... Anadolu içlerindeki hemen her İngiliz denetleme ve istihbarat görevlisi size gizlice aynı masalı anlatır: Türkiye’nin her tarafında Fransızlar onların aleyhinde çalışıyorlardır. Genel bir İngiliz karşıtı propaganda var. Fransızlar, Türkiye’nin toprak bütünlüğünü ve siyasi birliğini korumayı amaçlayan Milliyetçi harekete açıkça kur yapıyorlar ve biz buna sessizce direniyoruz. Onlar politikalarını açıkladılar, biz ise bunu yapmadık. Fransızlar Türkler’e dostça davranıyorlar ve onlar da Fransızlar’ı bize tercih ediyorlar. Bizim kontrolümüzde bulunan yerlerde oturan Fransız görevliler -ki böyle bir hakları yoktur- Milliyetçi subaylarla akşam yemeğine çıkıyorlar ve onlar tarafından da açıkça ağırlanıyorlar. Bu muamele bize yapılmıyor."[14] Oysa, savaş hâli devam ediyordu.

16 Mart 1920 günü akşamı, İngiliz haberalma subayı Yüzbaşı John G. Bennett Parlamento’ya gitti ve Rauf Bey ile Kara Vasıf Bey’i tutukladı. 18 Mart’ta bu eylemi protesto için Parlamento kendini feshetti ve bunu Milliyetçi milletvekillerinin Ankara’ya toplu göçü izledi. Bâb-ı Âli, İngiliz askerlerinin işgalini ve davranışlarını protesto etmekten başka bir şey yapamadı. Osmanlı Hükümeti Türk askerlerine ateş edilmesini ve Şehzade Tevfik ile bir Osmanlı prensesi olan karısının tutuklanmasını protesto etti; çünkü bu sonuncusu Padişah ve ailesinin hükümranlığına bir tecavüzdü. Yine, Hükümet, milletvekilleri Rauf ve Kara Vasıf ile Âyan üyesi Çürüksulu Mahmut Paşa’nın (1865-1930) tutuklanmalarını, Parlamento üyelerinin dokunulmazlıkları olduğu gerekçesiyle protesto etti.[15] Bu Âyan üyesinin neden tutuklandığı sorulduğunda, General Milne İngiliz Yüksek Komiseri’ne bunu şöyle açıkladı: "Bu kişi barış şartlarına direniş örgütüne bağlıydı ve sözkonusu örgütün ortadan kaldırılması yerinde bir işti... Aramızda savaş durumu varken bu tür bir eylemin siyasi bir mesele olduğunu kabul etmiyorum."[16]

İstanbul'da oturan bir Fransız, tutuklamaları şöyle tasvir etmişti:

"İngiliz subayları, tüfeklerine süngü takmış Hintli askerlerin kolculuğunda, yegâne suçları ülkelerini sevmek ve ikinci yurtları Fransa'ya sempati göstermek olan onurlu insanların evlerini gece yarısı bastılar... İngilizler, ne Osmanlı Prensi İbrahim Tevfîk Efendi'yi ve karısını, ne paşaları, ne yazarları, ne milletvekillerini ve senatörleri ve hatta ne de kadınları sakındılar."[17]

Ayrıca, İstanbul sokakları İngiliz üniforması giymiş Rumlar ve Ermeniler'le doluydu. Bunlar, İngiliz Komutanlığı tarafından, kamu güvenliğiyle ve istihbaratla görevli polis olarak çalıştırılıyorlardı.[18]

ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol İngilizler'in davranışlarının sertliğini yorumlarken şunları dile getirmişti:

"İngiliz askerleri tarafından yapılan tutuklamalar, öylesini haklı gösterebilecek koşullar bulunsa bile, hayli alışılmadık bir biçimde gerçekleştirildiler. Örneğin Türk Generali, eski Erkân-ı Harbiye Reisi Cevat Paşa, evinden yatak kıyafetiyle ve elleri bağlı olarak alındı."[19] Karakol örgütüne mensup Dr. Esat Paşa üstünde pijamasıyla evinden sürüklenerek çıkarıldı ve yolda dövüldü. Amiral Bristol'a verilen bilgilere göre İstanbul'daki pek çok Milliyetçi İtalyan savaş gemilerine sığınmıştı ve bunlar İtalyan bölgesi içinden Anadolu'ya gönderileceklerdi.[20] Eski Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın konağında bulunanlar, Paşa'yı tutuklamaya gelen İngiliz askerlerine direndiler; iki İngiliz ve beş Türk askeri yaralandı. Amiral Bristol ikinci işgali belli bir istihza ile ABD Dışişleri Bakanı'na aktarıyordu:

"Yüksek Komiserler işgalden duydukları memnuniyeti dile getiriyorlar, ama bildiğim kadarıyla işin içyüzü, bazı Müttefik karargâhlarında bu yapılanın akıllıca olduğundan kuşku duyulduğudur... Görüldüğü kadarıyla, burada genellikle, bu harekete Londra ve Paris'in önayak olduğuna ve buradan giden istihbarata pek aldırılmadığına inanılıyor."[21]

Hint Halifelik Delegasyonu (Hindistan Müslümanları tarafından kurulmuş ve İngiliz yönetiminden bağımsızlığı elde etmek için çalışmış olan bir dernek) Londra'dan Başkan Wilson'a, "Hilâfet mahallinin Müttefikler tarafından zorla işgalini ve Müminler'in Komutanı'na karşı Müslüman askerlerin kullanılmış olmasını" protesto eden bir telgraf gönderdi.[22]

Sadrazam Salih Hulûsi Paşa (1864-1939) 2 Nisan 1920'de zorla istifa ettirildi; çünkü o ve kabinesi, Milliyetçi Hareket'in açıkça mahkûm edilmesi için İngilizler'den gelen baskıyı kabul etmemişlerdi.[23]

Daha sonra, Damat Ferit iktidara geldiğinde Kuvay-ı Milliye üzerine baskı

olanca şiddetiyle geri geldi. O, Milliyetçiler’in reddedilmeleri gerektiği yolundaki İngiliz önerisini kabul etti. Otoritesini kurmak için Damat Ferit’in seçtiği yollardan birisi, Ermeni nüfusa karşı gaddarlık yaptığı iddiasıyla hapiste tutulan kimseleri cezalandırmaktı. Ferit Paşa, İngilizler’e kendi gücünü kanıtlamak gayretiyle, Urfa Kaymakamı Nusret Bey’i (doğumu 1875) astırdı. Nusret Bey Ermeni tehcirinin eriştiği boyutlardan sorumlu tutulmuştu.[24]

Kasım 1918 ile Mart 1920 arasında Müttefik İşgal Kuvvetleri’nin başlıca işlevi, polis, pasaportlar, basın üzerinde kontrol kurmak ve karma mahkemeler düzenlemekti. Yabancılar ile Osmanlı uyrukları arasındaki medeni hukuk ve ticaret davaları için geçici bir mahkeme kurulması önerisi, Haziran 1919’da İtalyanlar’dan geldi. Lord Curzon’ın buna cevabı şöyle oldu:

"Şimdi yapılması mümkün herhangi bir geçici düzenleme ile Türkiye’yle yapılan Barış Antlaşması’nda belirlenmiş olan kalıcı hukuk sistemi arasındaki ilişki, zorunlu olarak öylesine imâ yollu kurulmalıdır ki, bu mesele Paris’deki Barış Heyetleri tarafından gereği gibi ele alınabilsin."[25]

Müttefikler tarafından kabul ettirilecek muhtemel bir adli sistem, onların o zamanda İstanbul’daki mevcudiyetlerinin yasallığı (ya da yasadışılığı) sorununu gündeme getirirdi. Uluslararası hukuk kurallarına göre, sadece yasal olarak onaylanmış işgal kuvvetleri düşman ülkelerde bir adli sistem kurabilirlerdi. Kaldı ki, mahkemeler kurulup yalnız yabancı uyruklular için değil, Osmanlılar için de hükümler verdiğinde ve Osmanlılar bunların kendilerini bağladığını kabul etmezlerse Yüksek Komiserler kararların infazı için zor kullanmak mecburiyetinde kalacaklardı.[26] Bununla birlikte, Yüksek Komiserler, "Türk Mahkemelerinin, Müttefik Devletler uyrukları üzerinde yargılama yetkisini reddettiler... Fransız önerisine göre mahkeme heyeti, Müttefikler’in her birinden birer ve yerel kanunları uygulamakla görevli bir de Türk olmak üzere dört yargıçtan oluşacaktı; bunların kararları kesin olacaktı; yargılama yetkileri yabancılarla Osmanlılar arasındaki bütün medeni hukuk ve ticaret meselelerini kapsayacaktı ve verecekleri mahkûmiyet kararları Müttefiklerarası polis gücü aracılığıyla infaz edilecekti."[27] Ağustos 1919’a gelindiğinde İngilizler karma mahkemelerin kurulmasını kabul ettiler.[28] İngiliz Yüksek Komiseri, Müttefiklerarası mahkemeler oluşturulmasına Osmanlı Hükümeti’nin razı olmasını şart koştu. Türkler bu öneriyi reddettiler. Şayet kabul etmiş olsalardı bile, bu mahkeme sadece

medeni hukuk ve ticaret anlaşmazlıklarına bakacağı için, bu yine de yetersiz kalacaktı. Ceza davaları, suçluları mahkûm edecek yasal yöntemlerden yoksun olan Müttefik polisinin yargı yetkisi altında kalmış olacaktı. Üstelik, mevcut sistem içinde vurgunculukla ve pasaport sahtekârlığıyla uğraşacak bir mekanizma yoktu.[29]

Müttefiklerarası mahkemelerin yasallığı belirsiz kaldı. Mütareke hükümleri arasında Müttefikler'e İstanbul'u işgal etme yetkisini veren bir madde yoktu. Anlaşma'nın 7'nci maddesi, Müttefikler'e, güvenliklerinin tehdit altında olması halinde stratejik noktaları işgal etme hakkını tanıyordu. (Bu kural, Yunan Ordusu tarafından işgal edilmiş yerleri kapsamıyordu.) İstanbul'da, Müttefikler'in güvenliği için haklı görülebilecek herhangi bir tehdit yoktu.

Açmaz iki misliydi. Müttefikler yasal yoldan mahkemeleri kuramıyorlardı; çünkü işgalci olarak yasal durumları resmileşmiş değildi. Buna alternatif tek adli sistem olan konsolosluk mahkemelerinin işlevi, Türklerin Kapitülasyonlar'ı tek yanlı olarak yürürlükten kaldırmış olmaları nedeniyle son bulmuştu. Bir ateşkes durumu olmasına rağmen, Türkiye ile İngiltere arasındaki savaş hali varlığını koruduğu için, İngilizler kendi uyrukları üzerinde Osmanlı mahkemelerinin yargı yetkisini kabul edemiyorlardı. Bundan başka, uluslararası hukuka göre, resmi bir işgal durumu olmadıkça siviller sıkıyönetimde yargılanamazlardı. İngiltere Adalet Bakanlığı Dışişleri Bakanlığı'na, gerek medeni hukuk, gerekse ceza davalarına bakacak Müttefiklerarası mahkemelerin kurulmasına razı olması için, Osmanlı Hükümeti'ne baskı yapılmasının uygun biricik hareket tarzı olduğu tavsiyesinde bulundu. Ali Rıza Paşa'nın Kuvay-ı Milliye yandaşı kabinesi bu baskıya karşı çıkmayı sürdürdü. Bir adli sisteme olan ihtiyaç, İstanbul'un *de jure* işgali için bir diğer sebep oluşturmuş olabilir, ama uluslararası hukuk çerçevesinde işgalin haklılığı geçerli değildi. Paris'deki İslâm Danışma Bürosu'nun organı *Echo de l'Islam* Fransızların işgal karşısındaki hoşnutsuzluklarını daha da alevlendiriyordu. 20 Nisan 1920 tarihli başyazıda şunlar dile getirilmişti:

"Constantinobraltar: Akşam Ziyafeti'nden sonraki ikram mı? İstanbul kısa bir süreden beri İngiliz boyunduruğu altında. General Milne'nin ordusu İstanbul'u işgal etti. Müttefik Orduları Doğu Cephesi 'Baş' Komutanı, General Milne'yi emri altında tutan General Franchet d'Esperey orada nasıl bir tavır aldı? İngiliz gazeteleri, kusurlarının en hafifi gülünçlük olan yazılarla Fransız basınının gözünü boyuyor. Bu gazetelerden birisi

‘Milliyetçiler’in direniş ve zorbalık politikasını sürdürmeleri yüzünden, Müttefikler İstanbul’u işgal ederek Barış Antlaşması’nın uygulanmasını güvence altına almaya karar verdiler’ diye teminat veriyor. *The Daily Telegraph* ‘İşgal geçici olacaktır ve Padişah’ın otoritesiyle çatışmayacaktır...’ eklemesini yapıyor. Geçici. Kahire’deki gibi mi? Israrla belirtmek istiyoruz ki, Büyük Britanya bu meselede tüm Avrupa ile, özellikle de Fransa ile alay ediyor. Çanakkale Boğazı’nın yeni bir Cebelitarık Boğazı haline gelmesine evet diyecek kadar kör mü olacağız?"[30]

Müttefikler, bir yönetim mekanizması kurmalarıyla birlikte yeni problemlere göğüs germek zorunda kaldılar. Bu problemler, Kontrol Komisyonlarına başkan seçiminden, İstanbul’a kimin askeri komutan olacağına kadar değişiyordu. General Milne Kontrol Komisyonlarının her birine İngiliz subaylarını başkan yapmak istedi. Fransızlar ve İtalyanlar buna karşı çıktılar. Onlar, bu komisyonların her ulustan üyelerinin eşit söz hakkına sahip olmalarını istemekle kalmadıkları gibi bir İngiliz subayının emri altına girmeyi de reddettiler. Yüksek Komiserler Osmanlı Harbiye ve Bahriye Nezaretleri ile Posta ve Telgraf İdaresi’nin kontrolünün Müttefiklerarası olmasında anlaşmaya vardılar.[31] Yine de, Müttefiklerarası kontrol subayları grubunun liderliğini bir İngiliz subayı yapıyordu. Albay Shuttleworth (1876-1948) Osmanlı Harbiye Nezareti’nden sorumluydu ve kendisine "Albay Komutan" gibi heybetli bir ünvan verilmişti. Oysa, aynı kontrol bürosunda Fransız ve İtalyan kuvvetlerini temsil eden iki başka albay daha vardı. Binbaşı Charles Taylor Osmanlı Harbiye Nezareti’nde Kontrol Subayı olarak görevlendirilmişti.[32] İki İngiliz savaş gemisi, işgale karşı silahlı bir direniş olduğu takdirde harekete geçecekleri tehdidini ifade edercesine Haliç’te demirlemişlerdi. İngilizler, Harbiye Nezareti Komisyonu’na kendilerinin başkanlık etmeleri şartıyla Kontrol Komisyonları’nın başkanlıklarını müttefikleriyle paylaşmaya razı oldular.

Yüksek Komiserler ile askeri komutanlar arasındaki yetki sınırları hakkında, Fransız ve İngiliz Hükümetleri baştan beri farklı görüşlere sahiptiler. Fransız Hükümeti, Yüksek Komiserler’in Mütareke şartlarını denetleme yetkisiyle sınırlandırılmalarını, Osmanlı Hükümeti’yle doğrudan ilişkinin askeri komutanlar tarafından sürdürülmesini istiyordu. İngiliz Hükümeti ise askeri komutanların sadece askeri meselelerle ilgilenmeleri, siyasi bir yetki kullanmamaları gerektiğini savunuyordu. Fakat onlar, İstanbul’un işgali askeri bir iş olduğu için bütün yetkinin askeri komutanlığa

verilmesi gerektiğini ileri sürerken kendileriyle çelişiyorlardı.

Fransa General d'Esperey'nin görevden alınmasını kabul edince, İngilizler, Fransızlar'a bazı tavizler vermek mecburiyetini duydular. Fransa, yüksek komutanlığın kaldırılmasını ve onun görevini Müttefik Kuvvetler'in yerel komutanlığının üstlenmesini tercih ediyordu. Fransızlar ayrıca, İstanbul'un yönetiminin sivil ellerde olmasını istiyordu. Askeri komuta, Yüksek Komiserler'in genel kontrolü altında olmalıydı. Mareşal Wilson, İstanbul'daki genel komuta subayı İngiliz olduğu sürece onun komutanlığının nasıl adlandırılacağının önemi olmadığını belirterek, Müttefik askerlerin güvenliği için her günkü tedbirler dışında, askeri komutanların faaliyetlerinin Yüksek Komiserler'in otoritesi altında olması gerektiğini kabul etti. General Milne kendisi üzerinde sivil otorite kabul etmekten yana değildi ve kendi Genelkurmay Başkanı'na karşı çıktı.[33]

"General Milne Yüksek Komiserler'den bağımsız çalışmak niyetini kanıtlıyor. Ve onun askeri diktatör rolünü benimsemesi, İstanbul hakkında bizim esas planlarımızla ilgili yaygın kuşkuları doğrulamaktan geri kalmıyor."[34]

Fransız Hükümeti, Yunan Ordusu (100.000 kişi),[35] İngiliz Birlikleri (30.000 kişi), Fransız Birlikleri (18.000 kişi) ve İtalyan askerleri (2.000 kişi) üzerinde birleşik bir komutaya gereksinim olduğunun farkındaydı. 1920 Haziranına gelindiğinde Fransız Hükümeti, bazı şartlar altında İstanbul'da İngilizler'in egemenliğini kabul etmeye hazırdı. Eğer karadaki komutanlık İngilizler'in olacaksa, denizdeki komuta Fransızlar'a bırakılmalıydı.

"Şayet bu teklifin uygulanamayacağı düşünülüyorsa, o zaman bir İngiliz generalinin yüksek komutası altında, İstanbul şehrinin komutası bir Fransız generaline verilmelidir. Fransız Hükümeti ayrıca, üç kontrol komisyonunun başkanlıklarının Müttefikler arasında eşit olarak dağıtılmasında ısrar eder."[36]

7 Kasım 1920'de Müttefik Doğu Orduları Komutanlığı kaldırıldı ve onun yerini İstanbul İşgal Kuvvetleri Komutanlığı aldı. Sonunda Fransız Hükümeti, Askeri Komisyon'un başkanlığının iki yıllık sürelerle dönüşlü olmasını ve General Harington'un komutanlığı hemen üstlenmesini kabul etti. Fransızlar ayrıca, polisin de, askeri komuta hangi kuvvetin elindeyse ona bağlanmasını kabul ettiler.[37] Böylece, 1920 yazında Askeri Komisyon'un başkanlığı ile Müttefik Kuvvetler Komutanlığı birleştirildi. Bu arada İtalyanlar, o anda görev başında bulunanların görev sürelerinin altı yıla çıkarılmasını önerdi. İtalyanlar'ın İngilizler'e destek vermelerinin anlaşılır bir

yanı var; çünkü onlar, Barış Konferansı'nda Fiume ve Dalmaçya ile ilgili tavizler bekliyorlardı. İtalyanlar sivil polisin (yani Özel Elemanlar) askeri komutayı elinde tutan kuvvetin emri altında olmasını düşünüyorlardı.[38] Paris, Londra, İstanbul ve Roma arasında yapılan yüklü yazışmaları takiben 1920'nin sonbaharında karmaşık bir kontrol ve örgütleme mekanizması kuruldu, (bkz. Yönetim Tabloları ile ilgili açıklama.)

Müttefikler'in İstanbul'u işgal etmelerinin başlıca sebeplerinden birisi, Türkler'i Sevr Antlaşması'nı onaylamaya zorlamaktı. Kasım 1920'de İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold (1869-1941) Londra'dan itimatnamesinin hazırlanmasını istedi. Çünkü Rumbold, Antlaşma'nın onaylanmasından sonra kendisinin İstanbul'daki kordiplomatiğin duayeni olacağını ve yüksek komiserlerin de elçilere dönüşeceklerini umuyordu. Rumbold, İtalyan meslekdaşı Marki Eugenio Camillo Garroni'nin itimatnamesinin takdime hazır olduğu zannıyla, elini ondan daha çabuk tutmak istiyordu.[39]

Yapılan personel düzenlemelerinden ve yapısal değişikliklerden sonra bile yönetimdeki sürtüşmeler devam etti.

Bkz. Müttefikler'in İstanbul'daki Örgütlenmesi

İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold şu durum değerlendirmesini yapıyordu:

"Şu anda en zor meselelerden birisi, İstanbul'daki Müttefik Kuvvetler'in yüksek komutanlığını üstlenmiş bulunan General Harington ile üç Yüksek Komiser arasında ortaya çıkan sorunlardır. Fransız ve İtalyan Yüksek Komiserleri, Harington'un buradaki konumunu daha üstün saydıkları için açıkça kıskançlık ediyorlar. Onların kıskançlığı, General Harington'un, Müttefik Yüksek Komiserleri'nin imtiyazlarını kısıtlamaya kalkışabileceği yollu imâlarla ortaya çıkıyor ve bu iki Yüksek Komiser Harington'un kendisini İstanbul Askeri Valisi saymasına itiraz ediyorlar.[40]

Yüksek Komiserler'le Askeri Komutan arasındaki ilişkinin böyle olmasına karşılık, Müttefik generalleri arasındaki birlik ruhu, toplantı tutanaklarının gösterdiği gibi gayet iyi kurulmuştu. Müttefik generallerinin ilk işlerinden birisi Türk Silahlı Kuvvetleri'ne psikolojik savaş açmak oldu.

6 Eylül 1921’de Generaller Yönetim Komitesi, Türk subay ve erlerinin, o tarihten itibaren Müttefik askerlerini selâmlamakla yükümlü kılındıklarını Osmanlı Hükümeti’ne bildirmeye karar verdi.[41] Ancak, karşılıklı selâmlaşma sorun yaratıyordu; çünkü Müttefik er ve subaylarını Türk erlerini selâmlamaya ikna etmek zor olabilirdi. Bu nedenle, işgal edilmiş düşman topraklarında bulundukları için Müttefikler’in selâmlanma hakkına sahip olduklarına, Türk subaylarını selâmlamak mecburiyetinde olmadıklarına karar verildi.[42] Selâmlama ciddi bir sorun haline geldi ve selâmlamaya ilişkin bir alt komite kuruldu. Rütbesine bakmaksızın, işgalci askerleri selâmlamak zorunluğu Türklerin çok gücüne gidiyordu. Üstelik şehirde Yunan subaylarının da bulunması haksızlığa bir de aşağılanmayı ekliyordu. Pek çok Türk subayı selâmlamadan kaçınmak için kamuya açık yerlerde üniforma giymemeye başladılar. Selâm verilmemesine ilişkin bir ceza belirlenmediği için, Müttefik subayların selâmlamamaya verdikleri karşılık hakaret etmekle sınırlı kalıyordu. Böylece Türk subayları horlanmış oluyordu ve bu, belki de psikolojik baskının bir parçasıydı.

Müttefik Yönetimi, şehir hayatının, örneğin elkoyma ve sağlık hizmetleri gibi bölümlerinde yetki sahibiydi. Müttefikler tarafından mülklere elkonması, psikolojik baskının bir başka boyutu olduğu gibi, aynı zamanda bir çıkar meselesiydi. Ekim 1921’e kadar ayrı ayrı Müttefik asker grupları kendi ihtiyaçlarına göre elkoyma işlemini yürüttüler. Yönetim sistemleştirildikten sonra elkoyma birörnek olmalıydı. Başlangıçta bazı girişimler karışıklıklara yolaçtı; çünkü bazan bir ordunun elkoymaya teşebbüs ettiği bir mülkün, başka bir ordunun subayı tarafından işgal edilmiş olduğu görülüyordu. Bu nedenle, herkese, rütbesine ve konumuna göre kalabileceği uygun bir yer sağlanması amacıyla, üç Müttefik temsilciden oluşan bir alt komisyon kuruldu.[43]

18 Kasım 1921’de Müttefiklerarası Elkoyma Bürosu aşağıdaki kararı aldı:

"1. İlke olarak bütün elkoymalar kesinlikle Osmanlı uyruklarının mülkleriyle sınırlandırılmıştır. 2. 11 Kasım 1918 Mütarekesi’nden sonra milliyetini değiştiren Osmanlı uyrukları elkoymadan muaf tutulmayacaklardır. 3. Eğer bir mülkün SAHİBİ Müttefik uyruklu ise ve bu mülk bir Osmanlı uyruklu tarafından KİRALANMIŞ ise, SAHİBİNİN rızası olmaksızın bu mülke elkonmayacaktır. 4. Eğer bir mülkün KİRACISI bir Müttefik uyrukluysa ve mülkün SAHİBİ Osmanlı uyruklu birisiyse, bu mülke elkonmayacaktır. 5. İster SAHİBİ olsun ister KİRACI, üç Müttefik Devlet’in

işgal kuvvetleri mensuplarının barındıkları mülkler, Müttefiklerarası Elkoyma Bürosu'nun karar vermesi gereken acil askeri ihtiyaçlar dışında elkoymadan muaf tutulacaklardır."[44]

Aralık'ta, Elkoyma Bürosu'nun, Türkler'e ait binaların Müttefik uyrukluların mülklerine tercih edilmesi noktasında anlaşmaya varması sonucu, Müttefik Devletler uyruğuna geçen Osmanlı uyruklarının elkoymadan muaf tutulmayacaklarını belirleyen 2'nci madde değiştirildi.[45]

Müttefikler'in Türkler'e ait ne kadar eve el koyduklarını bilmediğimiz halde, bir hayli varlıklı evin Müttefikler tarafından işgal edilmiş olduğuna kesin gözüyle bakabiliriz. Maddi kaybın yanısıra, zorla elkoymanın Türkler için bir başka boyutu daha vardı: Bu, kendilerinin yenilgiye uğrayan taraf olduğunu onlara her gün hatırlatıyordu.

Şehirdeki aşırı kalabalık sağlık hizmetlerini de etkiliyordu. Müttefiklerarası Şehir Sağlık Koruması Komisyonu mikropların yayılmasına karşı önleyici tedbirler aldı. Komisyon etin açıkta satılmasını engelledi. Ayrıca zührevi hastalıkların kurbanlarını tedavi için özel bir hastane kuruldu. Türk polisi ve Müttefiklerarası polis kötü ün yapmış evlerin kontrolünde Komisyon'a yardımcı oldular.[46] Zührevi hastalıklar erler arasında bir hayli yaygın olmalı ki, Fransız Savaş Bakanlığı İstanbul'daki askerleri için, bu tür evleri ziyaret etmeden önce prezervatif (yerel komutanlık aracılığıyla dağıtılıyordu) kullanılmasını öngören bir talimat çıkarmak zorunda kaldı.[47]

Kahveleri ve genelev çevrelerini doldurmuş olan binlerce Müttefik askeri İstanbullu Türkler'i rahatsız etmiyordu. Bu yerler Müslümanlar'ın çoğunluğunun yerleşim sınırlarının dışındaki Pera'daydı; çünkü Pera Müslümanlar'ca makbul bir semt sayılmıyordu ve aynı zamanda çok pahalıydı. Ancak Senegalli askerlerin sokaklarda kadınları taciz etmeleri Türkler'de tedirginlik yaratıyordu. Sonunda Türk kadınları, mutlak gerekmedikçe sokağa çıkmaz oldular.

Müttefik yönetiminin hünerini gösterdiği sorunlar sadece selâmlama, elkoyma ve sağlık koruması işleriydi. Onun asıl işlevi olan silahsızlanmanın kontrolü 6. ve 7. bölümlerde ele alınacaktır.

Müttefik işgalinin daha karmaşık bir yanı da propaganda alanıydı. Gerek Türkler, gerek Müttefikler yekdiğerinin üzerinde üstünlük sağlamaya çalışıyordu. Müttefik propagandası, İngiliz Kralı'nın doğum günü ve Fransız Devrimi'nin yıldönümü kutlamalarını, askeri geçit törenlerini, Harington Kupası futbol maçlarını ve Fransız kültürünün reklamını kapsıyordu. 1920'de

Ayasofya Camii yakınında, konferansların, tartışmaların, münazaraların ve Fransız edebiyatından okumaların yapıldığı bir Fransız kültür salonu açılmıştı. Giriş serbestti.[48]

Türk-Fransız dostluğunu teşvik etmek için, 10 Ocak 1920 tarihinde Türkler tarafından Pierre Loti Derneği kuruldu. Derneğin amacı Türk dostu Fransız yazarın kitaplarının yaygınlaştırılmasıydı.[49] 18 Temmuz 1920'de İstanbul Belediyesi Pierre Loti'nin yaşadığı evlere hatıra plâketleri taktı. Ayrıca Loti'ye İstanbul'un şeref hemşeriliği verildi.[50] 1922'de, Cağaloğlu'da iki caddeye, Türk davasını desteklemelerine şükran borcu olarak Pierre Loti'nin ve Claude Farrere'in isimleri verildi.[51]

Spor, Türkler'i ve İngilizler'i biraraya getiren yegâne aracıydı. Bu da, ancak 1923'de mümkün olabildi. Mart 1923'de Fenerbahçe futbol takımı, Irish ve Grenadier Guards birliklerinin oyuncularından oluşmuş bir İngiliz takımıyla karşılaştı ve Harington Kupası'nı Türk takımı kazandı.[52]

Müttefikler'e ait yardım dernekleri, 1922'ye kadar, özellikle Rus, Rum ve Ermeni mülteciler ile muhtaçlara yardım etmeye kendilerini adamışlardı. Bu tarihte, Türk sığınmacıların kötü durumu Müttefikler için bir propaganda sorunu haline geldi. Sir Horace Rumbold sığınmacı yardımının Müttefikler arasında yarışma odağı haline gelişini şöyle kaydetmişti:

"Propagandadan sözaçacak olursak, şu sıralarda işler bir hayli eğlendirici. İngiliz topluluğu mümkün olduğunca çok sayıda Türk sığınmacıya yardım işine kendini kaptırmış durumda. Block epey para topladı, Haringtonlar bir bağış kampanyası açtılar ve dün gece, yüzlerce sterlin toplanmış olması gereken bir balo verdiler. Padişah Haringtonlar'ın kampanyasına 500 TL bağışladı ve hepsi birlikte 3.500 pound toplandı. Ruslar'a yardım dışında, elini ilk defa cebine sokan bir topluluk için bunun iyi bir çaba olduğunu sanırım kabul edeceksiniz. Kurnaz Türk fırsatı değerlendirmekte gecikmedi. Fransızlar'ı ve bir ölçüde İtalyanlar'ı tahrik etmek ve bizim yaptığımızdan bir kerte daha fazlasını elde etmek için, onlara bizim çabalarımızın reklamını yaptı. Ama bunu yapmaya onların kapasiteleri yetmez. Sonuçta Fransızlar bir şey diyemediler, ama bundan kesinlikle memnun olmadılar. Bana anlatıldığı kadarıyla Türk gazeteleri, bizim sığınmacılar uğruna harcadığımız çabalara Pellé'in, İngiliz propagandasının tabiatı böyledir dediğini yazıyorlarmış."[53] 20 Mart'ta Sir Horace, İngilizler'in 4.000, Fransızlar'ın ise 1.800 kadar Müslüman sığınmacıya baktıklarını bildirdi.[54] İstanbul'daki İngiliz topluluğu Türk sığınmacılara yardım için bir komite oluşturmuştu. İngiliz topluluğuna

yapılan bir başvuruda 25.000 savaş kurbanının barınaktan ve yiyecekten yoksun oldukları belirtilmişti.[55] Fransız Kızılhaçı 1.800 sığınmacı için bir barınak inşa etti. Muhtaç Türkler'e yardım amacıyla, Paris'de 25.000 frank toplandı ve Fransız Kızılhaçı aracılığıyla İstanbul'a aktarıldı.

Temmuz 1922'de İstanbul'u ziyaret eden bir Fransız gazeteci şehri ve onun hemşerilerini şöyle tasvir ediyordu:

"Yekdiğerinden çok farklı iki İstanbul var: Bunlardan birisini Konstantinopolis, Çarigrad veya Gibraltar diye adlandırmak mümkün. Ve ötekisi ise İstanbul, çağların içinden geçip gelen, Süleyman'ın İstanbul'u. Konstantinopolis, Levantenler'in, Rumlar'ın, Ermeniler'in ve Yahudiler'in oluşturduğu uğuldayan kalabalığıyla, tamamiyle Avrupai Pera ve Galata'dır. Pera, bitmeyen bir kargaşa: Gündüz ve gece çığlıklar, yoğun bir sarsıntı, otomobil kornaları ve sirenler. Galata, küçük sarrafların sığınağı, namussuz vurguncuların ini Borsa'dır, denizcilerdir, ağız dalaşıdır ve randevuevleridir. Pera ve Galata İngiliz birlikleri tarafından işgal edilmiş durumda: Gece gündüz zilzurna sarhoş İngiliz denizcileri ve askerleri, sıkıyönetim sayesinde buraya egemen olmuşlar. İstanbul ise Fransız birliklerinin işgali altında. Fransızlar burada canayakınlık gösteriyorlar ve Türkler'le kardeşçe geçiniyorlar. Pera ve Galata'da yasaklanmış ayyıldızlı kırmızı bayrakları, dükkânların büyük bir bölümünün vitrinlerinde Mustafa Kemal'in portrelerini görmenin mümkün olduğu yer İstanbul'dur; Milliyetçi Hareket'in hatırı sayılır gücünün hissedildiği yer İstanbul'dur. Asya kıyısındaki Üsküdar'a gelince, burası görevini unutmuşa benzeyen, kendini Doğu'nun güzelliklerine teslim etmiş İtalyanlar'ın elinde bulunuyor."[56]

bölüm **beş**

MÜTTEFİKLERİN AÇMAZI

İtalyanlar Doğu'nun güzelliklerinin keyfîni sürerlerken, Fransızlar da Rus sığınmacılarla meşgul olmak zorundaydılar. Ruslar'ın İstanbul'a akın etmeleri sonucu, Müttefikler bir başka sorunla, Bolşevik propagandası ile uğraşmak zorunda kaldılar. Çünkü sığınmacılar arasında Bolşevik ajanları olduğu kadar, İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması'nın 1921'de imzalanmasından sonra İstanbul'a serbestçe giren casuslar da vardı.

O günlerde Avrupa'yı saran kızıl korkusu, Müttefikler'i, dikkatlerini Türk solu üzerine de yöneltmeye zorluyordu. İstanbul'daki solcu partiler arasında en fazla taraftarı olanı Türk Sosyalist Partisi (TSP) idi. Bu durumda Müttefik yönetimi dikkatlerini bu parti üzerine topladı.

Hakiki solcular örgütlenmek için İstanbul'u uygun bir yer olarak görüyorlardı. Ankara'nın Türk Komünist Partisi'nin kısa süren deneyi, hakiki sol için inandırıcı olmaktan uzaktı. Mustafa Kemal kendi kurmuş olduğu Türk Komünist Partisi'ne yakın arkadaşlarını ve ordu komutanlarını atamıştı. Bir grup hakiki komünist bir parti örgütlemeye giriştiklerinde, Mustafa Kemal bu örgütü dağıtmış ve üyelerini mahkeme önüne çıkarmıştı. Bu nedenle İstanbul'da kurulmuş olan "bağımsız" komünist/sosyalist partiler soldaki değişik nüanslar içinde gerçekten inanmış olanları temsil ediyordu. İstanbul'daki sosyalist ve komünist eğilimli partiler arasında Sosyal Demokrat Parti, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi ve Ermeni Sosyalist Partisi (Hınçak Partisi) vardı.

Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi bir kısım Türk öğrencisi tarafından 1918'de Almanya'da kurulmuştu. Bu partinin üyelerinin bir bölümü Alman sosyal demokratlarını desteklemişler, diğerleri Spartakistler'e katılmışlardı.

Bu öğrenciler Türkiye'ye döndüklerinde aralarındaki Spartakistler -ki aynen Alman yandaşları gibi komünist olmuşlardı- partiyi yeniden kurdular. Ancak 1920'ye gelindiğinde parti ihtilâlci kimliğini yitirmişti; "çünkü birtakım burjuvalar partiye sızmışlar ve ihtilâlcilik ilkesi yerine işçilerin ve köylülerin seçimler yoluyla yönetime katılmaları ilkesini benimsetmişlerdi."[1] Kısa bir süre sonra, belki de parti liderleri, şehirde yapılması muhtemel komünist tahrikine karşı bir tedbir olarak, Müttefikler'in partiyi dağıtabileceklerinden şüphelendikleri için parti faaliyetine son verdi. O tarihten itibaren bu partinin üyeleri Türkiye Komünist Partisi'ni desteklediler.[2] TKP kısa bir süre yasal çalıştı ve sonra yeraltına geçmek zorunda kaldı.[3]

BOLŞEVİK YIKICILIK BEKLENTİSİ

Bolşevikler ve Beyaz Ruslar arasındaki iç savaşta 1920 yılına gelindiğinde, Amiral Kolçak (Sibirya'da) ile General Denikin'in (Ukrayna'da) Bolşevikler karşısındaki durumları giderek kötüleşiyordu. General Denikin çevresine kötü danışmanlar toplamıştı ve askerlerine düşük ücret ödüyordu. Bu yüzden Denikin'in askerleri işgal ettikleri yerleri yağmalıyorlardı. Üstelik Denikin'in siyasi ahmaklığı adeta felâketi davet etmişti. Romanya, Polonya ve Kafkas devletleri gibi Bolşevizm'in düşmanlarıyla işbirliği yapacak yerde, Rusya'yı yeniden 1914'deki sınırlarına yaymaya çalışmıştı. Bolşevikler'le çarpışırken bir yandan da muhtemel müttefikleriyle savaşarak, onları kendine düşman etmişti. Denikin'in yerini General Wrangel aldığında durumu kurtarmak için artık çok geçti.[4] Kısa bir süre sonra güney Rusya'dan bir göç başlayacaktı. 21 Ocak 1920 günü Denikin'in ordusundan 450 hasta ve yaralı asker Malta'ya geldi; ancak gemide tifüs olduğu için bunların karaya çıkmalarına izin verilmedi. Ayrıca Müttefikler Kırım'dan 25.000 mültecinin boşaltılması için hazırlıklar yaptılar. Amiral de Robeck ve General Milne kadınlardan ve çocuklardan oluşan 50.000 yaralı Rus'u gemilerle yollamak istediler; fakat bunları nereye göndereceklerini bilmiyorlardı.[5]

5 Kasım 1920'de General Wrangel, Kırım'daki Fransız Askeri Misyon Şefi General Broussaud'ya boşaltmayı planlamakta olduğu haberini verdi. İstanbul'daki Fransız Deniz Kuvvetleri Komutanı Amiral de Bon, Fransız kuvvetlerinin insani nedenlerle Wrangel'in ordusuna yardım edeceğini bildirdi.[6] Fransız Hükümeti, Wrangel'in Romanya'ya aktarılma önerisini kabul etmedi; çünkü Wrangel oradan Ukrayna'daki Bolşevikler'in üzerine

saldırabilirdi. Fransa General'in, Bolşevikler'le ve Kemalistler'le savaşabileceğini önerdiği Gürcistan'a ve Ermenistan'a aktarılmasını da kabul etmedi.[7]

16 Kasım'da 45 Fransız ve Rus gemisi yaklaşık 70.000 Rusyalı asker ve sivili İstanbul'a getirdi. Bir diğer 40.000 kişi nakledilmek üzere Kırım'da bekliyordu. İngilizler ve İtalyanlar tarafsızlıklarını ilân ettiler ve boşaltmaya katılmadılar. "Bizim Hükümet" diye yazıyordu General Harington, "sorumluluğun tümüyle Fransızlar'ın olduğunu ve bizim yardım etmeyeceğimizi söylemişti; fakat o manzaraya şahit olup da yardım etmeyi reddeden kim olursa olsun karşı çıkardım."[8] Normal olarak 2.500 kişi alan gemilere 8 ila 10 bin kişi doluşmuştu. Savaş gemileri, torpil gemileri, denizaltılar, yelkenliler, ticaret ve yük gemileri, 24 Kasım 1920'ye kadar İstanbul'a 148.678 Beyaz Rus getirdiler. Fransızlar sığınmayı kısa sürede örgütlemek zorundaydılar. 27 Kasım'a gelindiğinde 62.000 Rus askeri sığınmacı Çatalca (Don Kazakları), Gelibolu (düzenli ordu askerleri) ve Mondros'daki (Kuban Kazakları) kamplara gönderilmişlerdi. Başka yerlere göç edecek sığınmacılara yardım amacıyla bir Göç Konseyi kuruldu; gelgelelim, Balkan ülkeleri ve Tunus tarafından sadece 35.000 kişi kabul edildi.[9] Bu durumda Fransızlar'ın bakımı altında daha 100.000 kişi kalıyordu. Ve bu ağır yük Fransızlar'a pahalıya mâloluyordu.

General Wrangel ordusunu dağıtmayı boyuna reddediyordu. General Harington Fransızlar'ın, Rus sığınmacıları kendi başlarına çekip çevirmeye uğraşmalarını takdir ediyor ve onlara sempati besliyordu. Harington, ordusunun dağıtılması gerektiğine Wrangel'i ikna etmeye çaba harcayan General Charpy'yi destekledi. İngilizler'le Fransızlar arasında Rus sığınmacılara ilişkin herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığı için, General Harington Fransız meslekdaşına dayanışmasını göstermekte serbestti. Mart 1921'de o, başka bir dayanışma jesti daha yaptı:

"Bugünkü Poldhu Press'den çıkartılmasını sağladığım, basıldığı takdirde sizin için sakıncalı olacak bir paragrafın kopyasını ilişikte gönderiyorum. Paragrafta şunlar yazılı: 'İstanbul'dan haber verildiğine göre Fransız Hükümeti General Wrangel'e, Beyaz ordu için daha fazla masrafa girmeye gücünün yetmeyeceğini bildirdi. Fransızlar Wrangel'e, bir af sağlandığı takdirde, onun adamlarını Rusya'ya geri göndermeyi yahut Güney Amerika'ya göç etmeleri için yardım etmeyi önerdiler. Fransızlar'ın bir başka teklifi de Wrangel'in ve adamlarının Fransız Yabancı Lejyoner birliklerinde

görevlendirilmeleri oldu. Wrangel bu teklifleri sert bir şekilde protesto ederek son anti-Bolşevik ordunun dağıtılmasının ertelenmesini istedi.’"[10]

General Charpy, Fransız Hükümeti’nin Ruslar hakkındaki planlarının açığa çıkmasını engellediği için İngiliz generaline teşekkür etti. Müttefikler’in birbirlerine karşı iyi niyet gösterdikleri böylesi fırsatlar nadiren çıkıyordu.

General Wrangel, nihayet Şubat 1922’de ABD’ye gitmek üzere Türkiye’yi terketti. Bu arada sığınmacılar arasında yapılan Bolşevik propagandası Müttefikler için bir tehdit oluşturuyordu. Temmuz 1921’de bir Fransız istihbarat raporu kendilerini hakiki sığınmacı gibi gösteren Bolşevik ajanların İstanbul’a sızdıklarına dikkati çekmekteydi:

"Ama bugünlerde İstanbul’da gemilerden gizlice indirilmiş, yabancı ülkelerden kaçak olarak gelip kaldığı kamplardan kaçmış sığınmacılardan oluşan bir sınıf var. Bu sınıfı oluşturan ve pasaport kontrolünden sıyrılarak Müttefik yetkilileri atlatan bu şüpheli kişiler, Bolşevik propagandası için günümüzde elverişli bir ortam yaratıyorlar. Bunlar karışıklıkları tahrik etmekte ve Müttefik askerlerine zorluklar çıkarmada hayli mahirler. Sığınmacının bu özel türü kokain ve diğer uyuşturucuların satımıyla uğraşır, sık sık şüpheli barlara ve gece kulüplerine gider, Beyaz Rusları sağarak ve fuhuş yaptırarak geçinir, kendini sahte pasaport trafiğine vermiştir ve her türlü entrikayı düzenler. Bu zararlı tipler, olup bitenler nedeniyle kalabalıkların çok duyarlı oldukları şu sıralarda esef verici olaylara yolaçabilirler."[11]

İstihbarat subayı, şehirdeki bütün işsiz sığınmacıların ve suçluların kimliklerinin saptanmasını ve ister Rusya’ya geri gönderilmelerini, isterse başka ülkelere sürülmelerini tavsiye ediyordu. Sovyet ve Ermeni Bolşevik ajanlarının işsizler arasına sızdıkları zannediliyordu ve Müttefik yetkililer, bunun İstanbul’da anarşiyi ve komünizmi yayacağından korkuyorlardı. Şüphelenilen Bolşevik ajanlar hakkında sıkı tedbirler alındığını hafızalara kazımak için bu konuya ilişkin raporlar bir hayli ciddiye alınıyordu ve General Harington bu şüphelileri Rusya’ya sürüyordu.[12] Sürülenlerin gerçekten Bolşevik ajanı olduklarını söylemek mümkün değildir. Yine de bu yapılanlar, Müttefikler arasında nasıl yaygın bir kızıl korkusu bulunduğuna işaret ediyor. 2 Ocak 1921 tarihinde İngilizler, Bolşevik ajanı olduğuna inandıkları Ruslar’ı, Rumlar’ı, Almanlar’ı ve Müslümanlar’ı tutukladılar.[13] 29 Haziran’da, Bolşevik olduklarından şüphelenilen yaklaşık 100 Rus subayı ve eri tutuklandı.[14]

ABD Konsolos Vekili Robert Imbrie İstanbul'daki Bolşevik faaliyetin Avrupa'dakine kıyasla enerjiden yoksun olduğunu bildiriyordu. Imbrie bunu, İstanbul'daki Rus topluluğunun çoğunluğunu Bolşevizm'e düşman aydınların oluşturmasına yoruyordu. Ayrıca Türklerin ulusal ve dini duyarlıkları Bolşevizm'in muhtemel cazibesini zayıflatıyordu. Bolşevikler İstanbul'da, Avrupa'da olduklarından daha az faal olmuş olabilirlerdi, ama Imbrie'nin olası tehlikeyi küçümseyen varsayımları bir hayli iyimserdi. Kaldı ki, Bolşevik liderler de aydın sınıfın mensuplarıydı. Ayrıca ulusal yahut dini duyguları ne olursa olsun bir grup inanmış Türk komünisti mevcuttu. Yine de, ABD Konsolos Vekili, Bolşevik tehdidinin, İngiliz ve Fransız görevlilerin düşündüklerinden daha az ciddi olduğu kanısındaydı:

"Propaganda amaçlı Bolşevik yayın, öyle addedilebilecek 'Wrangel Ordusu Askerlerine' başlıklı çağrılar dışında ortada gözükmüyor. Tek bir Bolşevik gazete yayımlanmıyor. Buradaki Bolşevikler fazla para harcamıyorlar. Küçük lokantalarda, kahvelerde, kulüplerde ve Rus sığınmacıların en yoksullarının sıkça gittikleri yerlerde, zaman zaman provokatörler görünmesine rağmen iyi örgütlenmiş bir propaganda çalışmasına rastlanmıyor. Çatalca kampı dışında, ne askerler, ne de sivil sığınmacılar arasında Bolşevizm'e sempatinin herhangi bir belirtisi var. Don Kazakları'nın kaldığı Çatalca kampında, Pera Palas Oteli'ndeki Bolşevik ajan Kuznetsov'un desteklediği, (?)'in üyesi Albay Gniloribof'un yaptığı propaganda nedeniyle Bolşevikler'e bir ölçüde sempati oluşuyor."[15]

İstanbul'daki Bolşevik casusluk servisinin başı, Imbrie'ye göre, Çarlık Ordusu'nun eski bir albayı, Vinogradov diye birisiydi. Bu kişi bilgileri Lobanov adlı bir gemiciye aktarıyordu. Bu her ikisi, o sıralarda tutuklu bulunan Yahudi avukat Aisenberg ile çalışıyorlardı.[16] Görüldüğü kadarıyla İstanbul'daki Bolşevikler'in başlıca görevi Avrupa'nın büyük devletlerinden istihbarat derlemek ve bunları Moskova'ya iletmekti. İşgal durumunu gözönünde tutan Bolşevikler şehirde silahlı bir ayaklanma çıkartmayı herhalde düşünmüyorlardı. Yine de onların varlığı, Bolşevikler'in ilişkilerini yakından izleyen Müttefikler için bir tedirginlik kaynağıydı:

"İstanbul Rus Komünist Partisi'nin yasal otoritelere muhalefet eden bütün gruplarla bağlantısı var. Böylece bu parti, Kemalist, Siyonist, Balkanlı ve Venizelist komitelerle ilişki içinde. Sadece bu sonuncular, özgül karakterde yönetimlere sahip olmaları sayesinde komünizmin etkisinden kendilerini koruyabiliyorlar. Ulusal Türk (veya Kemalist) Komitesi talimatları

Ankara'dan alıyor. İstanbul ile etkin ve hızlı bir iletişim kurulması için her çeşit imkân kullanılıyor. Bunlar, başlıca, Ankara'daki Sovyet görevlileri, Laz denizciler ve İstanbul'daki Sovyet görevlileridir. İstanbul'daki başlıca komünist-Kemalist gruplar ise şunlardır: Laz grupları, yani Beykoz'daki Ali Bey grubu, Kara Mehmet grubu ve Hasan (Beykoz'daki kayıkçı) grubu."[17]

Ankara'daki resmi Türkiye Komünist Partisi ile "Yeşil Ordu" ve Halk İştirakiyun Fırkası gibi öteki komünist örgütler 1921 yılı başlarında kapatılmışlardı. Bununla birlikte, Kasım 1921 tarihli Fransız istihbarat raporunda sözü edilen komünist-Kemalist gruplar, İstanbul'daki yabancı komünistler arasında istihbarat çalışmalarını yapmayı sürdürmüş olabilirler. Mustafa Kemal yasal Türkiye Komünist Partisi'ni ve Anadolu'daki diğer solcu örgütleri, bunların bağlantıları kendi kontrolünden çıktığı için kapatmıştı. Üstelik, Büyük Millet Meclisi'nde zaten varolan hiziplere ilâveten daha başkalarıyla, özellikle Yunanlılar'a karşı nihai savaşın arefesinde, başa çıkmakta zorlanacaktı. İstanbul'da, Fransızlar'ın komünist diye yorumladıkları bir istihbarat hücresini elinin altında bulunduran Mustafa Kemal, aynı zamanda anti-Bolşevik çalışmaları da destekliyordu:

"İstanbul'da kısa bir süre önce, savaş sırasında İttihatçılar'ın gözdelerinden olan emekli Albay Kemal Ragıp Bey tarafından Bolşevik ilkelere karşı İslâmcı bir komite kuruldu. Kemal Ragıp Bey İttihatçılar katındaki bu konumu sayesinde, Levazım Komisyonu Başkanı ünlü Topal İsmail Paşa'nın himayesinde, yaptıklarının namuslu olup olmadıklarına aldırmaksızın kendini ticarete vermiş ve dolgun bir servet yapmıştı. Kemal Ragıp, Ankara'ya gönderilen özel görevliler aracılığıyla Ankara Hükümeti ile haberleşme imkânı bularak, Mustafa Kemal'in olumlu davranışından bir hayli yararlanıp işi bitirdi ve iki ay kadar önce, Milliyetçiler'in devlet hazinesinden 72.000 TL'yi zimmetine geçirmekle suçlanan Albay Kara Mustafa Bey'in yerine, Kemalist Hükümet'in temsilcisi olarak İstanbul'a kendisinin atanmasını sağladı... Elde edilen bilgilere göre, Kemal Ragıp şimdilik Bolşevikler'in hesabına çalışıyor. Onun amacı ise, Türkiye'deki ve başka İslâm ülkelerindeki belirli etkinliğe sahip Müslümanları biraraya toplamak ve birleştirmektir."[18] İstanbul'daki Bolşevik merkezi kendi işlerini yürütmek için Rus şirketlerini ve ticari temsilciliklerini kullanıyordu. Rus ve Ukrayna Kooperatifleri'nin İstanbul'daki ticari heyetleri özellikle şüphe altındaydılar:

"Görünüşte sadece ticari meselelerle meşgul oluyor. Ticari hasılanın hemen hemen sıfır olması, Sovyetler'i, bütün önemli ticari konularda uzman

temsilciler göndermek zorunda bıraktı. (Örneğin Serebrovski, Kuznietzov vb.) Yapılan gözlemler, bu örgütün Bolşevik Sovyet Rusya ile ve İstanbul'daki diğer komünist örgütlerle ilişkileri olduğunu kanıtlıyor. Müttefik askerlerinin sıkça gittikleri kalabalık semtlerdeki küçük kahvelere, lokantalara ve adı kötüye çıkmış otellere para yediriyor."[19]

Müttefikler, önce şüphelileri tutukladılar, sonra da ticari görevlilerin şefiyle meseleyi görüştüler. 29 Haziran'da Rus ticaret heyetinin 18 üyesi tutuklandı ve General Harington bunların yarısını İstanbul'dan sürdü. İngiliz hükümet sözcüsü bu olayı, tutuklananların, General Harington'a karşı açığa çıkarılan suikast komplosuyla uzaktan bağlantılı olmalarıyla açıkladı.[20] Daha sonra Müttefik Yüksek Komiserleri, ticari görevlilerin şefine, İstanbul'a ticari temsilci kisvesiyle girmiş olan bir kısım Ruslar'ı kabul etmeyeceklerini bildirdiler. Yüksek Komiserler, Sovyet görevlisinin, yalnızca Moskova'daki temsilcisinden vize alabilenlerin İstanbul'a girmelerine izin verilmesi şeklindeki karşı teklifini kabul ettiler.[21] Ne var ki, Yüksek Komiserler'in her biri bu sorunu kendi hükümetlerine havale etmek zorunda kaldılar; çünkü İngiltere temsilcisinden Osmanlı-Türk topraklarına vize alınmasının müşkülatı bir yana, bu, uygulanacak gibi de değildi. Sonuçta, Rus ticari temsilcilerinin sağladıkları finansmanın kesilmesiyle birlikte İstanbul'daki Bolşevik gruplar küçüldüler.

İstanbul'daki yasadışı Bolşevik gruplara ilişkin Fransız raporlarının belki abartılmış olmalarına ve pek çok sığınmacının sırf Rus veya Yahudi oldukları için tutuklanmalarına rağmen, bu olgu Müttefikler'in komünizmden ne denli korktuklarına ışık tutuyor. Müttefikler, kendi askerleri arasında yapılan komünist propagandadan özellikle endişeleniyorlardı. Fransız istihbarat servisi, Bolşevik ajanların, Galata'daki kahvelere ve dükkânlara giden İngiliz ve Fransız askerleri ile ilişki kurduklarını tesbit etmişti. Üstelik bir miktar Fransız askeri Ekim Devrimi'ne sempati duyuyordu.[22] Bolşevikler'in faaliyeti üzerindeki Müttefik gözetimi ve şüphe edilen ajanların sürülmeleri etkili oluyordu. Yine de, sorun uzun bir süre varlığını korudu; sonu gelmeyen raporların hazırlanmasına yolaçtı. Rus mültecilerinin akın akın gelmeleri, işgalcilerin dikkatini, İstanbul'daki Kuvay-ı Milliyeci faaliyetin kontrolünden saptırdı; 1921'e gelindiğinde, bu faaliyetlerin önünü almak için, Müttefikler'in, çabalarını Milliyetçiler'in üzerine yoğunlaştırmaları imkânsız hale gelmişti.

Müttefikler, Türk solunu da, iki sebepten ötürü gözetim altında tutmak zorundaydılar. Birincisi, İstanbul'daki kamu düzeninin, Osmanlı Sosyalist Partisi'nin önayak olduğu grevler yüzünden bozulmasını istemiyorlardı. İkincisi, Türk solcuları arasında Bolşevikler'in bulunup bulunmadığını araştırmak zorunluğunu duyuyorlardı.

Türkiye'de solcu hareketlerin 1908 Meşrutiyeti'nden sonra başladığı, ancak 1918'e kadar önemsiz kaldıkları, genellikle kabul edilen bir görüştür. İttihat ve Terakki Partisi 1913 ile 1919 arasında, hangi türden olursa olsun, siyasi muhalefete izin vermemişti. İTP'nin İstanbul'dan sürdüğü çok sayıda sürgün arasında sosyalistler de vardı. Sosyalist Partisi Başkanı Hüseyin Hilmi, Mütareke'den sonra bir genel af çıkarıldığı zaman, hemen İstanbul'a dönmüş ve partisini yeniden kurmuştu. Hilmi, süngündeyken, İtilâfçı Mustafa Sabri Efendi ile dost olmuştu ve Mustafa Sabri'nin Damat Ferit Paşa Hükümetleri'nde Şeyhülislâm olduğu dönemlerde Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin himayesinden yararlanıyordu. 20 Temmuz 1919'da kendisini TSP'nin daimi başkanı ilân eden Hilmi, taraftarları üzerinde bir diktatörlük kurmuştu. TSP, Ekim 1919'daki başarılı tersane grevine öncülük etti. 1920 boyunca tabakhane, tersane ve tramvay grevlerini destekledi.[23] 1921 1 Mayıs'ı, TSP'nin desteğiyle İşçi Bayramı olarak kutlandı.[24] Sosyalist faaliyeti Bolşevizm'le (dolayısıyla anarşiyle) bir tutan Osmanlı Polis Müdürü, Müttefiklerarası Polis'e, Bolşevizm'in denetlenmesi için bazı tedbirler alınması gerektiğini tavsiye ediyordu:

"Sosyalist Parti bugün için anti-Bolşevik olsa bile, grevlerde kararlı olması durumunda ve işçi liderleri bu grevleri kontrol edemedikleri takdirde, TSP ülke için ciddi zorluklar çıkarabilir. Sosyalist Parti saygıdeğer kişilerden oluşmasına rağmen onların her zaman öyle kalıp kalmayacaklarını bilmiyoruz. Dolayısıyla, bir ihtiyat tedbiri olarak onları kendi yanımıza çekmeliyiz."[25]

Aslında TSP içinde Bolşeviklik olduğundan endişelenmek yersizdi. Parti Rusya'da sert bir şekilde eleştiriliyordu. Moskova, Hilmi'yi İngiliz ajanı olmakla suçluyordu ve "revizyonist" Alman sosyalist ekolüne bağlandığı için TSP'nin, artık bilimsel sosyalizmle bağdaşan hiçbir ilkeye sahip olmadığını iddia ediyordu.[26] Gelgelelim Fransız istihbaratı başka şekilde düşünüyordu:

"Sosyalist Parti'nin Şefi Hilmi'ye gelince, o milliyetçilikten çok

Bolşevizm’e bağlıdır. Hilmi, 15.000 kadarı Milliyetçi-Bolşevik olan, az ya da çok silahlı 18.000 sosyalisti örgütlemiş durumdadır."[27]

Tüfek ve cephane bir yana, küçük bir bıçak taşımanın dahi suç olduğu işgal altındaki bir şehirde, bu sosyalistlerin nasıl olup da silahlandıkları bir muammadır. Bununla beraber, yaklaşık 40.000 kişilik bir işçi gücü içinde, TSP’nin 18.000 üyeye sahip olması anlamlıdır. Hilmi için ne denirse densin, o kesinlikle ne Bolşevik’ti, ne de Ankara’nın tanımladığı anlamda Milliyetçi. Eski bir sosyalistin anılarına göre, Hilmi Rusya’dan getirilmiş bildirilerin dağıtılmasını reddetmişti. İngilizce, Fransızca ve İtalyanca kaleme alınmış bu bildiriler, Müttefik kuvvetlere bağlı erleri subaylarına başkaldırmaya teşvik ediyordu. Türkçe bildiriler ise, halkı Anadolu ayaklanmasını desteklemeye çağırıyordu. Hilmi bildirileri dağıtmanın çok tehlikeli olduğunu ileri sürdü. Bu nedenle bildirileri Türk yeraltı direniş hareketi dağıttı.[28] Muhtemelen bu Türkçe bildirilerden birisi Amiral Bristol’ın eline geçmişti ve bildiriler Türk askerleri arasında dağıtıldıkları için yanılgıya düşen Amiral Bristol, bildiri metninin Mustafa Kemal tarafından kaleme alındığını varsaymıştı. Bildiride şöyle denmekteydi:

"Bu memleketin kardeşleri, komünistler ve yoldaşlar. Bir kısım vicdansız ve şerefsiz devlet adamları, yeşil çuhalı masalarda, bize atalarımızdan miras kalan bu ülkeyi parçalamaya ve bölmeye karar verdiler. Bununla yetinmedikleri gibi ölüm fermanımızı çıkardılar. Onlar, bu fermanı bizim kendi elimizle imzalamamızı istiyorlar. Türk halkı ve Türk misafirperverliği hiçbir zaman böyle bir utançla lekelenmemiştir. Türkler’in elleri bu utanç verici belgenin Müslüman mühürüyle tasdik edilmesine isyan edecektir. Memleketimiz savaşa zorla sürüklendi. Üstümüze en menfur kavmi saldırttılar; öyle bir kavim ki, sevgili İzmir’imizi bizden söküp aldı, şimdi aynısını Türklüğün beşiği Trakya için yapmaya çalışıyor... Başkan Wilson’ın, bize varolma hakkı tanıyan 12’nci ilkesi ayaklar altına alınıyor... Bu memleketin kardeşleri, komünistler, yoldaşlar, iğrenç bir cinayet işlenmek üzere. Düvel-i Muazzama bizim kökümüzü kazımaya karar verdi. Kapitalistler yeni bir zafer kazanmak üzereler ve bu yeni askeri zafer çok acı veriyor. Memleketimizin mübarek köşelerini müdafaa etmek için silahlarımız elimizde öleceğiz..."[29]

Mustafa Kemal’in kendi erlerine "kardeşler" veya "yoldaşlar" diye hitap etmiş olması akla yakın değildir. Yine de, Ağustos 1920’de *The New York Times,* Mustafa Kemal’in, Bolşevizm’le Müslümanlığın bağdaşabilir

olduklarını söylediği haberini veriyordu. Mustafa Kemal, "Türkiye’nin, Barış Antlaşması’nda onun için planlanan yıkımdan daha beter bir âkibete uğramasının mümkün olmadığını"[30] söylemişti. Eğer haber doğru idiyse, Mustafa Kemal, ya Müttefikler’e meydan okumak için, veya çaresizlikten, ya da her iki sebepten ötürü böyle konuşmak zorunluğunu duymuş olmalıydı. Her şeye rağmen, bu tür haberler Müttefik istihbaratını etkiliyor olmalıydı ki, Kuvay-ı Milliyeciler ile Bolşevikler zaman zaman aynı kefeye konuyorlardı. Hilmi’nin, ne Bolşevikler’le, ne de Kuvay-ı Milliyeciler’le bir ilişkisi vardı, ama çıkarsama ile kendisinden şüpheleniliyordu.

Bir Fransız şirketine karşı yürüttüğü grevin başarısızlığa uğraması sonunda, Hilmi’nin işçiler arasında gördüğü rağbet azalmaya başladı. Hilmi’nin, Elektrik Şirketi işçilerini greve katma çabaları başarısız kalmıştı.[31] Bir Osmanlı hükümet kararnamesine göre, işçiler, işverenle uzlaşmak için her türlü çareye başvurmadan greve başlayamazlardı. Bu ilkeden hareket eden Hilmi, Türk yetkililerin huzuruna çıkmak için çaba harcadı, ama bunu başaramadı. 20 Ekim 1921’de Hilmi bir arabulucuya, İtalyan General Mombelli’ye şikayette bulundu. Mombelli de, Müttefik Yüksek Komiserleri’ne durumu bildirdi:

"Bir hayli heyecanlı, fakat öfkesiz konuşan Hilmi’nin anlattığına göre, işçiler Şirket’ten elde ettiklerinden yine de tatmin olmuyorlarmış ve ona isteklerinin yerine getirilmesine yönelik kesin tedbirler alması için 48 saat mühlet vermişler; o da bunu başaramadığı takdirde greve başlamak için izin istemiş."[32]

Bu aşırı kalabalık şehirde tramvay işçilerinin grevi büyük bir sıkıntıya yolaçacağından, General Mombelli, Yüksek Komiserler’i, Tramvay Şirketi’yle işçiler arasında arabuluculuk etmesi için Osmanlı Hükümeti’ne baskı yapmaya zorladı.[33] Yine de, 29 ve 30 Ekim’de iki günlük bir grev yapıldı. İki günlük grevden sonra dahi, Şirket işçilerin dertlerine çözüm getirmedi. Aralık 1921’e gelindiğinde bir başka grev patlak verdi ve Yüksek Komiserler, bir grev daha çıktığı takdirde genel greve gidilebileceğinden korktular. Hilmi, General Mombelli’ye, Şirket yönetimi ile işçiler arasındaki yazılı anlaşmayı gösterdi. Şirket anlaşmaya varılan ödemeleri yerine getirmiyordu. General Mombelli, Hilmi’ye, Osmanlı Hükümeti’ne başvurmasını tavsiye etti; fakat Hilmi Tramvay Şirketi’nin memurlara rüşvet verdiğine dikkati çekti. General Pelle araya girdi ve sahibi Fransız olan Şirket’e baskı yaptı.[34] General Harington, meseleyi incelemek üzere bağımsız

bir hakemler kurulu oluşturulmasını önerdi; ama, aynı zamanda, greve gidilmesi halinde kendisinin işe karışmayacağını bildirdi.[35] 28 Ocak 1922 günü, Hilmi işçileri, çalışmayı mümkün olduğunca durdurmaya teşvik etti. Bir Fransız jandarması ve bir Türk polisi bakıma alınmış tramvayları sürerek, tek tek grevcileri işbaşı yapmaya çağırdılar. 6 Şubat'a gelindiğinde Hilmi, kendisinin İstanbul gazetelerinde yayımlanan dayanışma çağrısına rağmen, işçilerin tamamını greve katılmaya ikna edebilmiş değildi.[36]

Hilmi satın alınabilir bir kişi olarak ün yapmıştı. Bir seferinde, kesinleşmiş bir grevi durdurmasına karşılık, bilinmeyen bir kaynak tarafından bir limuzinle ödüllendirilmişti. Şimdi de, Fransız istihbaratı, tramvay grevini teşvik etmesi için Hilmi'nin para aldığını rapor ediyordu. Gizli bir Fransız raporu, 9 Ocak 1922 günü iki İngiliz subayının TSP merkezini ziyaret ettiklerini ve bir dahaki grevde kullanılmak üzere Hilmi'ye bir miktar para ödediklerini bildiriyordu. 18 Ocak'ta aynı subaylar tekrar geldiler ve grevin hazır olduğunu söylediler. 26 Ocak'ta grev başladı.[37] Ancak, Hilmi'nin Şubat'ta işçilere yaptığı çağrıdan biliyoruz ki, bu bir genel grev değildi. İngilizler'in Hilmi'ye, grevi teşvik etmesi için değil, durdurması için para vermiş olmaları, akla daha yakındır. İngilizler'in, üstelik subay seviyesindeki kişilerin İstanbul'da kamu düzeninin bozulmasını arzu etmeleri için ortada bir sebep gözükmüyor. Fransızlar'ın raporunun işe yarar tek yanı, onların İngilizler'den ne denli kuşkulandıklarını göstermesi.

Sonunda, Tramvay Şirketi grevcilerden altmışını işten çıkardı ve grevi kırdı. 15 Kasım 1922'de Hilmi esrarengiz bir şekilde katledildi.[38] Hilmi'nin yardımcısı Şakir Rasim TSP başkanlığına seçildi. Şakir Rasim 1922 yazı boyunca partisinin konumunu Müttefik Yüksek Komiserleri'ne anlatmak için çok çalışmıştı. 16 Mayıs 1922'de şunları yazmıştı:

"Okumakta olduğunuz bu mektuba ilişik, 1 Mayıs 1922 tarihli Kâğıthane büyük işçi mitinginde kabul edilen kararların bir kopyasını size iletmiş olmaktan onur duyuyorum. Ayrıca, Moskova'daki Üçüncü Enternasyonal'e değil, İkinci Enternasyonal'e (Londra'da) bağlı olan Türkiye Sosyalist Partisi'nin, şu sırada Londra'da bulunan İkinci Enternasyonal'in bürosu tarafından yetkilendirilmediği sürece Parti'nin kabul edemeyeceği, ilkeler sorununa değinen ve uluslararası bir öneme sahip 1'inci hüküm dışında, ilişikteki kararlarda yazılı bütün hükümleri kabul ettiğine ilişkin bir not bulacaksınız. Şehrimizin işçi yığınlarının aldıkları öteki kararlara gelince, güvenilirliğini bizim özenli ve kusursuz incelemelerimize borçlu olan

bunların siz Ekselânsları tarafından ciddiyetle ele alınacaklarını umuyorum."[39]

Şakir Rasim, TSP kararlarının 1'inci maddesini -ki İkinci Enternasyonal tarafından destekleniyordu- dışlamayı uygun bulmuştu. Bu madde özel mülkiyetin tanınması esasına dayanan bütün kanunlara karşı çıkıyordu. Kararların geri kalan bölümü, bütün işçiler için 8 saatlik iş gününün getirilmesini; işsizliğin artmasına sebep oldukları ve düşük ücretle çalışmayı kabul ettikleri için Türk işçilerinin ellerinden işlerini kapan Rus sığınmacıların İstanbul'dan çıkartılmalarını; işçilerin ve köylülerin daha fazla mali sıkıntı çekmemeleri için Anadolu'daki savaşa son verilmesini; İstanbul'daki bayındırlık projelerinin geliştirilmelerini; Elektrik ve Tramvay Şirketleri'nin kamuoyunda mahkum edilmelerini; sendikaların kurulmalarını ve ilköğretimin parasız olmasını talep ediyordu.[40]

Şakir Rasim General Charpy'ye yazdığı mektupta Tramvay Şirketi'nden çıkartılan işçilerden 22'sinin TSP üyesi oldukları için işten atıldıklarını, oysa bunlardan sadece birinin greve katılmakla suçlanmış olduğunu belirterek Şirket'i şikâyet etmekteydi. Bu vesileyle Şakir, Fransız generaline, TSP'nin sosyalizminin şiddet karşıtı, Avrupai türden olduğunu hatırlatma fırsatını bulmuştu:

"Şehrimizin işçilerinin büyük bölümü, İkinci Enternasyonal'e bağlı olan Partimiz'in üyesidirler. Moskova'daki Üçüncü Enternasyonal aşırı komünisttir. Partimiz ılımlı, barışçı ve makûldür. Ve yönlendirdiği işçi kitlelerinin aynı görüşlerden ilham almaları için uğraşmaktadır."[41] Şakir, "sömürücü" şirketlerden işçiler için emeklilik hakları ve hayat sigortası elde edilmesi için General Charpy'nin kendisine yardımcı olmasını istemekteydi.[42]

Türk solcularının çoğunluğu Bolşevik değildi. Yine de bazıları Rus üniversitelerinde okumuşlardı, bir kısmı Rusya'da savaş esiri iken komünist olmuştu ve bir diğerleri de Almanya'da öğrencilik yaparlarken sosyalizmi veya komünizmi benimsemişlerdi. Müttefikler bütün Türk solcularını gözlüyorlardı. Türkiye Komünist Partisi'nin prototipi olan Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi'nin 16 Mart 1920'den sonra kapanması anlamlıdır. Parti, işgal altındaki bir şehirde çalışamamıştı. Türkiye Sosyalist Partisi, Müttefik yönetime karşı hiçbir zaman ciddi bir meydan okumaya kalkışmadı; çünkü bünyesinde radikalleri barındırmıyordu. Ne ki, teşvik ettiği grevlerle, Parti, Müttefikler'i meşgul etmeyi başardı. Bunun yanısıra Müttefikler de

TSP içinden çıkabilecek radikalizm yüzünden sürekli alarm durumundaydılar. Türk solu ve işçi hareketleri, işgalcileri fazladan meşgul eden oyalamalardı; bundan yararlı çıkan yeraltı direnişi oldu.

bölüm **altı**

İSTANBUL'DAKİ DİRENİŞ VE YERALTI ÖRGÜTLERİ (1918-1920): TEŞKÎLÂT-I MAHSUSA VE KARAKOL

İstanbul'un işgaline karşı aktif direnişin tarihi, İttihat ve Terakki Partisi ile Milliyetçi Hareket arasındaki örgütsel sürekliliğin hikâyesidir. Toplumsal kurumların pek çoğunda önde gelen aktörler değişmiş, fakat Kuvay-ı Milliye'nin davasına hizmet eden sistemler olduğu gibi kalmıştı.

İTP'nin istihbarat örgütü, Teşkilât-ı Mahsusa'nın (TM) üyeleri çalışmalarını direniş hareketine aktardılar. Mütareke'nin ilk yıllarında TM, çalışmalarını Harbiye Nezaretinden gizli olarak yürütürken, İTP ayrıca bir başka grubu, Karakol'u kurdu.

İTP'nin nihai savunma stratejisi, savaş kaybedildiği takdirde Anadolu'daki bir üsten savaşmaya devam etmekti. İşte bu amaçla Karakol Anadolu'ya silah ve insan kaçırıyordu. Mustafa Kemal Milliyetçi Hareket'in liderliğini ele geçirince, Karakol dahil, İTP'nin tüm faaliyetlerini engellemeye çalıştı. Ne ki, Mustafa Kemal, aynı zamanda İstanbul'da, Milliyetçi Hareket'e istihbarat, yardım ve destekleyici propaganda sağlayan hazır bir örgütsel temel devralmıştı. Bu örgütler, başlıca, TM loncalar, Osmanlı Kızılay Derneği (Hilâl-i Ahmer Cemiyeti), iş adamları, kadın dernekleri ve Osmanlı Harbiye Nezareti'ydi.

İstanbul'un *de jure* işgalinden sonra yurtsever eylemcilerin büyük bölümü İngilizler tarafından Malta'ya sürgün edildiler. Bunun üzerine, Ankara'nın kontrolünde yeni direniş hücreleri kuruldu. Bu gruplar, geriye kalmış daha az tanınmış Milliyetçiler'in kılavuzluğunda, Karakol'un daha önce çalışmış

olduğu ilçelerde görev yaptılar.

TEŞKİLÂT-I MAHSUSA

1908 Meşrutiyet Devrimi'nden önce, Osmanlı İmparatorluğu'nda istihbarat, klasik yoldan, yurt dışındaki diplomatik temsilciler aracılığıyla elde ediliyordu. Yurt içinde, Sultan II. Abdülhamit, mutlakiyete karşı olan kişileri gözleyen ve ihbar eden bir ispiyoncular ağı kurmuştu. Bu tür istihbarat, özgürlük ve meşrutiyet idealleri besleyen Osmanlı uyruklarıyla sınırlıydı. Genç Türkler'i izlemek veya Japonlar'ın İslâmiyet'i kabul etmeye hazır olup olmadıklarını öğrenmek dışında, yurt dışında Abdülhamit hesabına çalışan herhangi bir istihbarat ajanının bulunup bulunmadığı noktası müphemdir.[1]

Genç Türk Devrimi modernleşmenin bir ölçüde geliştirilmesini ve yönetimde profesyonelliği teşvik etmişti.[2] İTP'nin en işine vakıf kuruluşlarından birisi istihbarat örgütü, Teşkilât-ı Mahsusa idi. Bütün gizli örgütler için olduğu gibi, TM'nin tarihi hakkında kesin bilgiler elde etmek zordur.[3]

İTP önderliği, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde ilk defa, muhtemelen 1911'de resmi bir istihbarat örgütü kurmuştu.[4] TM, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden önce dahi, yabancıların Osmanlı topraklarını ele geçirmeye yönelik girişimlerine karşı gerilla operasyonları düzenlemişti. Bu operasyonlara katılanlar arasında, daha sonra Yunanlılar'a ve Müttefik işgal kuvvetlerine karşı verilen Türk Kurtuluş Savaşı'nda kahraman olacak kişiler bulunuyordu. TM'nin, Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından denetlenen, Tahsisat-ı Mesture adında özel bir bütçesi vardı. Örgüt, fedai olarak çalışan subaylar vasıtasıyla iş görüyordu. Bu kapsamda, Mustafa Kemal, Rauf, Ali Fethi ve Nuri (Conker, 1881-1937) TM tarafından, 1911'deki İtalyan istilâsına karşı, yerli aşiretlerin ülkelerini savunmalarına yardımcı olmaları amacıyla, Bingazi ve Trablus'da görevlendirilmişlerdi.[5]

1912 Balkan Savaşı'nda Bulgarlar Batı Trakya'ya girdiklerinde TM ajanları bu vilâyete gitmişlerdi. TM savaşçıları özerk bir Batı Trakya Türk Cumhuriyeti ilân ederek direnmişlerdi.[6] I. Dünya Savaşı sırasında Balkanlar'daki TM faaliyeti, artık dostluk ilişkileri içinde olunan Bulgarlar'la işbirliği halinde devam etmişti. Arapça konuşulan vilâyetlerdeki TM lideri Eşref Sencer (Kuşçubaşı, 1871-1964), İngiliz kuvvetlerine karşı savaşmak üzere, Irak'ta bir miktar Arap devşirmişti. Ayrıca, savaş sırasında Suriye ve

Lübnan’da ayrılıkçı hareketleri kontrol altına almak için çaba sarfetmişti.[7]

TM bünyesindeki siviller de savaş sonrası direniş hareketinde önemli roller oynadılar. TM’nin askeri istihbarat bölümü Harbiye Nezareti’ne, sivil bölümü ise Dahiliye Nazırı Talât Paşa’ya karşı sorumlu idiler. Savaştan önce ve savaş sırasında TM, gazetecileri, yazarları, hatipleri ve din adamlarını kullanarak, İttihatçı karşıtlarına karşı yoğun bir propaganda yürütmüştü. Örneğin, *Tanin* gazetesi İTP Hükümeti’nin sözcüsü haline gelmişti. Süleyman Nazif gibi yazarlar, şair ve hatip Mehmet Akif, hatip Ömer Naci (1880-1916) ve Şeyh Âta (1883-1936) TM içindeki sivillerin sadece birkaçıydılar.[8] TM’nin sivil elemanları Telkin ve İrşad Kolu’nu oluşturuyorlardı.

İTP’nin örgüt yapısı, örgütsel sadakate olduğu kadar birey olarak üstlere bağlılığa özendiriciydi. Savaş sonrası yeraltı direnişi bu iki tür bağlılıktan da yararlanacaktı. İTP patronaj sistemine göre örgütlenmişti ve sonuçta İTP hiyerarşisinde birtakım klikler oluşmuştu. Buna uygun olarak, Enver, Talât ve Cemal Paşalar’ın her birinin, öncelikle emrinde bulunduğu ve kendisini görevde terfi ettiren paşaya bağlı taraftarları vardı. Bu taraftarlar da bir hiyerarşi içinde kendi patronaj ağlarına sahiptiler. Örneğin İaşe Nazırı ve esnaf (imalâtçılar ve zanaatkârlar) loncalarının hâmisi Kara Kemal, Talât Paşa’nın adamıydı. Kara Kemal, hamallar loncasının reisi Ferit Bey’i (Hamal, 1877?), zanaatkârlar loncasının reisi Fethullah Bey’i (Akçam) ve Memduh Şevket Bey’i (Esendal, 1884-1952) kendisine bağlamıştı. Memduh Şevket Bey’i, bu loncaların Türk iş hayatının geliştirilmesine yardımcı olmaları amacıyla, modern meslek kuruluşları olarak yeniden canlandırılmalarına bakmakla görevlendirmişti.[9] Bu loncaların mensupları, savaş malzemelerinin kaçırılmasında ve taşınmasında, yeraltı hareketine paha biçilmez yardımlarda bulunacaklardı.

30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi imzalandığında, Osmanlı İmparatorluğu’na sadece Anadolu toprakları bırakılmıştı ve bu sınırlar dahi tartışmalıydı. Mütareke’nin imzalanmasından önce İTP Hükümeti istifa etmiş ve 14 Ekim 1918’de Ahmet İzzet Paşa (Furgaç, 1864-1937) Kabinesi kurulmuştu. İzzet Paşa, aynı zamanda Harbiye Nazırlığını üstlenmişti ve Teşkilât-ı Mahsusa Müdürlüğü’ne (Harbiye Nezareti’nde, buraya üstü örtülü bir şekilde Doğu İşleri Bürosu deniyordu) hemen çalışmalarını durdurması, arşivlerini yoketmesi ve hesaplarını bakanlığa devretmesi talimatını vermişti.[10]

2 Kasım 1918 akşamı, İTP liderleri Enver, Talât ve Cemal Paşalar, İTP Merkez Komitesi'nden diğer dört üye ile birlikte, bir Alman denizaltısına binerek Türkiye'den ayrılmışlardı. Ayrılmalarından az önce, Talât Paşa, Kara Kemal'e bir yeraltı grubu kurması emrini vermişti.[11] Bu örgüt, İttihatçı karşıtı Hükümet'ten ve savaş suçları için tutuklamalara başlayacak Müttefıkler'den İTP üyelerini korumak amacıyla düşünülmüştü. Üstelik, İTP'nin mücadele şevki bitmemişti. Onlar için savaş daha sona ermemişti:

"İstanbul karmakarışık bir durumdaydı; silahlar bırakılmaktaydı; fakat biz İttihatçılar silahlarımızı bırakmamakta kararlıydık. İstanbul'da biraraya gelen İttihat ve Terakki Partisi üyeleri savaşın bitmemiş olduğuna karar verdiler. Mütareke savaşın bir diğer aşamasıydı. Savaşımızı Anadolu'nun doğusundan başlatmaya karar verdik."[12]

Doğu İşleri Bürosu Müdürü Yarbay Hüsamettin'e (Ertürk), Enver Paşa tarafından, TM'nın bundan böyle "İslâmi Devrimci Komite" diye adlandırılması emri verilmişti. Buna uygun olarak, Hüsamettin Bey, Almanya'ya kaçmak için İstanbul'da bekleyen Hintli, Faslı, Cezayirli ve Mısırlı direniş savaşçılarına yardım edecekti. Ayrıca, Libyalı Şeyh Sunusi'ye, 100.000 TL verip, İtalyanlar'la ve İngilizler'le savaşa devam etmesi için Kuzey Afrika'ya geri gönderecekti. Yine, evinin bulunduğu semtteki yerel milis liderlerinin silahlarının alınmamasını ve direniş savaşçılarına gizli TM depolarından silah verilmesini sağlayacaktı.[13]

Hüsamettin Bey görünüşte TM'nın çalışmalarını durdurmuştu, fakat istihbarat işlerini gizlice sürdürüyordu ve TM depolarının yerlerini açıklamayı, depolardaki silahların teslimini reddetmişti. Bu tutum, Erkân-ı Harbiye ve Harbiye Nezareti tarafından da destekleniyordu.[14] Bundan böyle, Kuvay-ı Milliyeci direniş grupları TM mensuplarından gönüllü destek gördüler. TM'nın çalışmaları, Mütareke boyunca sürdü. Örneğin, 1920'de Hüsamettin Bey, komünist propagandasını yaymak, Müttefik askerleri içinde aşağı tabakalardan gelenler arasında huzursuzluk uyandırmak amacıyla Bolşevik örgütlerle işbirliği yaptı. Yunan Ordusu içinde propaganda yapmaları için Bolşevik ajanların Yunanistan'a sızmalarına yardımcı oldu.[15] Bu girişimlerin ne dereceye kadar başarılı olduklarını bilmiyoruz; ancak şurası açık ki, TM bu yıllarda, hâlâ psikolojik savaşın içindeydi. Ayrıca, bütün bunlardan, Müttefik askeri istihbaratının, askerler arasındaki Bolşevik propagandasına ilişkin duyarlığının haklı sebepleri bulunduğu da ortaya çıkıyor. (Bkz. V. Bölüm)

Mütareke döneminin ilk direniş grubu Karakol, paylaşmanın Türkiye'ye ne kadar toprak bıraktığı gerçeğinin, Müttefik işgaliyle Türklerin bilincinde somutlandığı günlerde kuruldu. Mütareke imzalandığında, sekiz yıllık sürekli savaş durumu sona erdiği için İstanbul halkı rahat bir soluk almıştı. İstanbul'un işgal edileceğini kimse beklemiyordu. Oysa, 13 Kasım 1918'de, Müttefik savaş gemilerinden oluşmuş bir filo İstanbul limanına girdi.[16] 2.616 İngiliz, 540 Fransız ve 470 İtalyan askerinden oluşan Müttefik kuvvetler hemen karaya çıktılar ve kışlaları, otelleri, İtalyan ve Fransız okullarını ve hastaneleri işgal ettiler.[17] Bu askerler, Müttefik yönetim mekanizması kuruluncaya ve özel evlere elkonmaya başlanıncaya kadar işgal ettikleri yerlerde kaldılar.

Karakol 1918 Kasımı'nın sonlarına doğru kuruldu.[18] Teşkilât-ı Mahsusa ile Karakol arasında kesin sınırlar yoktu. Baha Sait (1882-1939), Yenibahçeli Nail (ölümü: 1926) ve Yenibahçeli Şükrü (1881-1932) gibi çok sayıda Karakol eylemcisi savaş sırasında İran'da, Kafkasya'da ve Batı Trakya'da TM için çalışmıştı.[19] Karakol mensuplarıyla birlikte çalıştığı için, Hüsamettin Bey'in Karakol üyesi olduğu sanılıyordu;[20] fakat kendisinin daha sonra anlattığına göre üye değildi. "Onlarla hiç çalışmamış olmam isabet oldu, çünkü İngiliz istihbaratı sonunda onları ortaya çıkardı."[21] Yine de, Hüsamettin Bey, Enver Paşa'nın kesin emirleri uyarınca, TM depolarından Karakol'a savaş malzemesi sağlamıştı.

Malta'da savaş esiri olarak tutulan TM mensubu Eşref Bey (Kuşçubaşı), savaş esirlerinin değişimi sonucu İstanbul'a döndü. Karakol'un kurucularından Kara Vasıf ile temasa geçti ve grubun örgütlenmesine yardım etti.[22] İngiliz Yüksek Komiseri Amiral de Robeck, 16 Mayıs 1920'de, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bir isim listesi gönderdi. Bu kişilerin kendilerine teslim edilmeleri Osmanlı Hükümeti'nden istenmeliydi. Listedeki 137 numara "Eshreff Kushjibashi Zade" (metinde böyle) idi. "2.1.20'de Malta'dan, sıradan bir savaş esiri olarak yanlışlıkla salıverilmiş"ti. "En tehlikeli ve cani bir propagandacıydı.[23] Ne ki, artık çok geçti, Kuşçubaşı çoktan yeraltına geçmişti. Eşref Bey, daha sonra, Ege Bölgesi'ndeki milis kuvvetlerine katıldı.

Karakol'un ilk Merkez Komitesi, İttihatçılar'ın eski İaşe Nazırı Kara

Kemal, Kurmay Albay Kara Vasıf, Albay Galatalı Şevket (Boğazlar Komutanı), Kafkas Birlikleri Komutanı Kurmay Albay Kemalettin Sami (Gökçe, 1884-1934), avukat Refik İsmail, Kurmay Albay Edip Servet (Tör, 1880-1960), İTP Merkez Komitesi eski üyesi Baha Sait ve Binbaşı Sevkiyatçı Ali Rıza'dan (Bebe, 1881-?) oluşuyordu.[24] Bir program yapmışlardı ve bir de mühürleri vardı. Seçilmiş kişilere, Karakol'un varlık nedenini ve amaçlarını açıklayan bir bildiri gönderilmişti. Bildirinin tonunun genel olarak ılımlı olmasına rağmen, 4'üncü madde meydan okurcasına şöyle demekteydi:

"Karakol'un dahildeki faaliyeti, milli ve mülkî birliği hürriyet ve tabii hakları meşrû ve sessiz teşebbüsler ile temine matuf ve maksur olup, şu kadar ki her hürriyeti boğan, her hakkı ezen ve yalnız kuvvet ve menfaat önünde secde eden müstebitlere karşı zaruret duyuldukça, ihtilâl silahına sarılacak ve kırılmaz bir azim ile yumruğunu sallayacak, hür ölecek fakat esir ve zelil yaşamayacaktır."[25]

Karakol hücre sistemi temelinde örgütlenmişti; hücre üyeleri ad yerine numara ile kodlandırılmıştı. Baha Sait din adamlarını, Galatalı Şevket gazetecileri örgütlemekle, Kemalettin Sami öğrencilerle ve aydınlarla ilişki kurmakla görevlendirilmişlerdi.[26] Galatalı Şevket'in esas ilişkisi Süleyman Nazif ileydi. Süleyman Nazif, 8 Ocak 1919'da, General Franchet d'Esperey'nin İstanbul'a törensel girişi üzerine, *Hadisat* gazetesinde, Fransızlar'a karşı kızgın ve alaycı bir makale yayımladı. Ertesi gün tutuklandı ve kurşuna dizilmekten kılpayı kurtuldu.[27] Gazete kapatıldı, ama Süleyman Nazif Müttefikler'in kara listesinde kalmaya devam etti. İstanbul'un *de jure* işgalinden sonra da Malta'ya sürgün edildi.

Kara Kemal, İTP'nin daha önce belirlediği, Anadolu'nun savunulması planlarından hareket ederek, direnişin örgütleneceği yerin Anadolu olduğunu ileri sürüyordu.[28] Karakol bir lider aramaya başladı. Önce Enver'in amcası Halil Paşa'yı, daha sonra Yenibahçeli Nail Bey'i ve Hilmi Bey'i düşündüler.[29] Sadrazam İzzet Paşa bu subayların Anadolu'ya atanmaları için söz verdi; ama böyle olacağına, Halil Paşa Osmanlı temsilcisi olarak Erivan'a atandı. Halil Paşa Kafkasya yolundayken geri çağrıldı; çünkü Sadrazam Enver Paşa'nın da Kafkaslar'da olduğunu duymuştu ve bu iki paşanın güçlerini birleştirmelerini istemiyordu.[30] Karakol'un patronu, perde arkasında daha hâlâ Enver Paşa'ydı, ancak örgütün, yakınında bir lidere ihtiyacı vardı.

Karakol kendi üyeleri arasında liderlik meselesini tartıştıktan sonra, yaveri Cevat Abbas (Gürer, 1887-1943) aracılığıyla, liderliği üstlenmesi için

Mustafa Kemal Paşa ile temas kurdu. O günlerde Mustafa Kemal, şık bir semt olan Şişli'de oturuyordu ve buraya 16 Aralık 1918 tarihinde taşınmıştı.[31] Bu da, Karakol'un 1918 Kasımı sonlarına doğru kurulmuş olduğunu doğruluyor.

Karakol üyeleri Sevkiyatçı Ali Rıza ve İsmail (Canbulat, 1880-1926) ile ilişki içinde olan Mustafa Kemal, Halil Paşa'nın yakında Anadolu'ya gideceğini duymuş olmalıydı. Halil Paşa'nın hatıralarına göre Mustafa Kemal onu Pera Palas Oteli'nde öğle yemeğine davet etmişti ve kendisinin ordu müfettişi olarak Anadolu'ya tayin edileceğini, orada direniş hareketini başlatacağını söylemişti. Mustafa Kemal, bunun, Halil Paşa'nın yapacağı herhangi bir girişimden daha fazla başarı şansına sahip olduğunu da ilâve etmişti.[32] Bu, Halil Paşa'ya bir hakaret değildi, çünkü Türk halkı artık İTP'ye itibar etmiyordu ve onun için de gerçekçi bir değerlendirmeydi.[33] Bu görüşme, Halil Paşa'yı, Karakol'un teklifinden vazgeçmeye yöneltmiş olabilir. Öte yandan, görüşme, tamıtamına Halil Paşa'nın anlattığı gibi geçmemiş de olabilir; çünkü Mustafa Kemal'in ordu müfettişliği konusu, 21 Nisan 1919'a kadar gündeme gelmiş değildi.[34] Dolayısıyla, iki paşa arasındaki bu görüşmenin müfettişlik meselesiyle bir ilişkisi olamaz. Görüşmenin, Halil Paşa'nın tutuklandığı tarihten, 2 Nisan 1919'dan önce yapılmış olması gerekir. Oysa o günlerde, Mustafa Kemal, sadece, Anadolu'ya gitme niyetinden sözetmiş olabilirdi; çünkü Şubat 1919'a gelindiğinde, Osmanlı Hükümeti'nde yeralması için bütün yollar tıkanmıştı ve o da Anadolu'ya geçme düşüncesi üzerinde durmaya başlamıştı.[35]

Mustafa Kemal, İttihatçılar'la çalışmayı kesinlikle istemiyordu; çünkü sadakatlerinin kimlere olduğunu biliyordu. İTP'nin kayıtlı bir üyesi olmasına rağmen her zaman kenarda durmuştu. İTP'nin askeri fraksiyonunun tartışmasız lideri, Mustafa Kemal değil, Enver Paşa'ydı. Karakol'dan Refik İsmail, liderlik rolünü doğrudan üstlenmesini kendisine teklif ettiğinde, Mustafa Kemal buna yanaşmadı. Buna karşılık, Harbiye Nazırı Şakir Paşa'nın, kendisinin İttihatçı olmadığına ikna edilmesini istedi. İTP üyesi olarak tanınmamasının, onun için önemli olan başka nedenleri vardı. Mustafa Kemal, savaş sırasında İTP'nin Almanya ile ilişkilerini ve Osmanlı Ordusu'ndaki Alman komutanların stratejilerini bir hayli eleştirmişti. Bu nedenle, savaşı kaybetmekten sorumlu olanlar arasında görülmek istemiyordu. Üstelik, diktatörlüğünden ve Ermeni tehcirindeki tutumundan ötürü İTP'yi lekelenmiş olarak görüyordu. Bundan böyle İTP ile ilişkisini

kesmesi Mustafa Kemal için zorunluydu. Gelecekteki kariyeri ve hareket serbestliği buna bağlıydı. Mustafa Kemal'in Karakol ile iş görmeye yanaşmamasına rağmen, Karakol, direniş hareketinin liderliğini üstlenebileceği umuduyla onun için kulis yaptı. Karakol Erkân-ı Harbiye Reisi Cevat Paşa'yı, o da Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'yi, Mustafa Kemal'in İttihatçı olmadığına ikna ettiler.[36] Mustafa Kemal'in, Heyet-i Vekile (Bakanlar Kurulu) seviyesinde kurnazlıkla yapılan bu reklâmı, onun Anadolu'ya tayin edilmesini kolaylaştırmış olmalıydı.

Karakol'un liderliğini üstlenmesi, Sadrazam İzzet Paşa'dan da istenmişti. Ancak, savaş sırasında Hücum Birlikleri Komutanı[37] ve Karakol'un coşkulu bir üyesi Yenibahçeli Şükrü'ye göre, İzzet Paşa, mevcut şartlarda Anadolu'daki herhangi bir hareketin başarısızlığa mahkûm olduğunu düşündüğü için onları geri çevirmişti.

İstanbul dışında yerel Kuvay-ı Milliye grupları oluşmaya başladığında, Karakol, Yenibahçeli Şükrü'nün komutası altında, Anadolu ile bir ulaşım yolu olan Menzil Hattı'nı örgütledi.[38] Silah ve insan kaçakçılığı, Anadolu tarafındaki Dudullu ve Geyve üzerinden, Menzil Hattı boyunca yapılıyordu. 1919 ve 1920 yıllarında Anadolu'ya kaçan subayların ve sivillerin kimlik belgelerinin üzerinde Karakol'un damgası bulunuyordu. Mustafa Kemal Anadolu'dayken, bir seferinde, bazı subayları, isimlerini vererek istedi. Bunun üzerine, Karakol, Harbiye Nezareti'nde Personel Dairesi ile temasa geçti ve bu subayların Anadolu'ya atanmalarını sağladı.

Mustafa Kemal ile Karakol arasındaki ilişki bir hayli garipti. Sivas Kongresi sırasında (4-11 Eylül 1919) Mustafa Kemal, Karakol'un varlığına ilişkin tek bir bilgi dahi vermedi. Daha sonra Karakol'u eleştirdi. Bu da akla yakındır; çünkü Karakol İTP'nin yaratığıydı ve kendi otoritesine meydan okuyabilirdi.[39] Buna karşılık, Mustafa Kemal, örgüt kendisinin amaçlarına iyi hizmet ettiği sürece Karakol'u mesele yapmadı. Müttefikler, Harbiye Nezareti'nin Anadolu'ya subay atamasını yasaklayınca, Karakol ve Teşkilât-ı Mahsusa subaylara terhis belgeleri sağladılar ve onları sivil elbiseler içinde, tercihan dini kıyafetle Anadolu'ya kaçırdılar. Kaçışın ilk durağı Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi'ydi.[40] Tekke'ye bolca silah ve değişik elbiseler stoklanmıştı. Tekke'nin başında, TM'nın propaganda kolunun üyesi Şeyh Âtâ bulunuyordu. Âtâ, Mütareke sırasında çalışmalarını yeraltına aktarmıştı. Şeyh Âtâ ve dervişleri, gündüzleri umut yükseltici vaazlar vererek morali yüksek tutuyorlardı; geceleri ise, Tekke'den Dr. Esat Paşa'nın Çamlıca'daki evine

silah kaçırıyorlardı.[41] Daha sonra silahlar buradan Anadolu’ya gönderiliyordu. (Esat Paşa, Osmanlı Kızılay Derneği’nin başkanıydı.) Kurtuluş Savaşı’nın önde gelen birçok ismi Özbekler Tekkesi’nden geçerek Anadolu’ya kaçmışlardır. Halide Edip, Dr. Adnan (Adıvar, 1882-1955), Mehmet Âkif, General Fevzi (Çakmak, 1876-1950) ve Albay İsmet (İnönü, 1882-1973) bunlardan bazılarıdır.[42]

TM ve Karakol Milliyetçi propagandayı yaymak için çabalarını birleştirdikleri gibi, işgal edilmiş topraklardaki Türkler’i savunmak için de tedbirler alıyorlardı. Şair Mehmet Âkif Anadolu’nun her tarafını dolaşıyor ve müminleri davaya kazanmak için camilerde onlara hitap ediyordu.[43]

İstanbul’a geri dönersek, Hüsamettin Bey Enver Paşa’nın emirlerini yerine getirmekle meşgul olurken, bir yandan da Harbiye Nezareti’ndeki görev süresini uzatmaya çalışıyordu. Karakol ise, Müslümanlar’ın çoğunlukta oldukları semtlerde örgütler kurmaktaydı. Topkapı, Şehremini, Kasımpaşa, Eyüp, Bakırköy, Çengelköy ve Kadıköy semtlerinde seçilmiş kişilere silah dağıtılıyordu ve çok sayıda kişi istihbarat çalışması yapmak için örgütlenmekteydi. İngiliz Yüksek Komiser Vekili Richard Webb 29 Kasım 1918 tarihli bir telgrafta, İTP ile bağlantılı çalışmaları şöyle yorumluyordu:

"İttihat ve Terakki Partisi varlığına son vermiş değil, ancak örgüt şimdi tamamiyle değişik insanların elinin altında ve sadece, etrafında oldukça makul bir Türk ulusal duyarlığının toplandığı bir çekirdek haline gelme sürecinde.... Rum basını Müslüman nüfusa silah dağıtıldığı iddiasını sürdürüyor ve birçokları, özellikle Rumlar buna bütün ciddiyetiyle inanmaya başlıyorlar ve buna karşı alarma geçme gereğini duyuyorlar. Şehrin içindeki ve çevresindeki Müttefik kuvvetleri ise, Türklerin, silahlı başkaldırı niteliğinde bir girişimde bulunacak kadar düşüncesizlik etmelerinin çok zayıf bir ihtimal olduğu görüşündeler."[44]

Türk nüfus da, aynı şekilde Rumlar’a karşı korku besliyordu. Bir kısım Türk aileleri şehrin Asya tarafındaki akrabalarına taşınmışlardı veya orada ev kiralamışlardı.[45] Karakol başka ihtiyat tedbirleri de alıyordu. Örneğin, Fransız kuvvetlerine bağlı Cezayirli birlikler, Eyüp yakınındaki Rami Kışlası’nda barındırılmaktaydılar. Cezayirli askerler, Cuma namazı için Eyüpsultan Camii’ne geldikleri zaman, vaiz Kemal Efendi onları, Müslüman kardeşleri bir saldırıya uğradığı takdirde öncelikle kardeşlerine sadık olmaları gerektiğine ikna etmeye uğraşıyordu. Vaizin sözlerini tercüme etmek için her zaman, Fransızca konuşan bir subay hazır bulunuyordu. Cezayirliler,

Türkler’e bir saldırı olması durumunda yardım edeceklerine söz verdiler.[46]

28 Haziran 1919’da, Rami Kışlası’nın cephane deposunda yangın çıktı. Bombaların patlaması sonucu, depo tümüyle tahrip oldu.[47] Cezayirli askerlerin hiçbirisi yaralanmadığına göre, bu, yeraltı hareketinin bir sabotajı olabilir.

Karakol’un başta gelen hedeflerinden birisi, İTP’nin taşra örgütlerini yeniden canlandırmaktı. Kara Kemal, kendi inisiyatifiyle, Beşler adı verilen bir başka gizli hücre kurdu. Bu hücre, yenilenmiş ama yasadışı İTP Merkez Komitesi’ne dönüştü. Hücrenin üyeleri, Beylerbeyili Ali İhsan, Vehbi (bir işadamı), Çolak Selâhattin (emekli bir subay), Memduh Şevket Bey (Esendal) ve Dr. Dağıstanlı Hüseyinzade Ali Bey idiler.[48] Beşler ve Karakol kendilerini direnişe adamışlardı ve bu işi birlikte yürütüyorlardı. Onların eylemleri, TM’ninki de dahil üstüste çakışıyordu. Örneğin, savaştan önce İTP İstanbul Merkez Komitesi Müfettişi olan Memduh Şevket Bey 1918 ve 1919’da çok aktifti. Mütareke’nin ilk günlerinde, Memduh Şevket Bey, daha önceleri, üyelerine direniş ruhu aşılamak suretiyle örgütlemiş olduğu imalâtçılar ve ameleler loncalarını yeniden çalışır duruma getirmeyi başardı. Gümrük memurlarının ve liman işçilerinin, örneğin hamallar loncası reisi Salih Kâhya gibi, sadık İttihatçılar olmalarını sağladı. Bu, dostluk ve aile bağlarının, direniş hareketinde nasıl işlev gördüğünün bir başka örneğidir. Salih Kâhya’nın kardeşi Ferit Bey (Hamal), savaş sırasında hamallar loncasının reisi idi. Muhalefet gazeteleri, Salih Kâhya’nın lonca reisliğine seçilmesinde İTP’nin parmağı olduğundan şikâyet etmişlerdi.[49]

Memduh Şevket Bey de gizlice silah ve cephane kaçırıyordu. 1919’un başlarından itibaren, İngilizler, hâlâ daha faal olan İTP üyelerini tutuklamaya başladılar. Bunun üzerine, Memduh Şevket Bey öteki İttihatçılar’ın evlerinde saklanmaya başladı. Bir süre sonra, iki arkadaşı ile birlikte, *Tadla* adında bir İtalyan gemisiyle, gizlice İtalya’ya kaçtı.[50] Kara Kemal, 1920’de Malta’dan kaçtıktan sonra, onları İtalya’da buldu ve İtalyanlar’ın yardımıyla Türkiye’ye geri döndüler.

1920 yılı Milliyetçiler için bir dönüm noktası oldu. Mustafa Kemal’in, Kuvay-ı Milliye’nin liderliğinde durumunu sağlamlaştırmasına paralel olarak, İTP’ye bağlılık, giderek geri plana düşmekteydi.[51] Eylül 1919’da yapılan Sivas Kongresi’nde, delegeler, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri’nin birleştirilmesini ve ülkenin bütününün kurtarılması için hep birlikte çalışılmasını oy birliğiyle kabul ettiler. Yerel direnişler koordine

edilecekti. Bu amaçla temsilci bir komite, Heyet-i Temsiliye seçildi. Böylece, Milliyetçi Hareket, meşru bir varlık oldu. Temeli İTP olan Karakol bu gelişmenin dışında kalamazdı. Karakol liderlerini, Mustafa Kemal'in Hareketi'ne katılmaktan başka bir alternatif olmadığına ikna eden, en azından iki sebep varmış gibi gözüküyor. Karakol, Müttefikler'in ağzını aramak için, İttihatçı Alfred Rüstem'e (Blinsky, 1862-1933), Fransız ve İngiliz karargâhlarına mektup yazdırdı. Bu mektupta, İstanbul'daki en sağlam grubun, her şeye rağmen İTP olduğu, dolayısıyla Müttefîkler'in, er ya da geç onunla anlaşmaya varması gerekeceği ileri sürülüyordu. Her iki karargâhın da tepkisi olumsuz oldu. Hüsamettin Beyin iddiasına göre, Müttefikler'in tepkisi, Karakol'un gizli İttihatçı kimliğinden vazgeçmesine ve şimdilik Mustafa Kemal'i desteklemesine sebep oldu. Bu kararın alınmasına yolaçan bir diğer faktör, Talât Paşa'nın Berlin'den yazdığı, Karakol'u, Mustafa Kemal'in yolunu izlemeye zorlayan mektup oldu.[52] Talât Paşa, Enver Paşa ile kıyaslandığında gerçekçi idi. Ayrıca, bir sivildi (Paşa ünvanı ona, Sadrazam olduğu zaman onursal olarak verilmişti), ve kendisini Mustafa Kemal'le mesleki rekabet içinde hissetmesi için hiçbir sebep yoktu.

Mustafa Kemal kendini Milliyetçiler'e kabul ettirir ettirmez, Karakol'u saf dışı etmek için uygun bir vesile aramaya başladı. Ağustos 1919'da bir fırsat ortaya çıktı. Sivas Kongresi öncesinde, Milliyetçiler, Üçüncü Kolordu kanalıyla Karakol'un varlığını öğrenmişlerdi.[53] Gerçi Mustafa Kemal, Karakol'un varlığından haberdardı, ama Karakol üyeleri gizlilik için ölüm üzerine yemin ettiklerinden, onların kimler olduklarını bilmiyordu. Kongre sırasında, Kara Vasıf, Mustafa Kemal'e, kendisinin bu grubun kurucularından birisi olduğunu, bir direniş örgütlemeyi ve İstanbul'da uyuşukluğa son vermeyi amaçladıklarını açıkladı. Mustafa Kemal, kendi kontrolü dışında bir gizli örgüt düşüncesine çok kızdı. Milliyetçiler birleşmişlerdi ve o şimdi kendi istihbarat ve direniş ağını kurmaya hazırlanıyordu. Bu nedenle, Kara Vasıf'a, tüm çalışmalarını durdurmalarını emretti. Karakol çalışmalarını hemen durdurmadı, ama giderek küçüldü ve yokoldu. Örneğin, Dr. Esat Paşa, İngiliz Ordusu'nda görevli ve kendisinin güvenini kazanmış Hintli bir binbaşıya, kasıtsız olarak, Karakol'un amaçlarını açıkladığı zaman Karakol bundan rahatsız oldu.[54] İngiliz istihbaratının, İttihatçı yeraltı direnişinin farkına varmasının yegâne sebebi bu olmayabilirdi, ama Esat Paşa, kendisinin ve arkadaşlarının bu işin içinde olduklarını açık etmişti.

İstanbul 1920'de işgal edildiği zaman, Karakol'un ilk Merkez Komitesi,

çok sayıda üyesinin tutuklanması sonucu dağıldı.

Şubat 1919'da, Mustafa Kemal Paşa'nın, yaveri Cevat Abbas'ın, Yarbay Ali'nin (Çetinkaya), Sevkiyatçı Binbaşı Ali Rıza'nın, Kâzım Paşa'nın (Karabekir) ve Albay İsmet'in (İnönü) adları İngilizler'in kara listesine yazılmıştı.[55] Listedekilerin bir teki bile herhangi bir savaş suçlusu kategorisine girmiyordu. Ancak bunlardan ikisi, Ali (Çetinkaya) ve Ali Rıza Karakol üyesiydiler. Diğerleri İttihatçıların arkadaşları olarak biliniyorlardı ve bu yüzden de büyük şüphe altındaydılar. Bu özel liste İstanbul'daki İstihbarat Müdürü'ne sunulmuştu, ama 12 Nisan 1919'a kadar Londra'ya gönderilmemişti. Liste değerlendirildiği zaman ise, Mustafa Kemal çoktan Anadolu'ya geçmişti.

Karakol, 1919 yılında, bazı fırsatlardan yararlanarak, halk gösterilerinin düzenlenmesine iştirak etti. Sadrazam Tevfik Paşa, İngiliz Yüksek Komiseri'nin isteklerine boyun eğmiş ve çok sayıda kişiyi tutuklatmıştı; ama duruşmalar uzuyordu ve hiçbir ceza verilmiyordu.[56] Mart 1919'da, İngiliz tarafları Damat Ferit Hükümeti iktidara gelince davalar hızlandırıldı. Damat Ferit'in politikası, elinden geldiğince İngilizler'e taviz vermekti. (Nemrut) Mustafa Paşa'nın dehşet, saçan mahkemesi, 10 Nisan'da, Yozgat'ın Boğazlıyan ilçesi eski kaymakamı Mehmet Kemal Bey'i (doğ. 1884) ölüme mahkûm etti.[57] Kemal Bey, Ermeni katliâmı yapmakla suçlanıyordu. Ceza, 10 Nisan günü Beyazıt Meydanı'nda infaz edildi. Kadıköy'de yapılan cenaze merasimi, Tıp Fakültesi öğrencilerinin öncülüğünde, İngilizler'e karşı coşkulu bir halk gösterisine dönüştü. Kemal Bey, masum bir kurban, bir kahraman mertebesine yüceltildi. Bir İngiliz istihbarat subayı, cenazede çok sayıda Genç Türk'ün bulunduğunu ve "merasime katılınması için 1000'e yakın davetiye gönderildiğini"[58] rapor etmişti. Karakol'un bir üyesi üniversite öğrencilerini örgütlemekle görevlendirilmiş olduğuna göre, bu gösterinin arkasında Karakol'un olması akla yakındır; çünkü cenaze duyuruları çok hızlı bir şekilde dağıtılmıştı. Bu ise, örgütlü bir girişimi gerektirir. Kaldı ki, o günlerde, şehirdeki yegâne yeraltı örgütü Karakol'du.

İzmir'in, 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar tarafından işgaline tepki olarak, Karakol, 19 Mayıs'ta Fatih'te büyük bir protesto gösterisi düzenlemeyi üstlendi; bunu, 20 Mayıs'ta Üsküdar'da, 22 Mayıs'ta Kadıköy'de, 23 ve 30 Mayıs'ta Sultanahmet'te yapılan diğerleri izledi.[59]

Karakol ve Teşkilât-ı Mahsusa, aynı semtlerde benzeri eylemler yaptıkları için bu eylemler sık sık çakışıyorlardı. Hüsamettin Bey, Rum

Patrikhanesi’nin, Türkler’i şehirden dışarı atmak için, şehrin Türk kesimlerinde yangın çıkarmayı planlayan bir komploya karıştığını haber alınca, kundaklamaları önlemek amacıyla Topkapı, Şehremini ve Eyüp’te silahlı milis birlikleri oluşturdu.[60]

Türkiye’nin Ege ve Karadeniz sahillerindeki eski Bizans toprakları üzerinde bir Helen İmparatorluğu’nu yeniden canlandırmayı düşleyen "Megalo İdea"nın peşinde olan radikal papazlar, Rum Patrikhanesi’ni ele geçirmişlerdi. Yunanistan’dan gelen şamatacı din adamları, "eğitim ve evlilik gibi konularda Genç Türkler’e taviz vermekle suçladıkları"[61] Patrik V. Germanos’u (1866-?), 25 Ekim 1918’de istifa etmek zorunda bırakmışlardı. Patrikhane Konseyi, yeni Patrik Vekili Dorotheos Mammelis’in önderliğinde, Yunan birliklerinin İzmir’e ayak bastıklarının ertesi günü, 16 Mayıs 1919’da Yunanistan ile birleşme kararı almıştı. "Böylece, Rumlar, Osmanlı uyruğundaykenki sorumluluklarından azade oluyorlardı ve Patrikhane, Rum topluluğu üzerindeki kesin hükümranlığını, tek taraflı olarak üstlenmişti."[62]

Rumlar’ın, İstanbul’da Türkler’den sayıca daha fazla olduklarını kanıtlamak amacıyla, yangın çıkartarak Türkler’i şehirden sürüp atmak için terörist eylemlere başvurmuş olmaları mümkündür. Rumlar’ın yangın çıkarmayı planladıklarına ilişkin TM istihbaratını doğrulayan bir olay, 1919 Üsküdar yangınıdır. (Üsküdar’da hem Türk, hem Rum nüfus bulunuyordu.) Rum evlerine gizlenmiş yangın bombaları ve cephaneler ateş almış ve Rum mahallelerinde patlamalar olmuştu.[63]

Bu arada, İstanbul’daki yerli muhalefetin etkinliğine karşı koymak amacıyla, Karakol, Türkçe *İstanbul* gazetesinin yayımcısı ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti’nin başkanı Sait Molla’nın (öl. 1930) özel yazışmalarını çaldı ve bunları çoğaltarak yabancı görevlilere dağıttı. Kuvay-ı Milliyeciler, Sait Molla gibi yerli muhaliflerin, Türkiye’yi parçalamak için İngilizlerce komplo peşinde olduklarını, Amerikalılar’a, Fransızlar’a ve İtalyanlar’a kanıtlamak istiyorlardı. İngiliz Muhipleri Cemiyeti 20 Mayıs 1919’da kurulmuştu ve Ankara, Edirne ve Bursa’da şubelerini açmıştı. Cemiyet, en yoksul semtlerdeki Türkler’e her gün çok miktarda et dağıtıyordu. Bir Amerikan istihbarat raporu, Karakol’un suçlamalarını inanılır bulmaktaydı:

"İlişikteki mektuplar, İstanbul’da, İngiliz Yüksek Komisyonu ile yakın ilişkileri bulunan İngilizler’in, direniş hareketini çeşitli yollardan yıkmak, gündemdeki seçimleri engellemek, Hürriyet ve İtilaf Partisi’ni iktidara getirmek, Barış Konferansı’nda yerden bitercesine ortaya çıkarmak üzere

Padişah'la Türkiye'nin geleceği hakkında gizli anlaşmalar yapmak için rüşveti ve başka vasıtaları denediklerini göstermek amacıyla, başında Mustafa Kemal'in bulunduğu Türk Milliyetçi Hareketi'nin sempatizanları tarafından dağıtılmaktadırlar.... İlişikteki belgelerin hakiki olmaları hiç de zayıf ihtimal değildir. Bu durumda, bütün Kuvay-ı Milliye partizanlarının ortaklaşa dile getirdikleri, Türkiye'deki yaygın İngiliz entrikasını ve İngiltere'nin burada oynadığı ahlâksız rolü doğrulayan bu belgelerin önemi abartılmış sayılmaz."[64]

Mektuplar, Sait Molla tarafından, uzun süredir Türkiye'de yaşayan bir İngiliz din adamına, Dr. Robert Frew'a yazılmıştı. Başka bir Amerikan istihbarat raporunda, Dr. Frew için şunlar yazılıydı:

"Bu centilmenin, Dışişleri Bakanlığı'nın, İngiliz Yüksek Komisyonu'ndaki gizli 'yeraltı' ajanlarının şefi olduğu hakkında, İstanbul'da yaygın bir kanı var.... Türkiye'deki İngiliz egemenliğinin kararlı düşmanları (Milliyetçi Parti) tarafından yapılan,... İngilizler için verilen rüşvetlerin baş aracısı ve dağıtıcısının Dr Frew olduğu suçlaması ışığında, o kesinlikle 'masum' değildir."[65]

Dr. Frew, Mevlevi Şeyhi'ni anti-Milliyetçi safa çekmek için Konya'ya gitmişti ve oradan, Fransızlar'ın ne yaptıklarını incelemek amacıyla Suriye'ye geçmişti. 27 Kasım'da, Kara Vasıf, Sivas'ta Mustafa Kemal'e, ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un, İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin yaklaşmakta olan seçimlerin yapılmasını engellemeye çalıştığını kanıtlayacak belge niteliğinde delil istediğini bildirmişti.[66]

Sait Molla, 1919'un başından beri, basında ve İngiliz görevlilere, İngiliz mandasını savunmaktaydı. O, bu mandanın İngilizler'e İslâm dünyasında üstünlük sağlayacağını ve böylece İngiltere'nin, Mısır'daki ve Hindistan'daki Müslüman uyruklarının bağlılıklarını güvence altına alacağını iddia ediyordu.[67] Karakol, Sait Mollayı İngiliz yanlısı propaganda yapmaktan caydırmak için onun evini yaktı, ama bunun bir faydası olmadı.[68]

Sait Molla, İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ni geliştirme çabalarının yanısıra, aynı yıl, adı Teâl-i İslâm olan bir dernek daha kurdu. Bu dernek, Anadolu'da Kuvay-ı Milliye'ye karşı ayaklanmalar planlanmasına yardımcı oldu. Derneğin üyeleri ayaklanmalar düzenlemek için Kürt Teâli Cemiyeti ile işbirliği yaptılar.[69] Karakol Sait Molla'yı etkisiz kılamadı; çünkü daha öncelikli başka görevleri vardı. Henüz tutuklanmamış İTP üyelerinin korunması ve hapistekilerin kaçmalarına yardım edilmesi, Karakol'un önde

gelen uğraşıydı. 28 Mayıs 1919'da, birinci grup 67 İTP üyesi Malta'ya sürgün edildi, bunu 2 Haziran'da 41 kişilik bir diğer grup izledi. İTP'nin eski Maliye Bakanı Cavit Bey (1875-1926), gazetelerde, hakkındaki tutuklama emri yayımlanınca gizlenmeye başladı. Beş ay saklandıktan sonra, Karakol'un ve Fransızlar'ın yardımıyla Fransa'ya kaçtı.[70] 8 Ağustos 1919'da, Karakol Üyesi Yahya Kaptan (1890-1919), Halil Paşa'ya ve Küçük Talât Bey'e (Muşkara) İstanbul'da hapisten kaçmaları için yardım etti. Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa (Killigil), İngiliz işgali altındaki Batum'da hapisten, yine Karakol'un yardımıyla kaçtı.

Karakol ayrıca, Fransızlar'ın koruması altındaki bir silah deposuna, Kuvay-ı Milliye'nin düzenlediği gözüpek bir baskına da yardımcı oldu. 26 Ocak 1920 akşamı, Köprülü Hamdi Bey (1886-1920, Milliyetçi milise katılmak için görevinden istifa etmiş eski bir kaymakamlık memuru) önderliğinde bir grup Gelibolu'daki Akbaş deposuna baskın yaptı. Karakol üyesi, Boğazlar Komutanı Galatalı Şevket'le işbirliği yapan milisler, silahların, cephanenin ve haberleşme araçlarının büyük bölümünü ele geçirdiler ve bunları Milliyetçi kuvvetlere kaçırdılar.[71]

7 Mart 1920'de, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral de Robeck, Osmanlı Hariciye Nezaretinden, baskına karışan subayların yargılanmak üzere Müttefik yetkililere teslim edilmelerini istedi. Bu subaylara Galatalı Şevket, Akbaş deposunun Osmanlı Komutanı Binbaşı Mehmet Bahri, Burgazlı Reşadeddin Bey ve Çanakkale Jandarma Komutanı Binbaşı Dramalı Rıza dahildi.[22]

Gerçi İngilizler bu komplocuların kimler olduklarını biliyorlardı, ama onların başında Köprülü Hamdi Bey'in bulunduğundan habersizdiler. Sonunda tutuklanıp Malta'ya sürgüne gönderilen tek kişi Galatalı Şevket oldu. İngilizler çalınan silahların geri verilmesini talep ettikleri zaman, prestijlerine bir de ağır darbe yediler. Silahların iadesini zorlamak için 200 İngiliz askeri Bandırma'da karaya çıktı. Kuvay-ı Milliye silahları teslim etmeyi reddettikleri gibi, küçük İngiliz birliğini saldırıyla tehdit etti. Bunun üzerine bu birlik geri çekildi. İngilizler'in "blöf"ü, ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'ın terimleriyle, "işe yaramamıştı, prestij -ve son günlerde tek örnek değildi bu- olağan mucizeyi sağlamamıştı."[73]

İstanbul'un Müttefikler tarafından, 1920'de yeniden işgali Karakol'u çöküşe götürdü. İstanbul'un 16 Mart 1920'de resmen işgaline, İngiliz kuvvetlerinin, sabahın erken saatlerinde, içinde "Kafkas" birliklerinin

bulunduğu, Şehzadebaşı'ndaki 10'uncu Tümen kışlasını basarak başlamaları sırf bir tesadüf değildi. Tümen ve komutanı Kemalettin Sami Bey Karakol grubuna bağlıydılar.[74] Kemalettin Sami Bey saklanmayı başardı ve daha sonra, 22 Kasım 1920'de Anadolu'ya kaçtı.

1920 Mayıs'ında, Bursa'daki Kuvay-ı Milliyeciler, Karakol'a, Damat Ferit Paşa'yı öldürmeye teşvik eden bir mektup yazdılar. Mektubu, Akbaş baskınına katılanlardan Binbaşı Dramalı Rıza götürdü. Teşkilât-ı Mahsusa Dramalı Rıza'ya güvenmiyordu. İstanbul'a geldiğinde, Dramalı, TM'nin güvenine lâyık olmadığını bir kere daha gösterdi. Polis Müdürü Kalkandereli Hasan Tahsin'i komplodan haberdar etti; o da bunu İngilizler'e bildirdi. Dramalı Karakol ile bir ajan aracılığıyla ilişki kurmuştu. TM'nın uyarısı üzerine bu ajan Anadolu'ya kaçtı; ancak Dramalı Rıza ve diğer on kişi tutuklandılar.[75] *Alemdar* Milliyetçiler tarafından kurulmuş gizli örgütün açığa çıkarıldığını yazdı. Gazetede yeralan yazıya göre, örgütün şehirde on dalı vardı ve ajanlarından çoğu bu arama sırasında tutuklanmıştı. Aslında Karakol, dal esasına göre değil, hücreler şeklinde örgütlenmişti. Hücrelerde altıdan fazla kişi bulunmuyordu ve her hücre üyesi bir sayı ile kodlandırılıyordu. Gerçi Karakol'un ne kadar hücreden oluştuğuna ilişkin, elde mevcut herhangi bir bilgi yok, ama *Alemdar*'ın sözünü ettiği "on dal"ın olması imkânsızdır. Yine, *Alemdar*'a göre, tutuklananlar arasında Mehmet Kemal Bey'in cenazesindeki gösteriyi düzenleyenler de bulunuyordu.[76] (M. Kemal Bey gerçekten Karakol üyesiydi.)

22 Haziran'da, aralarında Dramalı Rıza'nın da bulunduğu üç kişi idam edildi. Dramalı, yetkilileri uyardığı için suikast suçlamasından beraat etmişti, ama Akbaş baskınındaki suç ortaklığı nedeniyle asıldı.[77]

1920 Mayısı'nın sonuna gelindiğinde, İstanbul'daki "istenmeyen Milliyetçiler"in çoğu tutuklanmış ve Malta'ya sürgüne gönderilmişlerdi. Bunların arasında mebuslar, Karakol'un önder kadroları, profesörler, gazeteciler ve eski İttihatçılar bulunuyordu.[78] Kara Kemal, Kara Vasıf ve Galatalı Şevket'in sürgünde ve Baha Sait'in yurt dışında, Bakü'de olmaları sonucu, Karakol'un ilk merkez komitesi dağılmıştı.

KARAKOL'UN ÇÖKÜŞÜ

Kurmay Yarbay Muğlalı Mustafa (General Muğlalı, 1882-1951),[79] Karakol'a yeni bir merkez örgütlemek için çaba harcamaktaydı. Gelgelelim bu çabalar,

Karakol'un, İngiliz istihbaratı için çalışan bir Hintli'yle, Mustafa Sagir'le ilişkisi nedeniyle baltalandı. Sagir, Hindistan Halifelik Örgütü'nün bir delegesi pozuna girerek Karakol'un özel bir hücresine sızmayı başarmıştı. Sonuçta bir miktar Karakol ajanı tutuklanmıştı.[80]

Daha sonra Sagir, Mustafa Kemal Paşa'yı katletmek niyetiyle Ankara'ya gitti. Kendini, İngilizler'in İstanbul'daki takibinden kaçıyormuş gibi göstermekteydi. Önce Yunanistan'a ve Bulgaristan'a gitmişti ve buradan, Ankara'ya doğru yoluna devam etmek üzere Türkiye'nin Karadeniz kıyılarına geçmişti. Sagir, Bulgaristan'da kaçak yaşayan ajanlardan Karakol'un mühürlü onayını elde etmişti. Ankara'ya geldiğinde, Hintli Müslümanlar tarafından toplanan 2,5 milyon İngiliz Lirası'nı aktaracağını ileri sürmüştü.

"Mustafa Sagir, İstanbul'da Kuvay-ı Milliyeciler'le bağlantısı olan değişik kimselerle ilişkiye geçmişti ve kendisini Hindistan Hilafet Komitesi'nin temsilcisi olarak tanıtıyordu. Sagir bu kişilerle bir Türk-Hint dostluk derneği kurmuştu. Sonra bir gün İçişleri Komiseri'ne, şüpheleri üzerine çekmemek için kapatılmamış bir zarf içinde, evvelce İstanbul'a gönderilmiş bazı mektuplar verdi. Komiser, mektupların, büyük sayfalara yazılmış olmalarına rağmen, önemsiz birkaç cümleden başka bir şey içermediklerinin farkına vardı.... bu mektupların birçoğu alıkonuldu ve inceleme sonunda bunların görülmeyen mürekkeple yazılmış her türden bilgileri içerdikleri açığa çıktı: Mustafa Kemal'in konutuna, onun otomobilinin hızına ve markasına, askeri hazırlıklara, Ankara'daki siyasi ayrılıklara ilişkin ve diğer bilgiler."[81] Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin Sagir hakkında verdiği idam cezası, İngilizler'in, Sagir'in hayatının bağışlanması talebine rağmen -ki bu talep Ankara'ya zamanında yetişmemişti-[82] 24 Mayıs 1921'de infaz edildi.

Sagir'in Ankara'ya görevli olarak gönderilmesinin Karakol üyeleri tarafından onaylanması, bir yeraltı örgütü için telâfisi imkânsız bir yanlıştı. Karakol, her ne kadar, çalışmalarını başka isimler altında sürdürdüyse de, üyelerini bir süreç boyunca diğer yeraltı gruplarına kaptırdı. 23 Nisan 1920'de, Karakol, Zabitan adını aldı; bu ad Ekim 1921'de Yavuz'la değiştirildi. Enerjik bir liderlikten yoksun kalan ve Ankara'nın gözünden düşmüş Karakol, 1920'den sonra direniş hareketinde etkin bir rol oynamadı.[83]

bölüm **yedi**

İSTANBUL'DAKİ DİRENİŞ VE YERALTI ÖRGÜTLERİ (1920-1923): M.M., FELÂH, YARDIMCI GRUPLAR

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan 1920'de kurulmasını takiben, Ankara, İstanbul'daki istihbarat işlerini ve yeraltı çalışmalarını resmen devraldı. İttihat ve Terakki Partisi'nin işlerlik kazandırdığı bir kısım kurumları tevarüs eden Milliyetçiler güçlenmekteydiler. Teşkilât-ı Mahsusa ile sonraki yeraltı örgütleri arasında bir süreklilik vardı. Nisan 1920'den itibaren, Hüsamettin Bey'in (İstanbul'da TM'nin müdürü) istihbarat ağı Ankara'nın dolaysız emirleri altında çalışmaya başladı. Hüsamettin Bey, 1920'nin sonunda, Erkân-ı Harbiye'nin İstihbarat Bürosu'nun başına geçmek üzere Ankara'ya kaçtı.

MÜDAFAA-İ MİLLİYE

1920'de Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin askeri kanadı, İstanbul'daki Müslüman nüfusu Müslüman olmayanlardan gelebilecek saldırılardan korumakla görevlendirilmişti.[1] Bu hücreye Müdafaa-i Milliye, kısaca M.M. deniyordu. M.M.'nin liderleri Karakol üyesiydiler ve önceleri de şimdi faal oldukları semtlerde çalışmışlardı; böylece buralardaki ajanları seferber edebiliyorlardı. TM fiilen M.M.'e dönüşmüştü. M.M. savaş malzemesi kaçırıyordu ve Osmanlı Erkân-ı Harbiye'si ile Harbiye Nezareti'nin desteğine sahipti. Ayrıca, M.M. istihbarat işlerinde ve karşı propagandada temayüz etmişti. M.M.'nin istihbaratı sayesinde, Ankara, Doğu'da ayaklanmalar

çıkarmak ve Büyük Millet Meclisi'nde bölünmeler yaratmak türünden anti-Milliyetçi entrikalardan sürekli haberdar ediliyordu. M.M. İstanbul'daki anti-Kemalist örgütleri olduğu kadar, anti-Bolşevik faaliyeti de gözetim altında tutuyordu.

M.M.'nin İstanbul'da tuttuğu ilk köprübaşı, Topkapı semtinde kurduğu bir şube oldu. Şehremini şubesini, bir Teşkilât-ı Mahsusa mensubu olan Topkapılı Canbaz Mehmet Bey (ölümü 1932) örgütledi. Gelibolu'da Mustafa Kemal'in komutası altında savaşmış olan Topkapılı, Mustafa Kemal Anadolu'ya hareket etmeden önce İstanbul'da kalırken, bir tutuklanma ihtimaline karşı Paşası'nı korumuştu. Topkapılı'nın, arabacılara ve hamallara ilâveten, İstanbul'un birçok hırsız ve yankesici çetesiyle de aşinalığı vardı. O, bu insan gücünü, silah depolarının soyulmasında ve savaş malzemelerinin güvenlik altında ulaştırılmasında etkin bir şekilde kullanıyordu.[2]

İstanbul Polis Müdürü Albay Esat M.M.'nin Merkez Komitesi üyesiydi. Fransız istihbarat kaynakları Esat Bey'i ateşli bir yurtsever olarak tanımlamışlardı:

"Yeni Polis Şefi Esat Bey (İzzet Paşa'nın kardeşi) önemli bir Milliyetçi ajandır. Şu sıralarda Esat Bey emniyet teşkilatına sadece Kuvay-ı Milliyeciler'i almak suretiyle Polis'i dönüştürmenin peşinde. Bu şekilde o, İstanbul şehrinde, Milliyetçilerin gizli düzenlerine gözyumarak, onlara yardımcı olacak, 3.000 polisten oluşan bir gücü elinin altında bulunduruyor."[3]

Üsküdar'daki arabacılar loncasının reisi Ethem Pehlivan bir M.M. üyesiydi. Pehlivan ve adamları, Erenköy'de İngilizler'in korumakta olduğu bir silah deposuna iki kere baskın düzenlediler. Sonunda İngilizler depoda kalan savaş malzemesini toplayıp Adalar'ın açığında Marmara Denizi'ne boşalttılar.[4]

Bu baskınları, Kasımpaşa'daki Donanma cephaneliğine yapılan bir baskınla, Zeytinburnu ve Selimiye'deki depolara düzenlenen çeşitli başka baskınlar izledi. Osmanlı polisi, Ethem Pehlivan ile onun suç ortakları olan Naci Efendi'yi ve din adamı Nur Efendi'yi tutukladı. (Damat Ferit Paşa Kabinesi kurulduğunda anti-Kemalist bir polis müdürü bu göreve atanmıştı.) Bir Osmanlı mahkemesi Pehlivan'ın suç ortaklarından birisi olan Tevfik Sükûti'yi, Dramalı Rıza ile birlikte 12 Haziran'da idama mahkûm etti; çünkü Sükûti'nin adı, Damat Ferit Paşa'yı katletmekle görevlendirilen komplocuların arasında geçiyordu.[5]

Kasım 1920'de Topkapılı, birçok Milliyetçi ajana işkence yapmış olan bir İngiliz İstihbarat Subayı'nı, Yüzbaşı John G. Bennett'i öldürmeye teşebbüs etti. Bennett yaralandıysa da hayatta kaldı, ama ömrünün sonuna kadar topal yaşadı.[6]

M.M.'nin davaya en önemli katkısı istihbarat çalışmalarıydı. Eski bir TM ajanı olan Yüzbaşı Galip, Damat Ferit'in köşkünde irtibat subayı ve tercüman olarak görev yapıyordu. Topkapılı için çalışan Galip Bey aracılığıyla, Mustafa Kemal, 1920'de Kuvay-ı Milliye'nin üzerine gönderilecek olan Hilâfet kuvvetlerinin stratejisi, konumu ve formasyonu hakkında son derece değerli bilgiler elde etti.[7] Askerler Hilâfet Ordusu'na katılmak üzere silah altına alındıkları zaman, Hüsamettin Bey'in artık M.M. için çalışmakta olan ajanları, askerlerin toplandıkları kamplara ve kahvehanelere sızdılar ve Sultan'ın onları, İngilizler'in baskısı altında silah altına çağırdığı şayiasını yaydılar, aynı zamanda onların kendi saflarına katılmaları ve ortak düşman Yunanlılar'a karşı savaşmaları gerektiği propagandasını yapıyorlardı.[8]

Osmanlı Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa (Çakmak) Anadolu'ya kaçtığı zaman Hüsamettin Bey de onu izledi. Hüsamettin Bey, ona İstanbul'dan önemli bilgiler sağlayan kendi TM ağı sayesinde Ankara'ya çok yararlı olduğunu kanıtladı. Bununla birlikte, İstanbul'dan ayrılmadan önce Hüsamettin Bey, bir diğer, bu sefer Beyaz Ruslar'la ilgili bir karşı casusluk faaliyetinin içinde bulundu. 1920 Kasım'ında Rusya'nın güneyindeki Beyazlar'ın Komutanı General Wrangel, ordusundan arta kalanlarla birlikte İstanbul'a gelmişti. Hemen hemen aynı günlerde, Rus Donanması'na ait iki savaş gemisi ve iki denizaltı Haliç'te tamir görmekteydiler. Bu olgular, Hüsamettin Bey'in, Müttefikler'in Sinop'a birleşik bir Yunan-Rus donanması göndermeyi planladıklarına ilişkin istihbaratını doğruluyor gibiydi. Bu istihbarata göre, donanma, Anadolu'ya silah ve adam kaçırılmasını önlemek amacıyla limanları kontrol altında tutarken, orduların da Karadeniz Bölgesi'ni işgal etmeleri planlanıyordu.[9] İstanbul gazetesi *Bosphore*'da 18 Kasım günü basılan ve General Wrangel'in Kemalist orduya karşı savaşacağını dile getiren haberi Müttefikler sansür ettiler.[10] Burada önemli olan, bu haberin sansür edilmeye değer görülmesidir. Bu da onun güvenilirliğinin bir işaretidir.

Wrangel'in ordusunda, hem er, hem de subay seviyesinde Müslüman Çerkesler ve Tatarlar vardı. Savaş sırasında TM, Çarlık Rusyası'na karşı çalışmak üzere, bir kısım Tatar gencini İstanbul'da eğitmişti. Bu kişiler hâlâ

İstanbul'daydılar ve "Tatar Himaye Cemiyeti"nde toplanmışlardı.[11] M.M. ajanları bu Tatarlar'dan, Cuma namazını kılmak için gemiden karaya çıkan Wrangel ordusundaki Müslümanlar'la ilişkiye geçmelerini istediler. Tatarlar'ın esas ilişkileri Amiral Sadık Islavov (ölümü 1926) ile oldu ve bu kişi, Ankara'daki Milliyetçiler'in Bolşevik olmadıklarını ve bu nedenle Wrangel ordusunun tıpkı kendileri gibi yurtseverlerden oluşan Türk ordusuna karşı savaşmaması gerektiği mesajının askerler arasında yayılmasına yardım etti.[12]

15 Aralık 1920 tarihli bir M.M. istihbarat raporuna göre, bir Rus mareşali ve yardımcısı, Wrangel birlikleri arasında propaganda yapmak ve Türk Milliyetçileri'ne karşı savaşmayacaklarına dair garanti almak amacıyla Gelibolu'ya gitmişlerdi. General Wrangel, askerlerin Kemalistler'le savaşmaya gönderilmeleri için bir emir çıkardığı zaman erler isyan ettiler ve bir kısım Wrangel yanlısı subayla bazı İngiliz askerlerini öldürdüler. Mareşal Polkoviçev (?), Yüzbaşı Mustafa (ev?), Albay Saratev (ski?), General Anzerik ve Albay Stomozin tutuklandılar.[13] Trakya'daki Fransız askeri mahkemesi Mareşal Polkoviçev ile Albay Stamozin'i ölüme mahkûm etti. Söylentilere bakılırsa, Mareşal idam edilmeden önce, Mustafa Kemal'in bir Bolşevik olmadığını, fakat bir yurtsever ve milliyetçi olduğunu üç kere haykırmıştı.[14]

Böylece, İstanbul yeraltı direnişi tarafından yürütülen karşı propaganda, Müttefikler'e, Wrangel ordusunu Kuvay-ı Milliyeciler'e karşı kullanmalarının pratikte imkânsız olduğunu göstermiş olmalıydı. Zamanında Hilâfet Ordusu'ndan çok sayıda asker Kuvay-ı Milliye'nin safına geçmişlerdi ve bunlar zaten uyarıcı örneklerdi.[15] Bu olup bitenler, Osmanlı istihbarat sistemindeki sürekliliği ve değişikliği tasvir ediyor. TM'nın yaptıklarından M.M. yararlanmıştı. Bu olayda görüldüğü gibi, TM'nın ajan olarak yetiştirdiği Tatar gençleri, Türk Milliyetçileri ile Beyaz Rus ordusu arasında önemli bir halka oluşturmuşlardı.

YERALTI DİRENİŞİNDEKİ KADINLAR

13 Ocak 1920 günü, yeraltı direnişi, Sultanahmet Meydanı'nda bir gösteri düzenledi. İstanbul'un uluslararası kontrol altına alınması ihtimalini ve süregiden tutuklamaları protesto etmek için yaklaşık 10.000 kişi toplandı. Gösterideki konuşmacılardan birisi, dinleyicileri, "istilacının kirli eli"ne karşı

savaşmaya teşvik eden Nakiye Hanım'dı (Elgün, 1882-1954).[16] Üç gün sonra *Tasvir-i Efkâr*, Nakiye Hanım'la yapılan ve onun saygıdeğer meslek hayatına ve Milli davaya sağladığı desteğe ışık tutan geniş bir röportaj yayımladı.[17] Gazete, öğretmen Nakiye Hanım'ı bir fazilet örneği olarak sunmakla, halk arasında yurtseverliği teşvik etmeye çalışmıştı. Vermek istediği mesaj, eğer saygıdeğer bir kadın bu davayı destekliyorsa, namuslu erkeklerin de aynısını, belki daha fazlasını yapmaları gerektiğiydi.

Ağustos 1920'de Amiral de Robeck, Türk kadınlarının direniş hareketinde oynadıkları role işaret ediyordu:

"Enver Paşa'nın eski bir yaveri Kâzım Bey'in (Orbay) karısının, Milliyetçiler'in ve İttihatçıların çıkarına çevirdiği entrikalar hakkında son yıllarda Türk basınında yeralan birkaç ayrıntı, yeraltı siyasetinde Türk hanımlarına düşen önemli role dikkatleri çekiyor. Yaptığımız soruşturmalar, aynı zamanda Enver Paşa'nın kardeşi olan bu hanımın Türk Kadınlar Derneği ile bağlantısı olduğunu gösteriyor. Mayıs 1920'de kurulmuş olan bu derneğin başlıca amacı, Kızılay Derneği'nin hanım üyeleri aracılığıyla, Anadolu ile düzgün bir haberleşme sağlamaktır. Bu derneğin, Türk polisinin önceki şefi Azmi Bey tarafından Rodos'ta açılan İttihatçı Merkezi'yle (?) ilişkileri var. Azmi Bey'in karısı ise, İtalyanlar'ın yardımıyla, İstanbul ile Rodos arasında devamlı mekik dokuyor. İstanbul'daki bütün kadın kulüpleri ve dernekleri bu ana dernek tarafından kontrol ediliyor ve hepsi hayır kisvesi altında siyasi amaçlarla kullanılıyor.... Türk Kadınlar Derneği, Münih'te merkezlenmiş ve önceki sadrazamlardan Sait Halim Paşa'nın akrabası Prenses Nimet Muhtar'ın yönetimi altındaki, Avrupa'da bulunan Türk hanımlarıyla yakın ilişki içindedir. Mektuplarla ve Roma, Lozan ve Münih arasında yapılan kişisel ziyaretlerle sürekli bir haberleşme sağlanıyor. Münih'teki merkezin, Mustafa Kemal için çalışan bir istihbarat örgütünün karargâhı olduğu iddia ediliyor. İstanbul'daki Dernek her ne kadar Türk polisi tarafından dağıtılmış ise de, önde gelen üyelerin bir teki bile tutuklanmış değildir ve bu durumda bunların faaliyetinin son bulmamış olması akla yakındır."[18]

Yine de, kadınların tutuklanmaları olağanlaşmaktaydı. Saime Hanım (Asker, ölümü 1951) bu kadınlardan birisiydi ve 22 Mayıs 1919'daki Kadıköy gösterisinde yapmış olduğu protesto konuşmasından ötürü tutuklanmıştı. Saime Hanım, salıverildikten sonra Anadolu'ya kaçtı, Kurtuluş Savaşı'nda dövüştü ve yaralandı. Mücadeleye katkısı nedeniyle İstiklâl Madalyası ile ödüllendirildi.[19]

M.M. için çalışan kadınlardan Mediha Hanım (Orbay) ve Şahende Hanım (Topkapı semtinde ebe, Milliyetçi milletvekili ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Recep Peker'in kayınvalidesi) aynı yıl gözaltına alındılar. Şahende Hanım, işkence görmesine rağmen hiçbirşey açıklamadı.[20]

M.M. hesabına çalışan kadınlardan birisi de şair Şükûfe Nihal'di (Başar, 1896-1973). Kocası Ahmet Hamdi bir M.M. ajanıydı. Şükûfe Nihal, küçük broşürler aracılığıyla bir hayli propaganda yaptı.[21]

M.M., Padişah'ın Sarayı'nda da Milliyetçi Hareket'e destek olan kişiler buldu. Örneğin, II. Abdülhamit'in kızı Naime Sultan (1876-?) ve V. Murat'ın kızı Fehime Sultan (1875-1929) bunlardandı. Fehime Sultan, yeraltı direnişi için özellikle değerli bir kaynaktı. Sultan Murat'ın çocuklarını sıkı bir gözetim altında tutan amcası Sultan Vahdettin'e en ufak bir sevgisi yoktu. Özellikle bu padişah kızları, fiilen yıllarca evde gözaltında tutulmuşlardı. Fehime Sultan'ın büyük amcası Abdülhamit, o ve kızkardeşi otuz yaşına gelene kadar onlara evlilik ayarlamak zahmetine dahi katlanmamıştı. Fehime Sultan tutkulu bir meşrutiyetçi ve bir yurtseverdi. 1911'de, "Kanun-u Esasi Şerefine" adını verdiği bir piyano sonatı bestelemişti. Kişisel hayatında da bağımsızdı. Bir subaya aşık olunca, Vahdettin'i, ilk evliliğini bozdurmaya zorlamıştı.[22]

Fehime Sultan, Damat Ferit Paşa'nın, Halife-Sultan'dan yana taraf tutulmasını teşvik etmek suretiyle halk ile Kuvay-ı Milliye arasında anlaşmazlık yaratmayı hedefleyen gizli planını ortaya çıkardı. Doğu'da anti-Milliyetçi bir ayaklanma düzenlenmesi için, Ferit Paşa'nın Kürt kuruluşlarıyla İstanbul'da görüşmekte olduğunu M.M.'ye haber verdi. Ayrıca, Büyük Millet Meclisi'nde Tokat milletvekili olan Nazım Bey hakkında M.M.'yi uyardı. Nazım Bey (Ramsor, 1867-1935) Damat Ferit'in ajanıydı ve bir muhalefet partisi kurması için kendisine 4.500 TL ödenmişti. O da, Halk İştirakiyun Fırkası adında bir parti kurmuştu.[23] Nazım Bey 1921'de tutuklandı, gizli bir komünist parti kurmak ve zor kullanarak hükümeti ele geçirmeye teşebbüs etmek suçlarından 15 yıl kürek cezasına mahkûm edildi.[24] Ama aynı yıl içinde, Nazım Bey ve arkadaşları affolundular.[25] Belki Mustafa Kemal için, Nazım Bey'in "komünizm"ini ciddiye almayı gerektirecek nedenler yoktu.

ANKARA'YA İLTİCALAR

Bu arada Müttefikler'in önünde, ulusal direnişe katılmak için İstanbul'u terketmekte olan Türk askeri ve sivil görevlileri sorunu vardı:

"Türk subaylarının Anadolu'ya hareketi, Mustafa Kemal'in adamlarından oluşan 8 üyeli bir komisyon tarafından düzenleniyor; hareket için gerekli bütün işlemleri bu komisyon yerine getiriyor. Komisyon, Hükümet'le ve Şirket ile uyuşma içinde. Seyr-i Sefain parasız geçiş sağlıyor. Yolculuk bedelleri ilgililere komisyon tarafından ödeniyor. Ancak, Seyr-i Sefain'le yapılan yolculukların Müttefîklerarası kontrol altına alınması üzerine şu son günlerde ortaya çıkan zorluklar yüzünden, yolculuk artık Lloyd Triestino'nun gemileriyle yapılıyor Komisyon ile İtalyan Şirketi arasında bir anlaşma yapıldı ve İtalyanlar her on günde bir Karadeniz limanlarına kalkacak bir gemi tahsis etmeyi kabul ettiler. Başkalarının Anadolu'ya geçmekte bir çıkarı olmadığı için yolcuların çoğunluğunu subaylar oluşturacak. 3 Ocak Pazartesi günü Lloyd Triestino'nun *Praga* gemisi Karadeniz'e doğru İstanbul'dan ayrıldı. Kıyı komutanı, İtalyan Yüksek Komiserinden, çok sayıda Türk subayının gemiye bindirilmesi yolunda bir emir aldı. Komutan subayları 13 no'lu kamaraya yerleştirdi ve kamaranın kapısına 'Kaptan için rezerve edilmiştir' yazılı bir ibare kondu. Sözkonusu subaylar, Erkân-ı Harbiye'den bir general ve iki albay, iki piyade ve iki de topçu albayıydılar. Yanlarında iki bavul dolusu cephane vardı."[26]

İstanbul'un tecrübeli fakat işsiz subaylardan temizlenmesi, Müttefikler için, bir bakıma fena bir fikir değildi. Öte yandan ise, Müttefiklerin prestijine ve otoritesine meydan okunmuş oluyordu. Şubat 1921'e gelindiğinde bir çözüm bulundu:

"Yüksek Komiserler bu soruna karışmalarının haklı görülmeyeceği kanısında olup sorunun Osmanlı Hükümeti'ne ait olduğunda anlaştılar. Subaylarla ilgili görevlerini yerine getirmekte kusur edenler için tedbir almak, onları tam zamanında yakaladığı takdirde Hükümetin işiydi."[27]

Osmanlı Sıkıyönetim Mahkemesi, önceki yıl, Mustafa Kemal'e katılan subayları gıyaben ölüme mahkûm ederek, zaten tepkisini göstermişti.[28] 6 Haziran 1921'de, Tevfik Paşa Hükümeti'nin Harbiye Nazırı Ziya Paşa (Bakanlık süresi: Ekim 1920-Kasım 1922), Sadrazamlık'tan, Kuvay-ı Milliye'ye katılmış olan 823 kişiyle ilgili yasal işlemlerin iptal edilmelerini istedi. Ziya Paşa'nın talebi Heyet-i Vekile tarafından kabul edildi.[29] Bu olay, Osmanlı Hükümeti'nin açıkça Milliyetçiler'den yana tavır aldığı anlamına geliyordu.

Subayların Kemalistler’e katılmaları işgalcileri ilgilendirmeyebilirdi, buna karşılık silah akışı tümüyle farklı bir konuydu.

SİLAH KAÇIRMA

Kemalistler’e erişen nitelikli savaş malzemesinin büyük kısmı işgal altındaki İstanbul’dan geldi. Tek başına M.M. grubu, Ankara’ya 38.000 ton silah, cephane, teçhizat ve taşıt kaçırmayı başardı.[30] 1921 Martı’nın ilk günlerinde, bir muhbir tarafından uyarılan İngiliz yetkililer, Sarıyer Karakolu’nu ve müştemilatını aradılar ve 474 tüfek, 7 makineli tüfek, 25 el bombası ve 35 kasa cephane buldular. Bundan başka, Davutpaşa Kışlası’ndan 8 adet makineli tüfek çalınmıştı.[31] Saklanan ya da çalınan bütün malzemenin, o dönemde etkin yegâne yeraltı grubu olan M.M.’ye devredilmiş olması çok muhtemeldir. Harbiye Nazırı Ziya Paşa, subaylara üç aydır ödeme yapılmadığını ileri sürerek, bu durumu örtbas etmeye çalışıyordu:

"İstanbul’da hüküm süren mali kriz, buna Anadolu’nun içinde bulunduğu güncel durum da eklenince, subaylar ve askeri görevliler için başa çıkılması imkânsız yaşama zorlukları ortaya seriyordu. Bu kargaşalık durumunu takiben, silah soygunu gibi, Mütareke öncesinde çok seyrek rastlanan olaylar meydana gelmeye başladı."[32]

10 Mart 1921 günü İstanbul Boğazı’nda, Kemalist orduya 264 sandık cephane taşıyan bir deniz motoru yakalandı.[33] Aynı ayın sonunda General Harington, artık "aşırı ölçüde yapılmakta olan" savaş malzemesi kaçakçılığına karşı sıkı tedbirler alınması emrini verdi.[34] Müttefiklerarası Kontrol Komisyonu’nun 4 Nisan 1921 günü yapılan haftalık toplantısında Albay A. N. Bekwith şu açıklamayı yaptı:

"İki gün önce gelen ve 1 Mart tarihinde Türk Ordusu’na ait asker ve malzemenin dökümünü veren rapora göre, Şubat ayı boyunca savaş malzemesinde çok ciddi kayıplar meydana gelmiş. Bu kayıplar arasında 400 tüfek, 400 sandık cephane, 63 tabanca ve 15 vagon cephane var."[35]

Albay Bekwith bu konu hakkında Ziya Paşa ile konuşmuştu:

"Ziya Paşa bol bol özür diledi, ama bana, emrindeki subayları korumaya uğraşıyormuş gibi geldi. Mart başındaki kayıpları bildiğini pek inkâr etmedi. Bu durumda, beni neden uyarmadığını sordum. Bana, ciddi boyutlardaki kayıpların (18 makineli tüfeği kastediyor) ortaya çıkarıldığı, ancak öteki kayıpların azar azar meydana geldikleri ve bu nedenle tek tek her kaybolanın

hesabını tutmanın çok zor olduğu cevabını verdi. Bu kayıpların günde ortalama 15 tüfek ve 15 sandık cephane ettiğini ona hatırlattığımda bana hiçbir cevap veremedi."[36]

21 Mayıs 1921 günü Beylerbeyi Jandarma Okulu'ndan süngüleriyle birlikte 151 adet tüfek askeri öğrenciler tarafından çalındı.[37] 1919 yılının yazında, Kuleli Askeri Lisesi'nin yaklaşık 800 öğrencisi, Ermeni yetimlerinin barındırılması amacıyla, İngilizler tarafından yatakhanelerinden zorla çıkartılmışlardı. Bu öğrenciler, yazı Kâğıthane Çayırı'nda çadırlarda geçirdikten sonra Maçka Kışlası'na götürülmüşlerdi. Yeraltı hareketinin, öğrencilerin yardımıyla depolardan savaş malzemesi çaldığı durumlarda, Müslüman Hintli nöbetçiler genellikle görmezden geliyorlardı. Müttefikler bu soygunları öğrendikleri zaman, öğrencileri yeniden Anadolu yakasına, Beylerbeyi Jandarma Okulu'na naklettiler. Bir gece Karadeniz'den gelen bir grup Laz gemici bir motorla okula yanaştı. Gemiciler, öğrencilerin yardımıyla, silahları ve cephaneyi motora yüklediler ve Anadolu'ya taşıdılar.[38]

Ziya Paşa soygunu derhal Albay Bekwith'e bildirdi. Bakan'ın mektubu, uydurma olduğu aşikâr bir mazeretle bitiyordu: "Olaydan haberdar edilen yerel jandarma komutanı hemen olay yerine gitmiş, ancak hırsızlar, o gelmeden az önce motora binmiş ve kaçmakta oldukları için onları durduramamış."[39] Öteki bellibaşlı savaş malzemesi soygunları arasında Yeşilköy yakınlarında Çobançeşme cephaneliğinden 250.000 adet fişeğin çalınması ve Haliç'teki Karaağaç silah deposundan 500 sandık cephanenin kaybolması sayılabilir.[40] Savaş malzemesi soygunları, çoğunlukla Türk yetkililerin sorumlu oldukları silah depolarında meydana geldikleri için, Müttefikler, ya bütün depoların Müttefik askerleri tarafından korunmasına, ya da malzemelerin imha edilmesine karar verdiler.[41]

Albay Bekwith, bu soygunlarda Osmanlı Harbiye Nezareti'nin suçortaklığı ettiğinden şüphelenmekte haklıydı; ne var ki Nazır'ı doğrudan suçlayacak somut delillere sahip değildi.

Savaş malzemesi soygunlarında suçortaklığı yapan sadece bir Osmanlı nazırı değildi. Aynı şekilde, Fransız işgal kuvvetleri de bu tür olayları görmezden gelmeyi yeğliyorlardı. 24 Mayıs 1921'de General Harington'un bürosundan, "Belirli bir miktar cephanenin ZEITOUNBURNU (metinde böyle) silah deposundan, Nisan'ın sonunda veya Mayıs'ın başında Milliyetçiler'e doğru yola çıktığı"[42] Fransızlar'a haber verilmişti. General

Harington’un, Zeytinburnu silah deposuna Kemalistler’in yeni bir baskın planladıkları hakkında güvenilir istihbarata sahip olduğu konusunda, Bakırköy’deki Fransız kuvvetleri komutanı General Prioux’yu uyarmış olmasına rağmen,[43] soygun yine de gerçekleştirildi. M.M. liderlerinden Binbaşı Kemal’in (General Koçer) de teyit ettiği gibi, baskın, Fransız Yüksek Komiseri General Pellé’nin bilgisi dahilinde yapılmıştı.[44]

Depoların tümünü korumaya yetecek Müttefik askeri yoktu. Bu durumda, Müttefik Komutanlığı savaş malzemelerinin imha edilmesine karar verdi. Ziya Paşa, Ateşkes Anlaşması’nda Osmanlı savaş malzemesinin imha edilmesine izin veren bir madde bulunmadığını ileri sürerek bu karara karşı çıktı. Harbiye Nazırı, böyle yapılacağına, silah depolarının korunmasının Fransızlar’a bırakılmasından yanaydı.[45] Buna uygun olarak, 12 Haziran’da Fransızlar, Davutpaşa Camii deposundan 1.933 sandık topçu cephanesini ve 200 topu devraldılar ve bunları Yeşilköy ve Rami Kışlaları’na taşıdılar.[46] Rami’de 12 top alıkondu, buna karşılık üç sandık patlayıcı madde imha edildi.[47] Bir diğer partide, 1.339 tüfek, 570 bomba ve başka savaş malzemeleri, İngilizler’in koruması altındaki Maçka Kışlası’na teslim edildi.[48]

Müttefiklerarası Silahtan Arındırma Komisyonu, adam başına 300 atımlık cephane tutulduktan sonra (İstanbul’da 8.000 Türk askeri bulunuyordu, bunların 2.000’i jandarmaydı) geri kalan savaş malzemesinin, Müttefikler’in gözetimi altında, Osmanlı yetkilileri tarafından imha edilmesi gerektiği doğrultusunda tavsiyede bulundu.[49] Yine de, General Harington hiçbir şeyi şansa bırakmak istemiyordu:

"Silah ve cephane fazlasının, Osmanlı yetkilileri tarafından değil de İngiliz ve Fransız birlikleri tarafından imha edilmesi gerektiğini düşünüyorum.... Ayrıca, planlarımız uygulamaya hazır olana kadar, bu tasavvurumuzdan Osmanlı yetkililerinin bilgilendirilmemelerini önermeyi tercih ediyorum. Böylesi, Türklerin silah ve cephaneyi yürütmek için başvurdukları özgün girişimlerin önünü kesecektir."[50]

8 Eylül 1921’de Müttefiklerarası Silahtan Arındırma Komisyonu’na, önündeki denizkıyısı kontrol edilmeyen Tophane silah deposundan savaş malzemelerinin kaybolmakta oldukları bildirildi. Hemen bir İngiliz gambotu kıyıda devriye gezmekle görevlendirildi.[51] İstanbul Boğazı’ndaki istihkâmlarda bulunan ateşleyiciler, fitiller ve fişekler General Harington’un emriyle daha önceden imha edilmişlerdi. Gelgelelim, Fransızlar mermilerin

imhasına karar verdikleri zaman Osmanlı Harbiye Nazırı yine karşı çıktı. Bunun üzerine, Müttefikler'le Nazır arasında, Türk savaş malzemesinin Müttefikler'in mülkü olup olmadığı tartışması çıktı. Sonuçta Müttefik Generaller Yönetim Komitesi, Ateşkes Antlaşması'nın "donanımın, silahların ve savaş gereçlerinin, taşıtların nasıl istihdam edileceklerine ilişkin talimatlar Türk Hükümeti tarafından yerine getirilecektir" diyen maddesini geçersiz kıldı.[52]

Donanma'nın Okmeydanı'ndaki barut fabrikası mühürlenmiş, fakat Türklerin korumasına bırakılmıştı. Yeraltı direnişi, 1921'de, buradaki barutu Haliç'teki Aynalıkavak tersanesine taşıdı. Soygun, kapılardaki mühürleri bozmamak ve şüphe uyandırmamak için fabrikanın çatısından yapılmıştı.[53]

Müttefikler böylesi soygunlar yapıldığını İstanbul halkına reklâm etmek istemiyorlardı. Müttefik sansürü, 20 Eylül tarihli *Bosphore*'un, Müttefik polisinin Boğaz'da bir teknede Kemalist orduya kaçırılmakta olan iki büyük top bulduğunu, kaptanın ve mürettebatın tutuklandıklarını bildiren haberinin yayımlanmasını yasaklamıştı.[54]

SABOTAJ

Müttefikler silah kaçırılmasını önlemek için sıkı tedbirler alınca, bu, karşılık olarak, yeraltı hareketinin sabotajlara başvurması ihtimalini artırdı. Bu nedenle, işgal kuvvetleri muhtemel sabotaj eylemlerine karşı alarma geçirildiler. Müttefik istihbarat ajanları şüphelileri daha yakından izlemeye başladılar:

"Eyüp Sultan Camii başmüezzininin Suat adındaki oğlu, Eyüp civarındaki Fransız kışlalarını havaya uçurmak niyetinde olan bir çetenin elebaşısı. Üzerinde büyük tehlikelere yolaçabilecek belgeler taşıyor ve bir hayli el bombasıyla başka silahlara sahip. Gizli soruşturma için..."[55] Genç adam gözetim altına alındı, fakat kendisini doğrudan suçlamak için yeterince delil yoktu.[56]

1921 Eylülü'nde General Harington, kendisini öldürmeyi planlayan bir komployu ortaya çıkardığını ileri sürdü. İngiliz Elçiliği'nin Baş Tercümanı Andrew Ryan, daha sonraları, "İstanbul'da bir ihtilâl çıkarmaya ve General Harington'u katletmeye yönelik bir komploya ilişkin yerel bir rapor üzerine bir miktar gürültü koptu. İnanıyorum ki, ben, bazı çevrelerde, bu hikâyenin yazarı olmakla onurlandırıldım"[57] diye yazıyordu. İnebolu'da, Binbaşı J.

Douglas Henry ile Ankara'nın Milli Savunma Bakanı Refet Paşa arasında yapılan görüşmelerin tutanaklarında, Refet Paşa, doğrudan doğruya Ryan'ı, Damat Ferit Paşa'yı ve İngiliz Muhipleri Cemiyetinin Başkanı Sait Molla'yı, Tevfik Paşa Kabinesini düşürmek için bu hikâyeyi uydurmakla suçlamaktaydı:

"Türkler'e karşı bütün davranışlarında dürüst olan General'i neden katletmek gereğini duyalım? Eğer birisini ortadan kaldırmak isteseydik işe Bay Ryan ile başlamamız gerekirdi.... Bizim görüşümüze göre Bay Ryan, General Harington'un İstanbul'da olmasını istemiyor ve bu sahte suikast komplosuyla, az kalsın bir taşla iki kuşu vurmayı başaracaktı."[58]

Bu iddia, İngiliz Yüksek Komisyonu'yla Askeri Komutanlık arasında tam bir uyum bulunmadığı istihbaratına dayanıyordu. Amiral Bristol da aynı görüşteydi:

"Çok güvenilir kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, İngiliz Yüksek Komisyonu ile Askeri Komutanlık arasında, gerek siyasi, gerekse askeri yöntemlere ilişkin bir görüş ayrılığı var. İngiliz Yüksek Komisyonu'nun baş siyasi görevlisi Ryan'ın arka çıktığı, İngilizler'in buradaki ticari çıkarlarının, Dışişleri Bakanlığı üzerinde çok büyük etkisi olduğuna, dolayısıyla Yakın Doğu ile ilgili politikayı bu olgunun belirlediğine inanılıyor. General Harington'un Londra'ya, daha fazla gecikmeksizin barışın sağlanması veyahut İngiliz birliklerinin, İngiliz Yüksek Komisyonu'yla birlikte Türkiye'yi boşaltma önerisini ilettiği zannediliyor.[59]

Andrew Ryan oldukça şüpheli işlere bulaşmıştı. Örneğin, o ve Damat Ferit gerçekten yakın ilişki içindeydiler. Bir sadrazamın, siyasi görevli gibi aşağı seviyede bir kimseyle bağlantı kurması hiç alışılmadık bir durumdu. Oxford'daki St. Antony's Koleji'nde saklanan, Ryan'a ait doküman arasında, Paşa'nın Ryan'a göndermiş olduğu, kötü bir Fransızca'yla, elle yazılmış bir miktar kişisel mektup bulunmaktadır. Bunlardan birisi, şifreli ve tarihsiz bir not, bir "proje"den sözediyor:

"Aziz bay Ryan,

Siz bu öğleden sonra bana resmi kanaldan telefon ettiğinizde ses bozuk geliyordu. Anladığım kadarıyla benim projemin herhangi bir sakıncası yokmuş ve belki de uygulanmış. Bir yanlış anlamaya yolaçmamak için lütfen bana 'Projeniz iyidir, onu uygulayabilirsiniz' diyerek telefon konuşmanızı doğrulayınız. Her zaman sizin, Damat Ferit."[60]

İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold, General Harington'a

yapılacağı varsayılan suikastın sanıklarının kimlikleri hakkında kuşkuluydu:

"Benim telgrafımdan anlamış olacağınız gibi, askeri yetkililer, hedefi, bu şehirde bir ihtilâl çıkarmak, Türk Hükümeti'ne ait depolarda bulunan savaş malzemelerini ele geçirmek, Hintli askerler arasında huzursuzluk yaratmak ve General Harington'la birlikte diğer subayları katletmek olan bir komployu açığa çıkardılar. Askeri yetkililer komplonun gerçekliğinden eminler. Ama şu da var ki, komploda suç ortağı olduğundan şüphelenilen kişilerin tutuklanmalarını sağlamak amacıyla Türk Harbiye Nazırı ve Polis Müdürü Komutanlığa çağrıldıklarında sözü edilen kimselerin bağlı bulundukları cemiyetin varlığından haberdar olduklarını kabul etmişler, ancak komplonun hedefleri açıklandığında şoka uğradıklarını itiraf etmişler. Olay sırasında kendilerine danıştığım meslekdaşlarım komplonun gerçekliğinden kuşku duyuyorlar."[61]

Sir Horace, komplonun Kemalist bir örgüt tarafından mı, yoksa Tevfik Paşa Hükümetini devirmek amacıyla muhalefet partilerinden birisi tarafından mı -ki bu takdirde Ferit yanlısı Hürriyet ve İtilâf Partisi olaya bulaştırılmış olacaktı- planlandığını söyleyemiyordu.[62]

"İstanbul komplosu" pek çok yarı doğrular içermekteydi ve görüldüğü kadarıyla özensiz fakat işgüzar bir istihbarat çalışmasının ürünüydü. Daha önceleri İtalyanlar hesabına çalışmış olan muhbir Cemali, şimdi Özel Elemanlar Bürosu'nun bir ajanı olarak İngilizler'e hizmet ediyordu. Eylül 1920'de, bir İngiliz ajanının Ankara'dan gönderdiği raporda, Büyük Millet Meclisi'nin oybirliğiyle onayını almış olduğu iddia edilen Türk Kurtarış Cemiyeti'ne dikkat çekilmişti.[63] Ajan ayrıca, bu komitenin, aynen, "adı kötüye çıkmış" İttihatçı Teşkilât-ı Mahsusa gibi örgütlendiğini ve tüzüğünde, işgal altındaki topraklarda terörist eylemler planlanması hükmünün bulunduğunu iddia etmekteydi.[64] Ankara'daki sözde Kurtarış Cemiyeti ve İstanbul'daki, anti-İttihatçı HİP'nin yan kuruluşu Halâskâr-ı Vatan Cemiyeti, isim benzerliği nedeniyle aynı örgüt olarak yorumlanmış olabilirlerdi. Bu önceki istihbaratın, zaten karışık olan durumda yanılmalara kapı açmış olması da mümkündü. Ayrıca Sir Horace, suikast komplosu söylentilerinin yayılmasında HİP'nin ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin parmağı olduğunu tahmin edecek nedenlere sahip olabilirdi. Bunların yanısıra, Fransızlar'ın ve İtalyanlar'ın bu fırsatı, meseleyi abartarak Osmanlı Hükümetini katı bir sıkıyönetim uygulamakla tehdit eden General Harington'un itibarını düşürmek için kullanmış olmaları da mümkündü. Özellikle Fransızlar

komploya inanmıyorlardı:

"Fransız yetkililer, ileri sürülen delillerin General Harington'un davranışını haklı kıldığı kanısında değiller ve bu, İstanbul'da herkesin bildiği bir sır. Aslında Fransızlar komplonun varlığından kuşkulular ve General'in, Türkler'i dünyanın gözünde küçük düşürmekte hiç şüphesiz yarar gören Yunan kaynaklarından elde edilen istihbarata dayanarak böyle davrandığına inanmaya eğilimliler."[65]

Fransız Hükümeti, General Harington'un alınmasını önerdiği tedbirleri İngiliz Hükümeti nezdinde protesto etti. Bunun yanısıra, Sir Horace dahil, Müttefik Yüksek Komiserleri, General Harington'un kendi sorumluluğu içinde davranması gerektiğini bildirdiler.[66]

Osmanlı yetkilileri, polis kayıtlarında adı geçenlerden rastgele 12 kişiyi tutukladılar. Bunların bir teki bile herhangi bir yeraltı örgütüne bağlı değildi. General Harington bu tutuklananların adlarını gizli örgütlerin liderleri diye ilân etmekle meşgulken, yeraltı direnişinin asıl önderleri nisbeten güvenli bir şekilde çalışmalarını sürdürdüler.[67]

MİLLİYETÇİ KARŞITI ÖRGÜTLER

Bu arada M.M., İstanbul'daki militan anti-Milliyetçiler'in kimliklerini, onların örgütlerine sızmak suretiyle ortaya çıkardı. Kuvay-ı Milliyeciler'e karşı koymak amacıyla, HİP ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti yandaşları tarafından çeşitli dernekler kurulmuştu.[68] HİP üyesi Kiraz Hamdi Paşa'nın başında bulunduğu Osmanlı İlây-ı Vatan Cemiyeti ve bu derneğin dini/ihtilâlci uzantısı olan Tarikat-ı Salâhiye Cemiyeti bu tür kuruluşlardandı. Bunlara ek olarak Anadolu Cemiyeti de vardı.[69]

Ankara'nın temsilcisi Hamit Bey, Anadolu Cemiyeti'nin Tevfik Paşa Hükümeti'ni düşürmek ve Ankara Hükümeti'ni gayri meşru ilan etmek için çalışmakta olduğunu rapor etmişti.[70] HİP'nin faaliyetleri Fransızlar'ın da gözünden kaçmıyordu:

"İngiliz dostlarının ve muhalefet mensuplarının gidişatı: Anadolu Komitesi adı altında yeni bir komite kurulacaktı ve bu komite büyük bir gayretle çalışacaktı. Bu yeni partinin şeflerinden birisi olan eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey ve onun kardeşi, Büyükdere Belediye Başkanı Kemal Bey, İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin üyeleriyle Boğaz'ın yukarı kısımlarında her akşam biraraya geleceklerdi. İngiliz dostlarının arasında iki de Ermeni

bulunacaktı: Eski valilerden ve şimdilerde İngiliz Yüksek Komiserliği’nde tercüman olarak çalışan Boyacıyan Efendi ile Pera Yönetim Konseyi üyesi Leon Papazyan. Sait Molla Bey'e gelince, bu kişi bir süredenberi yeni bir uğraş peşinde ve İngiliz dostları partisinin üyelerini, ayrım gözetmeksizin yeniden biraraya topluyor. Sait Molla yetkililerden aldığı hatırı sayılır miktarda paralar sayesinde israf içinde yaşıyor. Bütün bu dolaplar, mevcut hükümeti devirmek ve bir İngiliz dostunu, eski Sadrazam Ferit Paşa’yı iktidara getirmek için döndürülüyor."[71]

M.M., mistik ayinleriyle bir tür İslâmi mason örgütü olmaya özenen Tarikat-ı Salâhiye Cemiyeti’ne bir ajan sokmuştu.[72] Padişah ve HİP, dini eğitime yatırım yaparak ve dini esasları benimsemiş siyasi kuruluşları teşvik ederek, Milli bloka karşı koymaya uğraşıyorlardı. Osmanlı Hükümeti’nin, kendi askerlerinin, sivil görevlilerinin ve öğretmenlerinin aylıklarını ödemede zorluklar çektiği bir dönemde, Anadolu’da dini eğitim yapan yaklaşık 24 okul, muhtemelen işgal kuvvetlerinden gelmiş olan paralarla, Sultan-Halife’den yardım görüyorlardı.[73]

Kısa süre yaşayan Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Başkonsolosu olup yeni rejim altında Konsolosluk’ta kalmış olan Mehmet Haşim Bey üstün nitelikli bir Kemalist ajandı. Haşim Bey anti-Milliyetçi dernekler hakkında bilgi toplamak imkânlarına sahipti ve bunların faaliyetlerini günü gününe M.M.’ye bildiriyordu. Mehmet Haşim, tahminen destekleyici bir tutum takınarak, Osmanlı İlây-ı Vatan Cemiyeti Başkanı Yahya Adnan Paşa’ya, bu derneğin, Anadolu Cemiyeti, Nigehbân-ı Zabitan Cemiyeti ve İstanbul Cemiyeti gibi daha küçük anti-Milliyetçi grupları birleştirecek kadar güçlü olup olmadığını sormuştu.[74] Ve Adnan Paşa’dan, Osmanlı Hükümeti’nin Anadolu Cemiyeti’ne dernek olarak çalışma izni vermediğini öğrenmişti.[75] Buna karşılık Paşa, Osmanlı İlây-ı Vatan Cemiyeti’nin, Anadolu Cemiyeti’ni Kuvay-ı Milliye’ye karşı, karşı devrimci bir güç olarak kullanmak niyetinde olduğunu söylemişti.[76]

31 Ekim 1921’de Mehmet Haşim, anti-Bolşevik Azerbaycan Müsavat Partisi’nin bazı üyelerinin, kendi ülkelerinde ve İstanbul’da, Azeriler’in ayaklanmalarına önderlik edecek güçlü bir örgüt kurmak ve ayaklanma sonrasında Ankara ile dostluk antlaşmasını feshederek İngilizler’i Azerbaycan’a geri çağırmak için çalıştıklarını rapor etti.[77] HİP ve Müsavat Partisi üyeleri tarafından desteklenen Nigehbân-ı Zabitan Cemiyeti Azerbaycan’a Türk subayları göndermenin hazırlıklarını yapıyordu. Bu

subaylar oradaki Bolşevik Hükümet'e karşı düzenlenecek ayaklanmaya öncülük edeceklerdi. Mehmet Haşim bu subayların kimliklerini belirledi ve fotoğraflarını Ankara'ya gönderdi.[78] Ankara Hükümeti tüm anti-Bolşevik faaliyetleri izlemek zorundaydı; çünkü Rus Hükümeti ile zıtlaşmanın üstesinden gelmesi imkânsızdı. Milliyetçiler bir süre önce kuzeydoğu sınırlarını güvenceye almışlardı ve böylece serbest kalan kuvvetler Batı Anadolu'yu Yunanlılar'dan kurtarmak için oraya sevk edilmişlerdi.

İstanbul'daki Osmanlılar'ın İngiliz taraftarı kesimi, çok sayıda dernek kurmak suretiyle kendisini zayıf birimler halinde dağıttığı için, 1921 sonuna gelindiğinde bunların etkileri azaldı. M.M., bu derneklerin aktif üyelerinin pek çoğunun kimliklerini belirlemişti. Bu kişiler, 1923'te imzalanan Lozan Antlaşmasından sonra Türkiye'den sürgüne gönderilenler listesine dahil edildiler.

FELÂH GRUBU

Bir süreç boyunca Ankara, İstanbul'da değişik yeraltı grupları oluşturdu ve bunların hiçbiri ötekilerin varlığından kesinlikle haberdar değildi. Bu gizliliğin esas sebebi, hücrelerden biri açığa çıktığı takdirde diğerlerinin çalışmalarını güvenlik içinde sürdürebilmeleriydi.

23 Eylül 1920'de Ankara tarafından Neşet ve Seyfî (General Düzgören, 1880-1948) Erkân-ı Harp Yüzbaşılar'a, İstanbul'da bir yeraltı grubu oluşturmaları talimatı verildi. Başlangıçta bu grubun adı Moeltke idi, sonra Hamza ve Aralık 1920'de Mücahit oldu ve nihayet Şubat 1921'de bu grup Felâh adını aldı.[79] Bir sonraki yıl Ankara Felâh'a iki ayrı grup daha ekledi; bunlar İmalât-ı Harbiye ve Muavenet-i Bahriye gruplarıydı.

Felâh askeri personel toparlıyor, Yunan Ordusu'nun durumuyla ilgili haberleri Ankara'ya iletiyor, savaş malzemesi kaçırıyor ve Ankara ile haberleşmek için elinin altında gizli telgraf hatları bulunduruyordu.[80]

16 Mart 1920'den kısa bir süre sonra, tüm haberleşmeleri kontrol etmek ve ele geçirmek amacıyla Müttefikler Posta İdaresi'nin yönetimini ele almışlardı. Müttefikler telgraf şebekesinin şemasını istediklerinde kendilerine şema olmadığı söylenmişti; sözde ancak belirli bir görevli hatları ezbere biliyordu. Bu türden kötü çalışma örnekleri işgalciler için şaşırtıcı değildi; Osmanlı sistemsizliğinden bunlar beklenen mazeretlerdi. Ancak, bu defa işlevsizliği ciddiye almak İngilizler'e pahalıya mâloldu. Artık İngilizler'in

istihdamı altında olan, fakat aynı zamanda Felâh'ın üyesi bu görevli Anadolu'ya giden hatları kesmiş, ancak çalışır durumda iki gizli hat bırakmıştı. Daha sonra Kuvay-ı Milliyeciler'in gizli haberleşme merkezi, güvenlik amacıyla, Telgraf Müdürü İhsan Pere'nin (1885-1969) özet konutuna taşındı.[81] Pere'nin Felâh'la ilişkisi İstanbul ile Ankara arasında gizli telgraf bağlantısının sağlanmasıyla sınırlıydı; ancak yeraltı direnişinin gizli raporları Ankara'ya onun aracılığıyla aktarıldığı için Pere'nin hizmetinin paha biçilmez değeri vardı. Ankara'nın savaş malzemesine ilişkin talepleri, kuryelerle olduğu kadar bu kanaldan da yeraltı hareketine eriştiriliyordu.

KAÇAKÇILIK

Eylül 1921'de Müttefiklerarası Kontrol ve Örgütlenme Komitesi'nin Generaller Yönetim Kurulu, Müttefik ülkelerden şirketlerin Osmanlı savaş malzemesini satın alabileceğine karar verdi. Bir İngiliz şirketi bu tür bir alışverişe ilgi duydu. Bu noktada İtalyan Generali Mombelli, Osmanlı Hükümeti'nin, şirketin, satın alacağı savaş malzemesini Yunanlılar'a satabileceğinden endişeleniyor olması nedeniyle Osmanlı savaş malzemesinin ıskartaya çıkarılması gerektiğini ileri sürerek duruma müdahele etti. Fransız Generali Charpy, bunun Bulgaristan, Almanya ve Avusturya'da kural olduğunu söyleyerek meslekdaşını destekledi. Sonuç olarak "alıcıya teslim edilmeden önce bütün savaş malzemesinin ıskartaya çıkarılması gerektiği kuralında bir istisna yapılmaması"na karar verildi.[82]

Mustafa Kemal Yunanlılar'a karşı, yaklaşmakta olan Ocak 1921 saldırısı için Felâh aracılığıyla İstanbul'dan sahra topları istemişti. Bir İtalyan işadamı bu topları, kama blokları çıkarılmış oldukları için, Osmanlı Satış Komisyonu'ndan hurda fiyatına satın aldı. Toplar İtalyan şirketi Lloyd Triestino Company'ye ait bir gemiyle Anadolu'ya gönderildi. Şirketin temsilcilerinden biri, Hüsnü Bey (Himmetoğlu) aynı zamanda bir Felâh ajanıydı. Yeraltı hareketiyle İtalyanlar arasındaki bağlantıyı Hüsnü Bey sağlıyordu.[83]

Buna paralel olarak Harbiye Nazırı Ziya Paşa Müttefik Askeri Komutanlığı'na başvurarak, Maçka'daki askeri silah deposundan ödünç kama blokları istedi. Ziya Paşa bunların Ramazan'da iftar toplarında kullanılacağını ileri sürmüştü. İstek kabul edildi. Gelgelelim Ramazan sonunda askeri depoya iade edilenler, ödünç alınmış olan seri ateş edenler değil sıradan kama

bloklarıydı.[84] İtalyan işadamının satın aldığı sahra topları ile silah deposundan ödünç alınan seri ateş eden kama blokları sonunda tastamam aynı yere varmamış olabilirlerdi. Ama, her şeye rağmen her iki parti malzeme Anadolu'ya teslim edilmişti. Ziya Paşa'nın döndürdüğü dolaba karşı Müttefik çevrelerden herhangi bir tepki gelmemiş olduğuna göre, tahminen, ya bekçilere rüşvet verilmişti, ya da nöbetçiler değişikliğin farkına varamamışlardı.

Daha sonra Felâh, Selimiye'deki depolardan telsiz aletleri çalmayı kararlaştırdı. 1921'de Selimiye Kışlası'nda, Rus sığınmacılar ve İngiliz askerleri barınmaktaydılar. Depolar Türk askerleri tarafından korunuyordu. Teğmen İhsan (General Aksoley) bir hileye başvurdu. Geçmişte, Ağustos 1919'da Selimiye Kışlası'ndaki Türk askerleri arasında hıyarcıklı veba salgını patlak vermişti. Kışla boşaltılmış ve farelerden temizlenmişti.[85] Teğmen İhsan, yakındaki Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde görevli bir doktorun bir Türk askerinde veba "teşhis" etmesini ayarladı. Olay rapor edilince kışla derhal boşaltıldı ve böylece soygun gerçekleştirildi.[86]

Felâh gemilerle malzeme kaçakçılığı yapmakta ün kazanmıştı. Bir ambarın sahibi olan Hüsnü Bey (Himmetoğlu) aynı zamanda Lloyd Triestino Shipping Company'nin Türkiye temsilcisiydi ve bu amaçla Fransız ve İtalyan şirketlerinden gemiler kiralıyordu. İngiliz Özel Elemanlar Bürosu'nun bir ajanı olan Liman Müdürü Pandikyan Efendi ve bir Fransız gemicilik şirketinin müdürü Charles Kalchi bu çabalarında Hüsnü Bey'e en fazla yardımı dokunan kişilerdi. Pandikyan Efendi kaçakçılığın farkındaydı ve yeraltı örgütünden çok kimseyi tanıyordu, fakat onları ele vermedi. Bunun yerine, Pandikyan Efendi formaliteleri kolaylaştırıyordu, İngilizler'in dikkatlerini dağıtıyordu ve polis baskınlarına karşı yeraltı örgütünü uyarıyordu. En fazla miktarda silah, top ve cephane 6 Kasım 1920'de *Ararat* gemisiyle kaçırıldı. Bu savaş malzemesi, 9 ila 11 Ocak 1921 ve 27 ila 30 Mart 1921 tarihli İnönü savaşlarının hemen arefesinde yerine ulaştırıldı. 1921'in ortalarında Pandikyan Efendi işgalciler tarafından "ihmalkârlığı" yüzünden sert bir şekilde azarlandı ve adamlarının bir kısmı kaçakçılara yardım ettikleri gerekçesiyle işten atıldılar.[87]

Kanunsuz taşımalara yapılan ödemeler zaman zaman güçlükler çıkartmasına rağmen mali işlemler çoğunlukla, bir İngiliz-Fransız ortaklığı olan Imperial Ottoman Bank kanalından yürütülüyordu. Banka'nın İkinci Müdürü Berç Keresteciyan Efendi (Türker, 1870-?) Ankara'dan transfer

edilen parayı, tanınmış bir işadamı olan Osman'ın adına açılmış özel bir hesapta tutuyordu. "Osman" aslında Felâh'ın bir üyesiydi. Kaçak malzemelere ödenen para bu yoldan yeraltı örgütüne erişiyordu.[88] Berç Keresteciyan Efendi'nin bu banka dalavereleri yüzünden başının derde girmemiş olması hayli ilginçtir.

İMALÂT-I HARBİYE GRUBU

Mütareke Antlaşması'na göre topların sürgüleri, kilitleme halkaları, kama blokları ve makineli tüfek mermileri Müttefikler'e teslim edilmek zorundaydı. Harbiye Nezareti bu konuyu ele almakla görevli bir komisyon oluşturdu. Komisyonda iki görüş çarpışıyordu. Bunlardan biri, Müttefikler'e, silahların ve ilgili teçhizatın tam bir dökümünün verilmesini savunuyordu. Öteki görüşü savunanlar ise, raporlarda düşük sayılar verilerek gerçek miktarların gizlenmesinden yanaydılar. Birinci görüşü savunanlar ikincilere baskın çıkınca, Yarbay Eyüp Bey (General Durukan) 19 Mart 1920'de İmalât-ı Harbiye adında yeni bir yeraltı grubu kurdu. Bu grubun üyeleri 11 fabrikaya ve 4 silah deposuna girme imkânına sahiptiler.

16 Aralık 1920'de İmalât-ı Harbiye grubu Felâh'a katıldı. Ankara, 23 Mayıs 1921'de İmalât-ı Harbiye'yi, Felâh'ın bir alt grubu olarak resmen tanıdı.[89] Bu grup fabrikalardan hammadde soygunları düzenleyerek Felâh'ın işlerini kolaylaştırıyordu. Felâh da bu malzemeleri İstanbul'dan kaçırıyordu.

Silahsızlanma Komisyonu Başkanı General Mombelli İstanbul'daki fabrikalarda bulunan hammaddelerin Müttefikler'e ait olduğunu bildirmişti. Ne ki, Müttefikler bu fabrikalarda kullanılan malzemelerin miktarını kontrol etmenin herhangi bir çaresini bulamıyorlardı. Onlar ayrıca, "bu malzemelerin fabrikadan dışarıya sızdırılmasını önlemenin" de yolunu bulamıyorlardı. "Örneğin, bir süre önce Beykoz'daki Çizme Fabrikası'nda çok miktarda ham deri vardı. Ve bir gece bir kısım Kemalistler geldiler ve derilerin önemli bir bölümünü kaldırıp götürdüler. Fabrika yönetimi aradan bir süre geçene kadar bu olayı Müttefikler'e rapor etmedi..."[90] Savaş sırasında İstanbul'daki fabrikaların büyük çoğunluğu savaş malzemesi imâl ediyorlardı. Mütareke'den sonra Yüksek Komiserler, işçilerin istihdamını sağlamak amacıyla fabrikaların açık tutulmasına karar vermişlerdi. Ancak bu sefer hammaddelerin ticari eşya üretiminde kullanıldığı varsayılıyordu. Bu fabrikalar silahlı muhafızların koruması altında olmadıkları gibi, Müttefikler

de bunları gözetim altında tutmak imkânlarından yoksundular. Dolayısıyla hammaddelerin çalınması nisbeten kolaydı.

MUAVENET-İ BAHRİYE GRUBU

Ankara, Yunanlılar'a karşı bir saldırı hazırlamak için olabilecek her imkânı kullanmak zorundaydı. O zamana kadar Milliyetçiler savunma savaşı yapmışlardı. Ankara'da, Milli Savunma Bakanlığı'nda, 1 Ocak 1921'de bir Deniz Kuvvetleri Bölümü kurulunca, Ankara İstanbul'daki Bahriye depolarından yararlanmaya karar verdi. Bu depolarda, Ankara'nın kullanabileceği toplar, uçaklar, tabancalar ve mayınlar bulunuyordu. Bu nedenle bir yeraltı Bahriye grubu oluşturuldu. Ekim 1921'de, Deniz Yüzbaşısı Nazmi Bey'in önderliğinde Muavenet-i Bahriye Grubu örgütlendi. Bu grup, Felâh'ın bir bölümü olarak, 15 Aralık 1921'de resmen tanındı.[91]

Felâh ve onun bölümleri, İmalât-ı Harbiye ve Muavenet-i Bahriye grupları silah kaçırılmasında işbirliği yapıyorlardı. Lloyd Triestino Company'nin Türk temsilcisi Hüsnü Bey (Himmetoğlu) çalıntı malzemenin depolanması için kendi ambarını tahsis etmişti ve ayrıca hamallar tutmuştu. İstanbul Liman Şirketi'nin Müdürü Bohor Efendi ağır yük taşınacağı zaman vinç ve adam yardımı sağlıyordu. Gümrük İdaresindeki yeraltı örgütü üyeleri sahte beyannameler hazırlıyorlardı. Ayrıca, Fransız ve İtalyan deniz taşımacılık şirketleri yeraltı hareketiyle işbirliği içindeydiler. Bunların yetmediği zamanlarda, yeraltı örgütü, sadece sınırlı miktarda malzeme taşıyabilen balıkçı teknelerine bel bağlamak zorunda kalıyordu. Kuvay-ı Milliye'nin sahip olduğu az sayıda gambotun büyük boyutlarda kaçakçılığa yetmesi mümkün değildi.

İNGİLİZLER FELÂH'I KEŞFEDİYORLAR

En sonunda İngilizler Felâh hakkında iyi istihbarat topladılar, ancak bunun pratik bir yararı olması için artık çok geçti. İstanbul'dan, 4 Ekim 1921 tarihli ve "çok gizli" damgalı bir İngiliz istihbarat raporu, Kuvay-ı Milliyeci istihbaratının nasıl çalıştığı hakkında Londra'ya bilgi veriyordu. Bu rapora göre,

"Kuvay-ı Milliyeci İstihbarat'ın karargâhı, Ankara'da, MATBUAT VE İSTİHBARAT MÜDÜRİYETİ'nde ve Ordu Karargâhı'ndadır.... Müdüriyet

gerek Anadolu'daki, gerekse Anadolu dışındaki propagandayı, casusluğu ve karşı casusluğu yönetmektedir. İstanbul'da şimdilerde FELAH Grubu diye bilinen örgütün daha önceki adı MUHARIB Grubu'dur. Grub'un adı 1921'de değişmiştir.... Grub'un üç bölümü vardır: a) İstihbarat Dairesi. Bu bölüm İstanbul'daki Fransız Genel Karargâhı'nın 2'nci Bürosu ile yakın ilişki içindedir ve Yunan birliklerinin durumlarına ve konumlarına ilişkin askeri bilgilerin elde edilmesinde Fransızlar'dan, önceleri muazzam yardım gördüler. Fransızlar, İngiliz Karargâhı'ndan elde ettikleri bütün verileri doğrudan bu bölüme aktarıyorlardı... b) Emirsubaylığı. Bu bölüm Anadolu'daki Kuvay-ı Milliyeci güçlere katılmayı arzu eden subayları gönderiyor ve benzeri şekilde uzmanların (telgrafçı, telsiz operatörü vb.) aktarılmasını düzenliyor, c) Levazım Dairesi. Silah, cephane vb. satın alınmasını düzenliyor ve silah, cephane, harita, askeri el kitapları vb. çıkarılmasını örgütlüyor. Anadolu'daki karşı casusluk örgütü, AYN PE TEŞKİLATI kanalıyla Müdüriyet tarafından yönetilmektedir. Ayn Pe Teşkilatı askeri bir polis örgütü olup Anadolu'nun iç kısımlarındaki ve deniz kıyısındaki önemli şehirlerde şubeleri bulunmaktadır. Bu örgütün başlıca görevleri, a) Anadolu'ya giriş çıkış yapan herkes üzerinde sıkı bir pasaport kontrolü, b) Önemli şehirlerdeki yabancıların gözetim altında tutulması, c) İstanbul vb. yerlere gönderilecek kuryelerin seçilmesidir. Teşkilat'ın, İstanbul'da, Anadolu'ya geçmek isteyen kişilere giriş izni veren bir şubesi vardır."[92]

İngilizler Felâh hakkında madem bu kadar çok bilgiye sahiptiler, öyleyse neden onun üstüne gitmediler? Bunun üç nedeni olabilir. Birincisi, İkinci İnönü Savaşı'nda (30 Mart 1921) Kuvay-ı Milliye'nin zaferinden bir ay sonra Müttefik Yüksek Komiserleri tarafsızlıklarını ilân etmişlerdi. İkinci olarak, Müttefik İşgal Kuvvetleri hatırı sayılır bir bürokrasi oluşturmuşlardı ve bitmez tükenmez yazışmalar ve toplantılar işlerini yavaşlatıyordu. Nihayet, bir yeraltı örgütüyle mücadele etmek o kadar kolay olmamış olabilir. Yeraltı örgütünün yapısı karmaşık olmakla kalmayıp, aynı zamanda hayatın her alanından insanlarla ilişki kuruluyordu. Üstelik değişik gruplar birbirlerini destekliyorlardı. Örneğin, Felâh, İmalât-ı Harbiye ve Muavenet-i Bahriye grupları tarafından destekleniyordu. Müdafaa-i Milliye istihbaratı ve karşı propagandayı yürütüyordu.

Ayrıca Ankara'nın yardım gördüğü bir başka aracı, Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay Derneği) idi. Mütareke sırasında Kızılay, daha önceleri

İttihat ve Terakki Partisi'ne bağlı doktorlar tarafından yönetildi.[93] 1920'de İngilizler, Hindistan Halifelik Delegasyonu'nun getirdiği paranın, Kuvay-ı Milliyeciler'e Kızılay Derneği aracılığıyla aktarıldığından şüphelenmişti. Amiral de Robeck, Lord Curzon'a "Hindistan'daki ve Türkiye'deki Pan İslâmcılar, Türk Kızılay Derneği aracılığıyla şimdi açıkça ilişki içindeler" diye yazmıştı.[94] Gerçekten de para, Kızılay mensubu Dr. Nihad Reşad'a (Belger) verilmişti ve o da bu parayı Ankara'ya aktarmıştı.[95]

İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold 13 Nisan 1921'de Lord Curzon'a şu bilgiyi veriyordu:

"İstanbul Hükümeti, Kuvay-ı Milliye'ye hizmet vermesi için bir Kızılay heyeti örgütledi. General Harington'un raporuna göre Harbiye Nezareti'nin kontrolü altındaki depolardan çok sayıda silah kayıplara karışmış. Silah ve cephanenin envanterini çıkarmak için tedbir alınıyor. Hiç şüphe yok ki, kaybolan silahlar Kuvay-ı Milliyeciler'e doğru yollarını buldular."[96]

Kızılay ayrıca, Anadolu'da kendisine ait olan çiftlikleri ve diğer mülkleri satarak bunlardan eline geçen parayı Kuvay-ı Milliye'ye bağışlıyordu. Kızılay'ın görevi insani yardımla sınırlanmış değildi.[97] Ya da öyleydi!

İngilizler yeraltı örgütü hakkında bir hayli bilgiye sahip olmalarına rağmen onu dağıtmayı başaramadılar. Bunun sebebi, ne İngilizler'in beceriksizliğiydi, ne de yeraltı hareketinin mutlak gizliliği. Direniş gruplarının yapıları karmaşıktı, ama Karakol örgütüne sızan Mustafa Sagir örneğinin de gösterdiği gibi yeraltı hareketi, içine sızılması imkânsız bir örgüt değildi. İngiliz istihbarat servisi, en azından Askeri Polis'in (A. P.) ve Felâh'ın farkındaydı. Müttefik istihbaratı böylesi örgütlerin liderlerinin veya liderleri olduğu tahmin edilen kişilerin üzerinde yoğunlaşmıştı. Müttefikler, şüphelenilen liderlerin sürgüne gönderilmesiyle veya hapsedilmesiyle direnişin bastırılacağını düşünüyorlardı. Oysa liderlik, İstanbul'daki Kuvay-ı Milliye yeraltı örgütünün en önemsiz yanıydı; eylem kollektif bir çabaydı.

Son olarak, eylemcileri durdurmak için, İngilizler'in, ellerinde olduğu halde neden sıkı tedbirler almadıkları tartışılabilir. Yunanlılar'ın emperyalist amaçları, İngilizler'in Türkler'e karşı aşırı tedbirler almalarını önlemiş olabilir. Türkler'in şansına, Yunanlılar Yüksek Konsey'in o kadar da uysal bir maşası olmadıklarını kanıtlamışlardı. Yunan orduları durmaları söylendiği zaman durmamışlardı. Bu bir işaretti ve İngilizler'in Ege'deki ve Akdeniz'deki politikalarına herhangi bir meydan okuma, bu ister Türkler'den gelsin isterse Yunanlılar'dan, aynı oranda sakıncalıydı. Bu nedenle

Müttefikler, 1921’de Yunan-Türk savaşında tarafsızlıklarını ilân ettiler. Ayrıca, Kuvay-ı Milliyeciler ile Fransızlar ve İtalyanlar arasındaki yakınlaşma, sahibi bu ülkelerin yurttaşları olan deniz taşıma şirketlerine kaçak malzemelerin Anadolu’ya taşınması avantajını sağladı. Yeraltı direnişi pek çok ayrıcalıklara sahipti ve Kuvay-ı Milliyeciler bunlardan sonuna kadar yararlandılar.

bölüm **sekiz**

İSTANBUL'UN BOŞALTILMASINA DOĞRU

1921 ile 1923 arasında, Ankara, hem İstanbul, hem de Avrupa üzerinde kendi iradesini adım adım kabul ettirdi. Türklerle barış, Müttefikler'in başlangıçta tasavvur ettiklerinden tümüyle farklı olmak zorundaydı. Müttefikler arasındaki görüş farkları ise, sadece Kuvay-ı Milliyeciler'in olağanüstü başarılarına yardımcı oldu.

16 Mart 1921'de Kuvay-ı Milliye ile İngilizler arasında tutsakların değiş-tokuş edilmesine ilişkin bir anlaşma Londra'da imzalandı. Buna uygun olarak bütün Malta sürgünleri 30 Ekim'de salıverildiler ve bunların büyük çoğunluğu kamu hizmetinde çalışmak üzere Ankara'ya gittiler.

Yunanlılar'a karşı Sakarya zaferini (22 Ağustos-5 Eylül 1921) takiben, Kuvay-ı Milliye'nin nihai saldırıyı başlatmasından önce bir yıllık bir bekleme süresi geçti.

Ankara Hükümeti'ni tanıyan ilk Batı Avrupa ülkesi Fransa oldu. 20 Ekim 1921'de Fransız-Türk antlaşması imzalandı. Ankara'nın tanınmasını, Gelibolu savaşlarında bulunmuş emekli Fransız askerlerinin, Sakarya zaferi vesilesiyle Mustafa Kemal'e gönderdikleri kutlama mesajları izledi. Eski hasımlar kendilerinin hiçbir zaman düşman olmadıklarını ilân ediyorlardı:

"Savaş sırasında, dostlukları tarih tarafından kanıtlanmış biz iki büyük ülkenin üzerine çöken felâket öylesine büyüktü ki, kader bizleri barikatın karşıt yakalarına düşürdü. Olan buydu.... Fakat, savaş alanında dahi Türklerin ve Fransızlar'ın yürekleri birbirlerini şöyle değerlendirmekten geri kalmadılar: Bizler hasımız, asla düşman değil. Ortak cephemizdeki gazilerimizin şahit oldukları yiğitliğinize ve dürüstlüğünüze saygılarımızı

sunuyoruz. Uygulanması imkânsız Sevr Antlaşması'nın tehdit ettiği yurdunuzun kutsal toprağını yorulmak bilmez bir kahramanlıkla savunduğunuz bu günlerde, Fransız halkının bir bütün halinde size verebileceği değerin ve eski sevginin en güzel nişanesi, size bunları iletenlerin 'Çanakkale Boğazı'nın Eski Savaşçıları' olmalarıdır. Genel kurul toplantımızda, derneğimiz, eski dostluğumuzun yankısı olan bu içten gelen selâmın size gönderilmesine oybirliğiyle karar verdi. Sizin gibi bir komutan tarafından yönetilen ve gözetilen Ulusal Türk Ordusu'nun muhteşem çabalarının kayıplarınızı geri kazandırmasını dilemekteyiz. Adil bir barış temeli üzerinde M. Franklin-Bouillon ile varılan anlaşmanın korunmasını diliyoruz. Halklarımızın görüşlerini yansıtan Hükümetlerimiz aracılığıyla ülkelerimizin ebediyen birbirlerine yardımcı olmaları, tek bir yürekten gelen dileğimizdir. Bu dileğimizi kabul ediniz. Çanakkale Boğazı'nın Eski Savaşçıları Komitesi."[1]

Türk Ordusu'nun zaferleri üzerine İstanbul'daki anti-Kemalistler paniğe kapıldılar. Ocak 1922'de İngiliz istihbaratı, İngiliz yanlısı Anadolu Cemiyeti'nin, Yunan işgali altındaki yerlerde özerk bir Osmanlı Hükümeti oluşturulması için Yunan Yüksek Komiseri'yle görüşmeler yaptıklarını rapor ediyordu. Bu hükümet Yunanlılar'la barışı bir sonuca vardıracaktı. Anadolu Cemiyeti, aynı zamanda, Kuvay-ı Milliyeciler'in üzerine saldırmak amacıyla, Yunan Genelkurmay Başkanlığı'nın "gönüllü" bir Türk-Anadolu ordusunu eğitip donatmasını önermekteydi. Yunan Yüksek Komiseri bu öneriyi uygun buldu ve kabul edilmesi için kendi hükümetine iletti.[2] Bu projenin tekrar sözü edilmediğine göre, Yunan Hükümeti teklifi muhtemelen ciddiye almamıştı.

Mart 1922'ye gelindiğinde İstanbul'daki muhalefet parçalanmaktaydı. Müdafaa-i Milliye'nin Ankara'ya rapor ettiğine göre, HİP İcra Komitesi üyeleri iktidar için kendi aralarında mücadele ediyorlardı.[3]

Yunanlılar ve Türkler kesin sonuç için hazırlıklarını yürütürlerken İstanbul'daki Rum Patrikhanesi de bütün Anadolu Rumları'nı, Yunan Ordusu'na yardımcı olmaları amacıyla askere almaya çalışıyordu. Mart ayının sonuna doğru, Patrik Yunan subaylarıyla toplantılar yaptı. Patrikhane Konseyi, askerlik hizmeti görebilecek bütün İstanbul ve Anadolu Rumları'nın, Anadolu'da yaklaşmakta olan çarpışmaya hazırlanmalarını istedi.[4]

Türk Ordusu'nun nihai saldırısı 26 Ağustos 1922'de başladı ve 30 Ağustos'da Türklerin kesin zaferiyle sona erdi. 1922 boyunca İtalyanlar

Ankara'ya uçaklar vermişlerdi ve Fransızlar Mersin'den, gizlemeye gerek görmeksizin silah göndermişlerdi.[5] 9 Eylül'de Ordu İzmir'e girdi.[6] Yunanlıların ciddi kayıplar vermiş olmalarına rağmen Atina'daki İngiliz Delegesi Sir Francis Oswald Lindley (1872-1950) Sir Horace'a şunları yazıyordu:

"Hatırda tutulması gereken önemli husus şudur: Bizden açıkça yardım görmediği takdirde Yunan Ordusu yenilir ve saf dışı kalır. Bu noktada, Kemalistler'le savaşmak için bulabileceğimiz en ucuz ordunun Yunan Ordusu olduğuna inanıyorum. Tabii buna yanaşırlarsa."[7]

Yunanlılar savaşı kaybetmiş olabilirlerdi, ama belki de İngiliz politikasına hizmet etmeye çalışırken gösterdikleri çabaların bir karşılığı olarak, İstanbul'u işgal etmek için baskı yaptılar. Yunanlılar, İngilizler tarafından donatıldıkları ve finanse edildikleri söylentilerine rağmen, Anadolu saldırısını yürüttükleri sırada muazzam bir mali yük altındaydılar. Bu yük Anadolu'nun içlerine doğru ilerlediklerinde daha da ağırlaşmıştı; çünkü ulaşım hatları, çetin arazi şartları, onlara yeterince yiyecek sağlayamayan yoksul köyler ve kasabalar ve anayurdunu korumaya kararlı bir Türk gücü yüzünden zorluklarla karşılaşmışlardı. Anadolu'da savaşı sürdürmenin imkânsızlığını kavrayan Yunanlılar, İstanbul'u işgal ederek savaşa kolay ve âni bir şekilde son vermeyi düşünmüş olabilirlerdi.

28 Temmuz 1922'de Yunanlılar, Paris Barış Konferansına, İstanbul'u işgal için yetkilendirilmelerini isteyen bir nota verdiler. Yunanlılar, Türkler'i barış antlaşmasını onaylamaya zorlamanın biricik yolunun bu olduğunu iddia ediyorlardı.[8] Ancak Müttefikler, en başta da İngilizler, üstelik Türkler'i yenmekte başarısızlığa uğramış Yunanlılar'ın Türkiye'deki en güzel armağana konmasına izin vermediler. Yüksek Konsey yetki isteğini reddetti. Bununla birlikte Müttefikler İstanbul'u savunmaya hazırlanmaktaydılar. Fransız bölgesi (Eski İstanbul ve batıdaki dış mahalleler) bir tabur, tanklar ve zırhlı arabalarla General Prioux tarafından kontrol edilecekti. İngiliz bölgesi (Pera, Galata ve Şişli) 1'inci Hampshire Alayı ve yardımcı bir İtalyan taburuyla Albay Ricketts tarafından savunulacaktı. Doğudaki ve güneydeki kenar mahallelere dağıtılan askerler Müttefiklerarası birliklerden oluşuyordu. İngiliz Donanması Fransız topçusunu destekleyecekti.[9] Trakya'daki Yunan birliklerinin manevraları Müttefikler'de endişe uyandırıyordu. 30 Temmuz 1922'de Müttefikler, İstanbul'daki Yunan birliklerine karşı bazı tedbirler alınmasına karar verdiler. Yunan donanmasına ait gemilerin limandan

ayrılmalarını ve aynı zamanda geri kalan Yunan birliklerinin Trakya'ya taşınmasını yasakladılar. Ayrıca Yunan diplomatlarının ve subaylarının haberleşmelerini önlediler. Dahası, İstanbul'daki Yunan askeri heyetinin şehirden çıkarılmasına karar verdiler.[10] General Harington, 31 Temmuz 1922'de Yunanlılar'a bir bildirge göndererek, Trakya'daki tarafsız bölgeyi gerektiğinde kuvvet kullanarak savunmak niyetinde olduğunu söyledi.[11]

Müttefik kuvvetlerin, muhtemel bir Yunan saldırısına karşı direnmedeki kararlılıkları Yunan Hükümeti'ni etkilemiş olmalıydı. 10 Ağustos'da Yunan birliklerinin manevraları kesildi. Her şeye rağmen 17 Ağustos'da, İstanbul'un Trakya yakasını savunan birliklerin komutanlığına General Charpy, Anadolu yakasını savunan birliklerin komutanlığına ise General Harington resmen atandılar.[12]

1922 Ağustos ayı sonlarında İstanbul'a bir başka Yunan saldırısı tehdidi daha oldu. Yunan Hükümeti, Yunan Ordusu'nun tarafsız bölgeye yaklaşmayacağına dair İngiltere'ye garanti vermiş olduğu halde, İngiliz Hükümeti General Earington'un almış olduğu savunma tedbirlerini onayladı ve bir saldırı durumunda donanmayı yardıma çağırması için Harington'a yetki verdi. General Charpy Fransız süvarisine ve birliklere, Yunanlılar tarafsız bölge sınırını geçtikleri takdirde ateş açmaları emrini verdi. Oysa İngiliz birlikleri derhal ateş etmeme emri almışlardı. İlk olarak bir İngiliz subayı elinde beyaz bayrakla Yunanlılar'a doğru ilerleyecek, geri çekilmelerini söyleyecekti. Ateş açma yetkisi, Yunanlılar'ın ilerlemekte ısrar etmeleri durumunda verilmişti. General Mombelli İngilizler'le tartıştı ve onlara ateş açmamanın kararsızlık işareti olacağını söyledi. Yunanlılar o noktada durdurulmadıkları takdirde, onları herhangi başka bir yerde de durdurmak zor olacaktı. Böylece Fransız ve İtalyan generalleri General Harington'u, emirlerini değiştirmesi için ikna ettiler. Ayrıca Müttefik generalleri, silahlı bir çatışma halinde Türk askerlerinin kullanılmasına karar verdiler.[13]

Bundan uzunca olmayan bir süre önce, Müttefikler, Kemalistler'in Çanakkale'ye saldırması tehdidini yaşamışlardı. Müttefikler Kuvay-ı Milliyeciler'in, 1921'de, Yunan kuvvetlerinin, Sakarya yenilgisini takiben İzmit Yarımadası'nı boşaltmaları sonrasında İstanbul'a saldırmalarını beklemişlerdi.[14] Sakarya Savaşı arefesinde Yunanlılar, Kemalist kuvvetleri Ankara yakınlarına kadar gerileten bir karşı saldırıyı başlatmayı başarabilmişlerdi. Fakat şimdi 1922'de, Türkler'in Yunanlılar üzerindeki

kesin zaferinden sonra 40.000 Türk askeri Çanakkale’ye doğru harekete geçmişti. Fransızlar ve İtalyanlar, İngilizler’i Türkler’le bir başlarına bırakarak, tarafsız bölgedeki askerlerini geri çektiler.[15] General Harington, 22 Eylül’de Sir Horace’a ilettiği kişisel bir notta, zorda kalmadığı sürece İstanbul’u boşaltmaya niyeti olmadığını, çünkü pazarlık edebilmek için İngilizler’in başkenti ellerinde tutmak zorunda olduklarını dile getiriyordu.[16]

Lord Curzon, Sömürge İşleri Bakanı Winston Churchill’in Fransız Cumhurbaşkanı Poincaré’ye gönderdiği bildiriyi getirdiğinde, Fransızlar kendi kuvvetlerini Çanakkale’den çekmeye karar vermişlerdi. Bildiride, Türkler tarafsız bölgeye girmeye teşebbüs ettikleri takdirde İngilizler’in savaşmak niyetinde oldukları ifade ediliyordu. İtalyanlar, Kuvay-ı Milliyeciler’e tarafsız kalacaklarına dair daha önceden güvence vermişlerdi. İngiliz Hükümeti, 29 Eylül’de, Türkler’e bir ültimatom göndermeleri için, Sir Horace Rumbold’a ve General Harington’a talimat verdi. Hem diplomat, hem de general bu talimatı görmezden geldiler.[17] Krizin bu aşamasında General Harington ile Albay Shuttleworth komutasındaki küçük bir İngiliz karacı birliği büyük itidal gösterdi. Akdeniz Filosu’ndaki savaş gemileri ve kruvazörler İngilizler’e destek sağlıyorlardı. Ne var ki, General Harington donanma toplarının menzillerinin içerlek yerler için bir anlam taşımadığını gayet iyi biliyordu. Tek bir atış bile olmadı. Lloyd George Türkler’le savaşılması için baskı yapmaktaydı. General Harington İngiltere’ye geri döndüğünde, Başbakan’ın, emirlere itaatsizlikten ötürü kendisini cezalandırmak için girişimde bulunmuş olduğunu öğrendi:

"Başbakan, bir başka savaş daha çıkarmamıza sebep olacak, cebimdeki mahut telgraflara itaat etmediğim gerekçesiyle, o Pazar gecesi benim kınanmam için oylama yapılmasını gerçekten önermiş. Lord Curzon kabine toplantısını terk etmiş ve kınama oylaması yapılmasını reddetmiş.... Besbelli ki, savaş Bay Lloyd George’un ve Koalisyon Hükümeti’nin iş başında kalmalarına hizmet edecekti."[18]

Çanakkale krizinin bir sonucu olarak Lloyd George Kabinesi düştü. Kuvay-ı Milliyeciler ve Müttefik generaller Bursa’nın limanı Mudanya’da bir konferans düzenlenmesine karar verdiler. Mudanya Konferansında, başlangıçta bir hayli pürüz çıktı. General Harington "Üzerinde anlaşamadığımız 28 kadar konu var"[19] diye yazıyordu. Bu konular hakkında, Müttefik generaller kendi hükümetleriyle görüşmeler yapıyorlardı. 9 Ekim’e gelindiğinde Doğu Trakya’nın Türkler’e devredilmesi, Müttefik askerlerinin

İstanbul’u terketmeleri ve İzmir’in yeniden Türk olması konularında anlaşmaya varılmıştı. 11 Ekim 1922’de Türk-Yunan savaşını resmen sona erdiren Mudanya Mütarekesi imzalandı.

İngiliz yanlısı tutumu güçlendirmek amacıyla, İstanbul’daki Ankara karşıtları umutsuz bir girişimde bulundular ve şehrin Asya yakasında, Yeldeğirmeni’nde bir İngiliz-Osmanlı okulunun açılış törenini yaptılar. Okulun müdürü, aynı zamanda HİP üyesi olan Dr. Niyazi Bey’di. Bir Anglikan din adamı ve İngiliz ajanı Dr. Frew onursal müdür yapıldı. Fransız istihbarat raporlarına göre okulun giderleri doğrudan İngilizler tarafından karşılanıyordu.[20] Bu okul savaştan önce Almanlar tarafından inşa edilmişti ve Mütareke boyunca boş kalmıştı. İngiliz okulu olarak sadece bir yıl ayakta durabildi ve 1923’de tarihe karıştı. (Bugün bir Türk ilkokuludur.)[21]

Anti-Kemalistler’in bozguncu tutumuyla Kuvay-ı Milliyeciler’in kendilerine güveni arasında keskin bir tezat vardı. Bu ikinciler İstanbul’da otoritelerini kurmaya başladılar. Ankara, İstanbul’daki Türk polisine, azınlıklardan başlayarak ihanet olaylarını belirlemesi için talimat verdi. Anti-Kuvay-ı Milliye eylemcileri Ankara tarafından zaten gayet iyi biliniyordu. Ankara’nın misilleme yapmasından korkmak için ciddi sebepleri olanlar ülkeyi terk ediyorlardı. Fransız istihbaratı, 25 Eylül 1922’de Türk polis teşkilatından Albay Halil Bey ve elemanlarının, İstanbul’daki orta sınıftan bütün Rum ve Ermeniler’in kimliklerini belirlemekle görevlendirildiklerini rapor etmekteydi. Türk polisi, bu insanlardan kimlerin Yunan davasına sempati gösterdikleri, kimlerin doğrudan yardım ettikleri hakkında bilgi toplamaya uğraşıyordu.[22] Aynı kaynağın raporuna göre, Ankara Hükümeti Müslüman olmayanlar arasında hain aramaktaydı ve bir ay sonra HİP azınlık haklarının şampiyonu oluvermişti.[23] HİP içinde, başını Ali Kemal, Mustafa Sabri Efendi, Vasfı Bey (Âyan Reis Vekili) ve Sadık Bey’in (HİP’in Genel Başkanı) çektikleri, ayrıca iki Ermeni ile iki Rum’un dahil oldukları yeni bir grup oluşturulmuştu. Bu grubun amacı, Kuvay-ı Milliyeciler’in saygınlığına zarar vermek ve Hıristiyan nüfusun İstanbul’u terketmeye zorlanması tehditlerine karşı çıkılması için aktif propaganda yürütmekti.

Anti-Kuvay-ı Milliyeciler, Ankara’ya karşı son çabalarını sarfederlerken, İstanbul’daki Türk nüfus askeri zaferler üzerine sevincinden bayram etmekteydi:

"Türk Bayrağı imalâtı birden dev boyutlu bir sanayi haline geldi ve Mudanya’da mütarekenin imzalandığı haberi erişir erişmez, hiç abartmasız

milyonlarca bayrak şehrin üzerinde dalgalanmaya başladı."[24]

Refet Paşa Büyük Millet Meclisi adına Doğu Trakya'yı devralmakla görevlendirildi. Refet Paşa görev yerine giderken, 19 Ekim 1922'de İstanbul'a geldi ve sevinçli kalabalıklar tarafından gösterilerle karşılandı; büyük camilerde namazlar kılındı.[25] Refet Paşa'nın bir başka görevi de, henüz yasal durumu açıklık kazanmamış olmasına rağmen İstanbul'un Kuvay-ı Milliyeciler tarafından devralınmasını hızlandırmaktı. Ankara, İstanbul'un ve Boğazlar'ın boşaltılmasında Müttefikler'in engeller çıkartacaklarını tahmin ettiği için, İstanbul'da kendi otoritesini ortaya koyarak işgalcilere baskı yapmaya çalışıyordu. Bu arada İstanbul'un Ankara'ya bağımlılığı, değişik yollardan artıyordu. *Bosphore*'un sansüre uğramış bir haberine göre, yaklaşan yiyecek kıtlığı nedeniyle -ancak 20 günlük stok kalmıştı- Müttefik Yüksek Komiserleri Ankara Hükümeti'nden İstanbul'a âcilen un gönderilmesini istemişlerdi.[26]

Eylül 1922'ye gelindiğinde Sultan Vahdettin'in durumunun, Kuvay-ı Milliyeciler karşısında savunulacak bir yanı kalmamıştı. Vahdettin'in İngiliz Yüksek Komiseri'ne bildirdiğine göre, nihai zaferi sonrasında Mustafa Kemal'e kutlamalarını göndermesi için ona "baskı"[27] yapılmıştı; ama o kutlamayı reddetmişti. Sultan Kuvay-ı Milliyeciler'le asla çalışamayacağını kavramaktaydı. İstanbul'un yönetimi Kemalistler'in eline geçtiği takdirde, kendisine şehri terk etmekten başka çare kalmayacaktı. 1920'de İngiliz yetkililer, âcil bir tehlike durumunda kendisini koruyacaklarına dair Sultan'a söz vermişlerdi. Vahdettin, bu vaade dayanarak, bir aracı vasıtasıyla Andrew Ryan'la temasa geçti. Bu girişimi Rumbold raporunda şöyle anlatıyordu:

"Sohbet sırasında aracı, gönüllerini almak umuduyla değil de sırf zaman kazanmak için, acaba Sultan Kemalistler'e bir "bağışlama' gösterisi yapmalı mı diye imâda bulunmuş. Ryan benim görüşlerimi yeterince bildiği için hemen ve net bir şekilde, Sultan böyle bir şey yaptığı takdirde Müttefiklerin onun davranışını eleştirmeye hiçbir hakları olmadığını, eğer Sultan Kemalistler'e karşı tavrını değiştirmekte kendisi için bir çıkar görüyorsa, Müttefikler üzerinde yaratılacak izlenimlere ilişkin düşüncelerini Sultanin bir kenara koyması gerektiğini söylemiş."[28] Bir ay sonra, 1 Kasım 1922'de Büyük Millet Meclisi Saltanat'ı yürürlükten kaldırdığı zaman bütün bunların beyhude olduğu anlaşıldı. Vahdettin, hem siyasi olarak sembolik bir güçten bile yoksun, sırf bir halife olarak kalmayı kabul etmediği, hem de basiretli bir tutumla Milliyetçiler ona, ülkeyi terketmesinin onun çıkarları açısından en

iyisi olacağını bildirdikleri için sürgüne gitmeye karar verdi.[29] Saltanat'ın kaldırılması, Kuvay-ı Milliyeciler için yeterince radikal bir adımdı. Bunun üzerine bir de Halife'yi ihanet suçuyla yargılamak hoş olmayacağı gibi çok riskliydi.

16 Kasım 1922'de eski Sultan, General Harington'a, İstanbul'dan götürülmek istediğini belirten bir not gönderdi. Ertesi gün İngiliz savaş gemisi *Malaya* ile gizlice İstanbul'dan ayrıldı. Kaçma isteğinden haberdar olan *Chicago Daily News*'ın muhabiri Edgar Lewis Browne bir Türk meslekdaşıyla temasa geçti ve dolaylı yoldan Askeri Komutan Refet Paşa ile İstanbul Valisi Esat Paşa'ya haberi iletti. Gazeteciler, Kuvay-ı Milliyeci yönetimle Vahdettin arasındaki bir sürtüşmeden ilginç haberler çıkacağını düşünüyorlardı. Ama paşaların ikisinden de herhangi bir reaksiyon gelmeyince her iki gazeteci de hayal kırıklığına uğradılar. Kuvay-ı Milliye'nin Saray'da muhbiri Fehime Sultan, Vahdettin'in planları hakkında daha önceden bilgi vermişti: Padişah'ın seçimi, Ankara için en uygun ve güzel bir tercihti.[30] Kısa süreler Malta ve Şam'da kaldıktan sonra, Vahdettin hayatının geri kalan kısmını İtalya'da geçirdi ve 1926'da yoksulluk içinde öldü. Türkiye Büyük Millet Meclisi Veliaht Abdülmecit Efendi'yi halifeliğe getirdi.

Büyük Millet Meclisi 1 Kasım 1922'de Saltanat'a son verildiğini ilân edince, Tevfik Paşa Hükümeti Ankara Hükümeti'ni tanıyarak istifa etti. İstanbul Belediyesi, şehir yönetimi ve mahkemeler Büyük Millet Meclisi'ne bağlılıklarını bildirdiler. 4 Kasım'da Refet Paşa, Büyük Millet Meclisi adına İstanbul'un yönetimini üstlendiğini açıkladı.[31]

Muhalefetin önde gelen isimlerinden Ali Kemal Bey, İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmak üzere Ankara'ya götürülmek için, 5 Kasım'da Ankara'nın ajanları tarafından tutuklandı. Bu tutuklama üzerine HİP üyesi 50 kişi İngiliz Elçiliği'ne sığındı.[32]

Galata Borsası ve gümrükler, Ankara'dan yeni bir talimat gelene kadar, Türk Polis Müdürü Albay Esat Bey tarafından kapatıldı. İstanbul'a ayrıca, Türkler ile yabancılar arasındaki bütün ticari ve diğer ilişkilerin kesilmesi için emirler verildi.[33] Kuvay-ı Milliyeciler kara listelerindeki anti-Kemalistler'i aramaya başladılar.[34]

Refet Paşa, aynı zamanda, polis yetkisini üstlenmeye çalışıyordu. 11 Kasım'da Müttefik generalleriyle biraraya geldi. Müttefik polisi bir Türk'ü suç işlerken yakaladığı zaman, sanığın Türk polisine teslim edilmesi

noktasında anlaşmaya vardılar. Bununla birlikte, General Harington, bir Türk, Müttefik Kuvvetler'e veya onların mülklerine karşı bir suç işlediği takdirde, bu kimsenin Müttefikler tarafından yargılanması gerektiğini savundu. "Müttefikler" terimi İstanbul'daki Yunan Yüksek Komisyonu'nu da içeriyordu. Refet Paşa General Kathekakis'in ve Yunan Yüksek Komiseri Kanellopoulos'un işin içinde olmalarına karşı çıktı; çünkü, dediğine göre, onların düşmanca davranışlarından şüphelenmeye hakkı vardı. Müttefik generalleri bu problemleri Yüksek Komiserler'e aktardıklarında, General Charpy, Fransız bölgesindeki Türklerin artık Fransız polisi tarafından tutuklanmadıklarını söyledi. General Harington meseleyi sürüncemede bıraktı, çünkü, öğrendiğine göre Refet Paşa Doğu Trakya'ya gitmek üzereydi ve onunla anlaşmaya varmakta bir yarar görmüyordu.[35]

Görüldüğü kadarıyla Müttefiklerarası polisin yapacağı her eyleme Kuvay-ı Milliyeciler güç kullanarak karşı çıkacaklardı. Refet Paşa İstanbullu Rumlar için kısa ve sert bir uyarı yayımladı ve kendilerini Osmanlı değil, Yunan uyruğu olarak görenlerin 18 Kasım'dan önce şehri terketmelerini istedi.[36] Kuvay-ı Milliyeciler, bu kararın zorla yerine getirilmesini sağlayacak imkânlardan yoksundular. Yine de, er veya geç İstanbul Rumları'nı kendi yönetimleri altına alacaklarını, Rum Patrikhanesi'ne ve Müttefîkler'e göstermek istiyorlardı. Rumlar kendilerinin Türk yurttaşı mı, yoksa yabancı mı olduklarına kendileri karar vermeliydiler.

Kuvay-ı Milliye İngilizler'e, onların İstanbul'da istenmedikleri mesajını vermek için değişik bir yol seçti; şiddete başvurdu. Bir gece bir İngiliz askeri Kasımpaşa'da, bir diğeri Şişli'de öldürüldü. Her iki olay birbiriyle bağlantılıymış izlenimini veriyordu, çünkü askerlerin ikisi de kafalarından iki kurşunla vurulmuşlardı.[37] Daha sonraki bir Fransız istihbarat raporuna göre terörist örgüt Kasımpaşalı Laz kayıkçılardan oluşuyordu ve emirleri Bahriye Nezareti'nden alıyordu. Bu grubun, Kuvay-ı Milliyeci deniz subaylarının komutası altında, yaklaşık 7.000 silahlı üyesi vardı.[38] Böylece Fransızlar, dolaylı bir şekilde Muavenet-i Bahriye grubunun farkına varmış oldular.

Yurt içindeki iktidar mücadelesinde bazan aşırılıklar gözleniyordu. 18 Kasım'da, Ali Kemal Bey yargılanmak üzere götürüldüğü Ankara'ya erişemeden, İzmit'te, yerel komutan Nurettin Paşa'nın (1873-1932) emriyle katledildi. Nurettin Paşa, Ali Kemal'i halkın linç ettiğini iddia ettiyse de gerçekte kendi inisiyatifiyle davranmıştı ve cinayeti işlemek üzere birtakım katiller tutmuştu.[39]

İngilizler yönetim yetkisini Refet Paşa’ya devretmekte isteksizdiler. İngiliz Yüksek Komiser Vekili Sir Nevile M. Henderson (1882-1942) ülkesine dönmüş olan Sir Horace’a şunları yazıyordu:

"Sizin, Refet’i mümkün olduğunca az görmem hakkındaki tavsiyenizden sonra, onunla şimdiye kadar iki görüşmemiz oldu. Birisinde, dün geldiğinde yalnızdı, Ankara’nın buradaki yönetim üzerinde tam kontrolünün sağlanmasında bir kere daha ısrar eden bir bildiri verdi. Bugün öteki iki Yüksek Komiser ile birlikte, Müttefik sansürünün kaldırılmasını tartışmak için geldi. Yüksek Komiserler sansürün kaldırılmasında anlaştılar ve böylece Refet Paşa’ya, şimdiye kadar Türk basınında yayımlanması engellenen, heyecanı artırıcı makalelerin yayımlanması imkânını sağladılar. Korktuğum o ki, İstanbul’u işgal altında tutmamız bizim elimizde bir koz olacağına, biz kendimiz Ankara’nın elinde rehin olmaktayız."[40]

İngiliz Yüksek Komiser Vekili yeni Halife’yi tanımak istemiyordu;[41] çünkü böyle yaptığı takdirde Halife, bunun, Ankara’nın tanınması anlamına geleceği hissine kapılabilirdi. Sir Nevile, yine de, Refet Paşa’nın davetini kabul etmek zorunda kalarak, General Pellé ile birlikte Halife’nin huzuruna kabul edildi. Ne ki, Nevile alttan alarak basına yaptığı açıklamada bunun sadece kişisel bir ziyaret olduğunu söyledi.[42]

Kasım ayının sonuna doğru, Refet Paşa, Yüksek Komiserler’den, Müttefik kuvvetlere karşı işlenen ağır suçlarla ilgili davalara bakan Müttefik sivil ve askeri mahkemelerinin (işgal sıkıyönetim mahkemeleri olarak adlandırılabilirler, çünkü yasal dayanakları yoktu) kaldırılmalarını istedi. Sir Nevile, "prensip olarak statükonun korunmasına" uğraşıyordu, ancak ciddi bir güçlük bulunmadığını gördüğü takdirde bu öneriye razı olmaya hazırdı.[43] Kuvay-ı Milliyeciler bu meseleyi bir daha gündeme getirmediklerine göre, askeri ve sivil mahkemelerin kaldırılmış oldukları farzedilebilir.

Aralık’ta, gümrük idaresi Türklerin yönetimine geri verildiğinde, Türk yönetimle Müttefikler arasında, pasaportlara ilişkin bir problem çıktı. Türk yönetimi, Müttefikler tarafından çıkartılan ve Osmanlı uyruklarını kendi "himayeleri" altında gösteren pasaportları bundan böyle tanımak istemiyordu. Türk gümrük görevlileri bu pasaportlardan bir miktarını yırtıp attıklarında, General Harington, İstanbul limanındaki insanların doğrudan gümrük kontrolundan geçmelerine eşlik etmeleri için silahlı deniz piyadeleri gönderdi. İngiliz denizcilerinin müdahalesi karşısında, Refet Paşa Harington’a bir protesto notası yolladı.[44] General Harington, Refet Paşa’nın

tutumuna karşı, sıkıyönetim ilân edilerek harekete geçilmesini önerdi. Sir Nevile bunun yerine "zorlayıcı tedbirler" alınmasını ileri sürerek bu öneriye karşı koydu:

"Demek istiyorum ki, örneğin Türkler, yeni Türk Şirketler Kanunu'na itaat etmediği için bir İngiliz şirketini kapattığı takdirde, görevli Komutan böyle bir şirketin bürosuna konan mühürü veya öteki engelleri kaldırmak için oraya polis, hatta asker göndermelidir."[45] Ne Müttefikler, ne de Kuvay-ı Milliyeciler yekdiğerine boyun eğmeye niyetliydiler. Gene de aralarında herhangi bir olay çıkmamasına özen gösteriyorlardı.

İstanbul'da Türk yönetim mekanizmasının oluşturulmasını takiben, Büyük Millet Meclisi, Osmanlı Hükümeti tarafından konan vergilerin, harçların ve gümrük vergilerinin 1922 mali yılı sonuna kadar sürdürülmesine karar verdi. Bu tarihten sonra gümrük vergileri 5 kat arttırılacaktı. 12 Nisan 1923'ten başlamak üzere İstanbul ile Anadolu arasındaki gümrükler kaldırıldı, devlet memurlarının ücretleri düzenlendi ve Ankara Hükümeti, Osmanlı kamu borçlarını resmen üstlendi. Ankara, İstanbul'daki yabancılara ait işletmelerle ayrı ayrı anlaşmalar yaptı.[46] Bu işletmeler İstanbul Reji İdaresi (Tütün Tekeli), Dersaadet Telefon Şirketi, İstanbul Tramvay Şirketi, İstanbul Elektrik Şirketi, Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi, Mudanya-Bursa Demiryolu Şirketi, Aydın Demiryolu Şirketi ve Deniz Fenerleri İdaresi'ydiler. Bu işletmeler bir süreç içinde Türk Devleti'nin yönetimi altına geçtiler.

Müttefik Yüksek Komiserleri tüm Osmanlı uyruklarının Osmanlı polisinin yetki alanına girdiklerini kabul etmiş olmalarına rağmen, yeni Türk yönetimi, yurttaş olarak durumları henüz açıklık kazanmamış olan İstanbullu Rumlar'ın Müttefik polisinin yetki alanı içinde olmalarından memnun değildi. İngilizler Osmanlı Rumları'na eziyet edilmediğini kabul ediyorlardı; ama yine de, Müttefik polisinin Rumlar üzerindeki yetkisini kullanması hakkından vazgeçmediler.[47]

Aralık 1922'de, Müttefiklerarası Pasaport Kontrol Komisyonu, Türk yönetiminden, Müslüman olmayan Osmanlıların pasaportlarının bir aylık süre için geçerli sayılmalarını istedi; kim ayrılmak istiyorsa ona izin verilmeliydi.[48] Refet Paşa uzlaşmacı bir tutumla, yabancı güçlerin himayesi altında olanlara beş gün içinde İstanbul'dan ayrılma izninin verileceğini bildirdi ve ayrılacak olanların listesini istedi. Bu tarihten sonra Türk pasaportuna sahip olmayan hiçbir Osmanlı uyruğuna şehirden ayrılma izni verilmeyecekti.[49]

Başka konularda, statükoyu korumak için oyalama sırası artık Müttefikier'deydi. Refet Paşa sivil bir Türk ajanının Müttefikler tarafından tutuklanmasına karşı çıktığı zaman, ona yalın bir şekilde, Müttefik jandarma, güvenlik ve istihbarat örgütlerinin bu gibi tutuklamalar yapmaya yetkili oldukları söylenmişti.[50]

Dr. Adnan (Adıvar) Refet Paşa ile Müttefikler arasında arabuluculuk yapmak için İstanbul'a döndüğü zaman, Sir Nevile Kuvay-ı Milliyeciler'den gelen birçok taleple karşılaştı:

"Adnan Bey mevcut sistemin değiştirilmesi talepleriyle, hem yazılı, hem de sözlü olarak beni bombardıman ediyordu. O, İngiliz Posta İdaresi'nin düzeninde bazı değişiklikler istiyor. Şark Telgraf Şirketi'nin savaş öncesindeki işleyiş kurallarına geri döndürülmesini istiyor. Almanya ile serbest telgraf haberleşmesi istiyor. Rum asıllı uyrukların Türk polisine devredilmelerini istiyor. İstiyor da istiyor. Şimdiye kadar her şeye direndim. Ve Türkler Ankara'daki ve Lozan'daki haşin tutumlarını sürdürdükleri takdirde, ne kadar az ödün verirsek o kadar iyidir."[51] Sir Nevile İstanbul'un, Ankara'ya karşı Müttefikler'in elinde hâlâ daha bir koz olduğunu düşünüyordu. Buna karşılık birtakım İngiliz istihbarat subayları, Türkler'e hiçbir taviz verilmemesi kanısında oldukları için öfkeliydiler. İstanbul'u İngilizler'in hakimiyetinde tutmak için çok çaba harcamışlardı ve bunun bir geçiş dönemi olduğunu kabul etmiyorlardı.

General Harington, Müttefîklerarası Polis Komutanı Albay Colin Robert Ballard'ı (1868-1941), "İngilizler'in saygınlığını küçük düşüreceğini addettiği bir düzenlemeyi Refet ile tartışmasını isteyen bir emre itaat etmeyi"[52] reddettiği için görevinden aldı. Bir Fransız raporuna göre Ballard'ın Refet Paşa ile çalışmayı reddetmesinin nedeni, onu arkadaşı Ali Kemal Bey'in ölümünden sorumlu tutmasıydı.[53] Bazı İngiliz subayları General Harington'a ateş püskürüyorlardı:

"Albay Ballard, daha fazla hakarete uğramayı ve gidip Refet'in önünde sürünmeyi reddettiği için hayli kızgın bir Başkomutan (Harington) tarafından öfkeyle kapı dışarı edildi. Maxwell onu izledi ve neredeyse kıdemli Müttefik polislerinin tümü bu hafta İngiltere'ye gitmek üzere yola çıkıyorlar. Geriye kalanlar İşgal Kuvvetleri Polis Müdürü'nün emrine verildiler ve onlara, Müttefik askeri ve sivil kadroları ilgilendiren tutuklamalar ve diğer görevler için Türk polisine her yoldan yardımcı olmaları tenbih edildi. (Pasaport kontrolü ve polisin yetkileri konularında). General Harington, olay çıkmasını

istemediği için şiddetli, sert, kararlı, açık seçik, harika emirler çıkardı. Allah, Allah. O, üçüncü sınıf bir tüccarla bir halı için bile pazarlık edemezken, nerede kaldı, bir ulusun onuru ve bir ordunun gururu için bunu yapsın"[54] diye diplomat general Harington eleştiriliyordu. Buna rağmen, söylendiğine göre Türk yanlısı olan İtalyan Albay Carpini, Ballard'ın yerine Müttefîklerarası Polis Komisyonu Başkanlığına atandı.[55]

Tam bu sıralarda Türk polisinin kademelerinde de değişiklikler yapıldı; ancak bunun nedeni Müttefikler'inkinin tersiydi. Türk Polis Müdürü Sadi Bey'in yerine ateşli bir yurtsever olan Albay Halil Bey getirildi; çünkü Kuvay-ı Milliyeciler Sadi Bey'in bir Müttefik sempatizanı olduğuna inanıyorlardı.[56]

Lozan Barış Konferansı 20 Kasım 1922'de başladı, ancak kapitülasyonlara ve antlaşmanın mali ve ekonomik şartlarına ilişkin bir tıkanıklık yüzünden görüşmeler 4 Şubat 1923'te kesildi. Daha görüşmeler kesilmemişken, Ankara'nın İstanbul'daki askeri temsilcisi Selâhattin Adil Paşa yeni askere alınanların seferber edilmelerini emretmişti. Silahlı 83 askerden oluşan ilk parti 28 Aralık 1922'de Trakya'ya doğru yola çıktı.[57] Ankara'nın, Doğu Trakya'yı Türkler'e bırakan karara Yunanlılar'ın saygı göstereceklerinden kuşkulanmış olmaları mümkündür. Bir ihtiyat tedbiri olarak, bir İngiliz yüzbaşısı, kamplarda hâlâ daha olası bir ücretli asker gücü olarak barındırılmakta olan Beyaz Ruslar'ın dökümünü yapmak üzere Çanakkale Boğazı'na gelmişti.[58] İngilizler bu tedbiri, Yunanlılar'la Türklerin karşı karşıya gelmeleri durumunda, onların arasına bir güç yerleştirmek için almış olabilirlerdi. Yahut da kendileriyle Türkler arasında bir çatışma çıkabileceğini sezinlemişlerdi. Veya her iki ihtimal de sözkonusuydu.

Barış görüşmelerinin kesilmesi üzerine Türkler'le Müttefikler arasında silahlı çatışma tehlikesi başgöserdi. İstanbul'daki Türk yetkililer Topkapı Sarayı'ndaki Kutsal Emanetleri ve diğer hazineleri, güvenlik altına almak amacıyla Konya'ya taşıdılar.[59]

Fransızlar ve İngilizler bir Türk saldırısı ihtimaline karşı ne yapacaklarında anlaşamıyorlardı. General Harington'un, Boğazlar'da ve Trakya'da Müttefik askerlerinin mevzilendirilmesine ilişkin önerisine, General Charpy cevap bile vermedi.[60] General Charpy, 4 Aralık 1922'de Fransız Savaş Bakanlığı'na, General Harington'un, Kemalistler'in saldırması durumunda İstanbul'daki İngiliz birliklerini geri çekip Çanakkale'ye göndermek niyetinde olduğunu bildirdi. Charpy, askeri disiplin ve Müttefikler'in saygınlığı bakımından

İstanbul’un savunulması gerektiğini iddia ediyordu. Fransız Genelkurmay Başkanı Mareşal Foch Charpy ile aynı görüşteydi. Eğer Kemalistler saldıracaksa, bu, İstanbul’u ele geçirmek amacıyla İzmit yarımadası yönünden olacaktı. Dolayısıyla Müttefikler İstanbul’daki mevzilerini korumalıydılar. Bu arada, Gelibolu Yarımadası dahil Doğu Trakya, herhangi bir olay çıkmaksızın Türklerin yönetimine devredildi.[61] Türklerin Lozan’daki taviz vermez tutumu ve konferansın kesintiye uğramış olması Fransız Hükümeti’ni rahatsız etmişe benzemiyordu.

Lozan Konferansı 23 Nisan 1923’te yeniden toplandı. Bu tarihten birkaç gün önce, İstanbul’da Selâhattin Adil Paşa, Müttefik askeri komutanlara, 23 Nisan’da Büyük Millet Meclisi’nin kuruluş yıldönümünü kutlamak için törenler yapılacağını bildiren nazik bir not gönderdi.[62] Mütareke’den beri ilk kez bir Türk yönetici belirli bir eylem düzenlemek için izin almıyordu. Bu sefer Selâhattin Adil Paşa Müttefikler’i sadece bilgilendirmeyi uygun görmüştü. Törenler herhangi bir pürüz çıkmadan yapıldı.

Aynı ay içinde General Charpy, subaylarından İstanbul’un boşaltılması için bir plan düzenlemelerini istemişti.[63] Gelgelelim, İstanbul’un boşaltılmasının kaçınılmazlığı, General Charpy’nin, İstanbul gazetesi, *Aurore*’de çıkan bir makaleye itiraz etmesini engellemedi. "İstanbul’un Boşaltılması ve Barış" başlıklı makale, Kuvay-ı Milliyeci ve Müttefik kuvvetlerin birbirlerine bu kadar yakın fiziksel konumda olmalarının taşıdığı tehlikeye ve işgalin İngiltere ulusal bütçesine getirdiği yüke ilişkindi. Makaleye göre, işgal İngilizler’e her ay bir milyon sterline mâloluyordu. Makale, boşaltmanın, Lozan Antlaşmasından önce yapılmasında ısrar ediyordu. General Charpy makaleye Fransız Yüksek Komiseri’nin dikkatini çekti ve Müttefik sansür görevlilerinin işgali tartışan makalelere karşı çıkmasını istedi.[64] İşgalcilerin askeri kanatları, düşmana karşı bir savaş kaybetmeden İstanbul’u boşaltmayı, muhtemelen kendilerine yediremiyorlardı.

Bu arada otorite konusu, Müttefikler’le Türk yönetimi arasında bir sürtüşme kaynağı olmaya devam ediyordu. 1923 Haziranı’nda Türk polisi, İstanbul’dan Anadolu’ya yolculuk yapacak Müttefik uyrukları için vize uygulamasına başladı. Misilleme olarak General Harington, Müttefiklerin konsolosluklarından veya Müttefiklerarası Pasaport Bürosu’ndan vize almadıkça, hiçbir Türk yurttaşının İstanbul’a girmesine ya da İstanbul’dan çıkmasına izin verilmeyeceği kuralını getirdi. Bu kuralın, Müttefik

uyrukluların yolculukları sırasında olay çıkartan Türkler'e uygulanacağı, Refet Paşa'ya bildirilecekti.[65] General Harington blöf yapmıştı, ama Türk yönetimi de General'e inanmıştı. Aslında, pasaport bürolarının işleyiş yöntemi Harington'un koyduğu kuralın uygulanmasını hemen hemen imkânsız kılacak nitelikteydi; çünkü her büro kendi yüksek komisyonuna karşı sorumluydu. İngiliz generali, öteki yüksek komiserler kendisiyle aynı görüşte olmadıkları takdirde, bu kuralı sadece kendi bölgesine uygulatabilirdi. Yetki sınırı, etkinliği bir kere daha engellemiş olacaktı. Ne var ki, Türkler Harington'un blöfüne meydan okumadılar. Harington'un tavrı, Müttefikler'in misafir değil, her şeye rağmen işgalci olduklarını hatırlattı.

24 Temmuz 1923'te Lozan Konferansı sona erdi ve Antlaşma bütün taraflarca onaylandı. Bunun sonucu olarak İstanbul'daki yönetim savaşının sonu geldi. 25 Ağustos'da Müttefik işgal kuvvetleri boşaltma için hazırlıklara başladılar. Müttefikler ellerindeki eşyayı Türkler'e satmayı planlıyorlardı.[66] Müttefikler tarafından elkonan kamuya ait ve özel binalar, artakalan savaş malzemesiyle birlikte Türkler'e geri verildi. 29 Ağustos'da General Harington, Türk subayları onuruna bir çay partisi verdi. Türkler de buna, 19 Eylül'de bir gardenparti ile karşılık verdiler.

General Charpy, bütün öteki Müttefik generallerini, Gelibolu ve İstanbul mezarlıklarında yatan ölülerine son bir saygı ziyaretinde bulunmaya davet etti. General Harington, sembolik bir jestle, karargâhındaki İngiliz Bayrağı'nı Galata'daki Kırım Kilisesi'ne verdi. Günümüzde bu bayrak, Kırım Savaşı sırasında kullanılan İngiliz Bayrağı'nın yanıbaşında sergilenmektedir.[67]

6 Ekim'de düzenlenen bir törenle Müttefik ve Türk generaller birbirlerinin bayraklarını selamladılar, nöbetçi değişimi yapıldı ve Müttefik generaller gemilerine binerek gittiler. Aynı gün, Türk Silahlı Kuvvetlerinin Birinci Piyade Tümeni şehre girdi.[68]

SONUÇ

Mütareke sırasındaki yangınlar sonucu İstanbul'un yaklaşık üçte biri harap olmuştu. Hayat pahalılığı, işsizlik ve göçmen akını gözönüne alınırsa, trajik boyutlarda salgın hastalıkların görülmemiş olması dikkate değer bir olgudur. I. Dünya Savaşı ertesinde, İspanyol nezlesi, dünya çapında, doğrudan Savaş'ın öldürdüğünden daha fazla insan öldürmüştü.[1] Gerçi arasıra İspanyol nezlesi görülüyordu, ama hastalık başka ülkelerde olduğu ölçüde şehri etkilemiyordu. Bu noktada insan, ironik bir şekilde, 1918'den 1923'e kadar savaş durumunun devam etmesi sayesinde, Türkiye'nin bu afetten korunabildiği sonucuna varmaya zorlanıyor. Çünkü savaş nedeniyle dünyada 10 milyon insan ölmüştü, ama savaş sonrasındaki İspanyol nezlesi 25 milyon insanı öldürmüştü.

Şehir halkının yüzbinlercesinin yoksulluğuna rağmen, İstanbul'da hastalığın yayılması çok etkin bir şekilde kontrol altında tutuldu. Kızılay'ın, Müttefik Kızılhaçı'nın, Rus Beyazhaçı'nın, Amerikan Yakın Doğu Yardım Örgütü'nün, Müttefik Şehir ve Karantina Komisyonlarının yanısıra, etnik topluluklara ait kuruluşların da çabalarıyla bu sonuca erişildi.

Osmanlı Hükümeti iflas etmişti. "Geçici" Müttefik Maliye Komisyonu olabildiğince çok para kaynağını kullanmaya çalışmıştı; hatta şehir vergilerini dahi arttırmıştı. Ne var ki, durumun düzelmesine hiçbirinin yararı olmadı.

İstanbul Belediyesi'nin de parası yoktu. Müttefiklerin Şehir, Sağlık ve Karantina Komisyonları, Belediye'yi başlıca sorumluluklarından kurtardı. İşgal yönetimi, bütün bunları iflas etmiş Belediye'nin eline bırakmış olsaydı, İstanbul daha kötü bir kaderin acısını çekecekti.

Gerek Türk, gerekse yabancı okulları açısından şehirdeki eğitim hizmetleri yeterli gözüküyordu. Çocuklarını ilkokuldan sonra okutmaya mali gücü yetecek Türk ailelerinin sayısı çok değildi. Ancak gücü yetebilecek olanların, birinden birini seçebileceği bir seri okul vardı. Kadınlar için yüksek eğitimin

vaat ettiği umutlar ve çalışma imkânları, Türkiye'nin sosyal olduğu kadar entellektüel aydınlanmasının da müjdecisiydiler. Kadın cinsi belli bir bilinç kazanmaya başlamıştı. Bunlar, Kızılay Derneği'nin Himaye-i Nisvan ve Himaye-i Etfal dallarını yöneten, hali vakti yerinde kadınlarla sınırlı kalmıyordu. Kadınlar hizmet sektöründe ve genel işgücü içinde geçmişe kıyasla çok daha fazla çalışma imkânı buluyorlardı. Ayrıca, Darü'l Muallimat mezunu hazır bir kadın öğretmen kadrosu vardı. Ve bunlar Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki o şevkli eğitimcilerin bir bölümünü oluşturacaklardı.

Kısacası, İstanbul, savaşın ve işgalin getirdiği zorluklara, kurumlarında ve halkının psikolojik durumunda nisbeten az hasara uğrayarak göğüs gerdi. İnsanlar evsizliğe, işsizliğe ve yiyecek kıtlığına katlandılar. Onlar, aynı zamanda Türkiye'nin hâlâ bir savaş durumu içinde olduğunu kavramaktaydılar. İşgalcilerin varlığı ve Rum azınlıktan gelen hakaretler, bu olguyu İstanbul halkına her gün hatırlatıyordu. Sonuçta Kuvay-ı Milliyeciler'in zaferi, çekilen acının psikolojik boyutlarını hafifletti. Belediye Mustafa Kemal'e onursal hemşehrilik payesi verdi ve onun Şişli'de yaşadığı evin üzerinde bulunduğu caddeye Halaskâr Gazi Caddesi adını koydu; böylece ona olan şükranını ifade etmiş oldu.

Mütareke döneminde İstanbul'da politik durum, şayet kaotik değilse, en iyi, belirsiz kelimesiyle tanımlanabilir. O günlerde her şey belirsizdi. Sultan, askerlerin mi, yoksa Müttefıkler'in mi kendisini sadakatle desteklediklerinden kuşkuluydu. Birçok kez tahttan çekilmek tehdidinde bulunmuştu. 1920'de İngilizler Vahdettin'e, onun şahsını koruyacaklarına dair güvence vermişlerdi. Sultan Ankara'daki Milliyetçiler'le bağlantı kurmuştu, ama anlamlı bir diyalogun oluşturulmadığını farzetmek daha doğru olur.

Vahdettin'in politikası, ne pahasına olursa olsun İstanbul'da kalmaktı. Anadolu'ya gitme ya da Kuvay-ı Milliyeciler'le işbirliği yapma düşüncelerini reddetmişti. Halife olarak, kendisini, Peygamber'in Kutsal Emanetleri'nin bekçisi olarak görüyordu. Başkent'te bulunmadığı takdirde İngilizler'in Emanet'lere elkoyabileceklerinden ve onları kendi seçtikleri yeni bir (belki Arap) halifeye verebileceklerinden korkuyordu. Vahdettin ayrıca, Osmanlı Hanedanı'nın Topkapı Sarayı'nda duran tarihi hazinelerine de İngilizler'in elkoymasından endişe ediyordu. Bu kuşkularından hareket ederek, kendisinin Osmanlı Hanedanı'nın hazinelerine ve Halifeliğe namus bağıyla bağlı

olduğuna inanıyordu. Üstelik, Kuvay-ı Milliye'nin yaptıklarını maceracılık olarak gördüğü için, onlara kızgınlık duyuyordu. Bu kızgınlığın içinde, Ankara'nın Veliaht Abdülmecit Efendi'ye, kendilerine katılması için iki kere teklifte bulunduğunu bilmesinin de payı vardı. (Abdülmecit her iki teklifi de reddetmişti.)[2] Veliahtı sıkı bir gözetim altında tutan Vahdettin'in bunları bilmemesi imkânsızdı. Bu nedenle Kuvay-ı Milliyeciler'in hükümdara sadık olmadıkları kanısına varmıştı. (Vahdettin, Milliyetçi önderleri, onların gıyabında ölüme mahkûm etmiş olduğunu hesaba katmıyordu.)

İstanbul kamuoyu, basının da yansıttığı gibi, Milliyetçi yanlılarıyla karşıtları arasında keskin bir şekilde bölünmüştü. İstanbul'daki siyasi eğilimler, 1918'den 1920'ye kadar bir Amerikan veya bir İngiliz mandasını seçmekten, hangi biçim altında olursa olsun yabancı vesayetine karşı çıkmaya kadar değişiyordu. Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılışından sonra, Türkler'e ve kendilerini Osmanlı uyruğu sayan bütün insanlara tek bir tercih şansı kalmıştı. Bir kimse ya Kuvay-ı Milliye'nin davasını destekliyordu, ya da ihanetle suçlanıyordu. 29 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi, Milliyetçi Hareket'e karşı eylem, söylev ve yazıları ihanet sayan Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nu kabul etti. Bu andan itibaren davranışlar ve kelimeler, Kuvay-ı Milliyeciler tarafından yanlı ya da karşıt olduklarına göre değerlendirilecekti. Bağımsızlık tehlikedeyken, Milliyetçiler inceliklerle zaman yitirmemeyi tercih etmişlerdi. Anti-Kemalist gazeteciler, akademisyenler ve politikacılar, Kuvay-ı Milliye'nin zaferi kesinleşene kadar çizgilerinde ısrar ettiler. Bu durumda, başarının, galiplerin tanımladığı doğru ile yanlış arasındaki belirleyici faktör olduğu kanıtlandı.

Müttefik işgal kuvvetleri 16 Mart 1920'ye kadar karmaşık bir yönetim örgütlenmesine gitmemişlerdi. Yönetim mekanizması, Müttefiklerarası Kontrol ve Örgütlenme Komisyonu'nun güdümünde oluşturulmuştu. Bu sistem, polis, jandarma, elkoyma, sansür, pasaport kontrol, askeri işler ve maliye ile ilgili alt komisyonları içeriyordu. Bu askeri-bürokratik örgütlenme, Müttefikler'in kalmaya niyetli olduklarını haber veriyordu.

İstanbul, hem Halife'nin, hem de Osmanlı Hükümeti'nin bulundukları merkez olarak kalmıştı. Böylece her ikisi de Müttefikler tarafından yakından kontrol ediliyordu. Ne ki, Türkiye'de hükümet hep aynı kalmadı. Osmanlı Parlamentosu, iki üyesinin 16 Mart 1920'de İngilizler tarafından Meclis binasından sürüklenip çıkarılmaları ve tutuklanmaları üzerine kendini feshetti. Kısa bir süre sonra, Padişah, artık varolmayan Parlamento'yu resmen

feshetti. Çok sayıda mebus Anadolu’ya kaçtı. Müttefikler, Milliyetçiler’in kendi parlamenter rejimlerini kurma yeteneğini boyuna küçümsemişlerdi. 1919’da Yüksek Komiser Yardımcısı olan Amiral Webb Paris’teki İngiliz temsilcisi Eyre Crowe’a yazdığı bir mektupta, "İçeride durum, hemen hemen tümüyle İzmir’in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi yüzünden gittikçe daha belirsizleşiyor ve kararsızlaşıyor. Burası Türkiye olmayıp da başka bir yer olsaydı, muazzam bir başkaldırının arefesinde olduğumuzu söyleyebilirdim"[3] diyordu. İncelikli politika yürütmekle dünyaya nâm salmış olan İngilizler barbar gözüyle baktıkları Türk’ün incelikli politikasını anlamayacaklardı. Olumsuz imajlarının Türkler’e sağladığı esneklik saymakla bitmez. Akılcı kullanıldığı sürece buna "anlaşılmamanın avantajları" da diyebiliriz.

Müttefikler’in İstanbul’daki denetimleri, olması gerektikleri kadar etkin değildi. Avrupa’da Ateşkes’in imzalanmasından (11 Kasım 1918) sonraki birkaç ay içinde, gerek "yüksek politika"da, gerekse İstanbul’daki komuta zincirinin belirlenmesinde Müttefiklerin yolları ayrılmıştı. Müttefik yetkililer, ayrıca, Türkler’le işbirliğinden de her zaman hoşnut değillerdi. Çok sayıda Türk polisi "tutuklanacaklar" listesinde adı bulunanları uyarmışlar ve onlara kaçmaları için zaman bırakmışlardı.[4] Üstelik, İngiliz denetleme subaylarıyla Türk polisi ve jandarması yöntem üzerinde anlaşamıyorlardı. 6 Ağustos 1921 günü, bir İngiliz teğmeni, iki Türk’ün silah taşıyıp taşımadıklarını kontrol etmek istedi. Türkler kaçmaya başladılar ve bunun üzerine İngiliz subay, komutası altındaki Türk jandarma askerlerine, kaçanlara ateş etmeleri için emir verdi. Askerler bu emre itaat etmediler. İngilizler ertesi gün bu askerleri tutukladılar ve askerlikten uzaklaştırdılar.[5] Yabancı otoriteye karşı itaatsizlik, tarafların her ikisi için de problem yaratıyordu. Fransızlar ve İtalyanlar, kendi otoritelerine açıkça meydan okunacağını sezdiklerinde olay çıkmasını başarıyla önledikleri halde, İngilizler kendi otoritelerini daha katı bir şekilde dayatıyorlardı.

İstanbul’daki Müttefik yönetimi, Rus göçmenler, Bolşevik propaganda ve Türk işçilerinin Osmanlı Sosyalist Fırkası tarafından desteklenen grevleri gibi başka meselelerle de karşı karşıya kaldı. Müttefikler grevlerle çok uğraşmak zorunda kalıyorlardı; çünkü grevler şehirdeki hizmetleri sekteye uğratıyordu. Tramvay, elektrik şirketi ve tersane grevleri Müttefikleri bir hayli uğraştırdı. Bunun nedeni, hem bunlardan ilk ikisinin sahiplerinin kendi yurttaşları olmalarıydı, hem de kamu düzenini etkilemeleriydi. Ayrıca Müttefikler, İstanbul’daki Bolşevik ajanlarını ve onların etkilerini gözetim altında tutmak

zorundaydılar. Bolşevizm korkusu, Müttefikler'i propagandaya karşı aşırı ölçüde duyarlı yapmıştı.

Müttefikler arasında en çok Fransızlar, Rus göçmenlere yardım ettiler. Bu da Fransızlar'ın müttefiklerinden memnunsuzluk duymalarına yolaçan bir başka sebep oldu. Ne İngilizler ne de İtalyanlar, pahalıya mâlolan bu yıpratıcı uğraşta Fransızlar'a yardımcı olmuşlardı.

Mütareke boyunca Müttefikler, Osmanlı Sarayı ve Hürriyet ve İtilâf Partisi, Türk barışının politik-diplomatik seviyede sonuçlanacağına inanıyorlardı. Sadece İttihat ve Terakki Partisi üyeleri ve Kemalistler, ülkelerinin paylaşılmasına karşı silahlı mücadeleye inanmışlardı. Ali Kemal Bey'in eşi Sabiha Hanım (Kuneralp), "Kocam daha az yurtsever değildi. Sadece, sonunda kaybeden tarafta oldu. Aslında tarafların başarı şansı, bir süre yüzde 50-50'ydi"[6] demişti.

Kuvay-ı Milliyeciler'in başarısı bir mucize değildi. Yaklaşık beş yılı bulan örgütlü ve sistemli bir direniş sonunda İstanbul'da ve başka yerlerde zafere ulaşıldı.

Kuvay-ı Milliye'nin Anadolu'dan ve İstanbul'dan elde ettikleri malzeme desteğinin kıyaslanması gerçi mümkün değildir, (çünkü Türk Askeri Arşivi araştırmacıların büyük çoğunluğuna kapalıdır) ama İstanbul'dan gelen savaş malzemesinin Anadolu'dan elde edilenden nitelikçe üstün olduğu kesinlikle varsayılabilir. Savaş sırasında İTP önderleri, İstanbul'un hücuma uğraması durumunda kullanılmak üzere, Almanlar'dan yardım alarak, mevcut en iyi savaş malzemelerinden, şehirde oldukça büyük bir stok yapmışlardı. Camilerin pek çoğunun bodrumları savaş malzemesi deposu haline getirilmişti. Osmanlı Harbiye Nezareti ve Erkân-ı Harbiyesi, Mütareke sırasında, Damat Ferit Paşa'nın Sadrazamlığa ilâveten Harbiye ve Hariciye Nazırlıklarını da üstlendiği kısa dönemler dışında, Milliyetçiler'i desteklediler. Kayıkçılar, hamallar, arabacılar, zanaatkârlar ve imalâtçılar loncaları, kadın kuruluşları, bazı dini kuruluşlar ve Kızılay Cemiyeti gibi, şehirdeki bellibaşlı kurumlar, bunların yanısıra bireyler direniş mücadelesinde askerlerle işbirliği yaptılar. Sonuçta, Türkiye tarihinde nadir görülen bir fenomen olarak, örgütlü bir halk hareketi kendi tercihini toplumun egemenlerine kabul ettirdi.[7] Milliyetçiler'in Türk toplumunda esas yönlendirici gücün din olduğuna inanan muhalifleri yanılmışlardı. Özgürlük özlemi daha güçlü bir güdü olduğunu kanıtlamıştı.

sonsöz

Geçen zaman boyunca, İstanbul'daki Rus topluluğu, ölümler ve gençlerin göç etmeleri sonucu iyice küçüldü. Bugün o dönemden hayatta kalan ve aralarında Barones Valentina Taskin (86, müzisyen), Georgeviç Timçenkov (82, müzisyen)[1] ve Madam Tatyana İvanova'nın (94)[2] da bulunduğu on ilâ on beş Rus var. (1992'de artık Barones Taskin ve Madam İvanova da ebediyete göçmüş bulunuyorlardı.)

Klod Farer (Claude Farrere) ve Piyer Loti (Pierre Loti) caddeleri hâlâ daha varlıklarını koruyorlar. Damat Ferit Paşa'nın Boğaz'da, Baltalimanı'ndaki konağı şimdi İstanbul Üniversitesi'nin misafirhanesi. Enver Paşa'nın eski Harbiye Nezareti'ndeki bürosu bugün İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin kantini. Maçka Silah Deposu İstanbul Teknik Üniversitesi'nin bir bölümü. Fehime Sultan'ın Boğaz'da, Ortaköy'deki köşkü Gazi Osman Paşa Ortaokulu. Kampusu Rumeli Hisarı'nda olan Robert Kolej Boğaziçi Üniversitesi'ne dönüştü. Bağlarbaşı'ndaki Üsküdar Amerikan Kız Koleji ile Robert Kolej adını alan Arnavutköy Kız Koleji Amerikan eğitim sisteminden geriye kalanlar. Amiral Bristol Hastanesi'nin müdürü şimdi bile Amerikalı. Amiral Bristol'ın, büyükbabası Dr. Cemil Paşa'ya (İstanbul Belediye Başkanı) çıkardığı zorluklara ilişkin eski anıları dile getiren Profesör Dr. Cemalettin Topuzlu, "Nereden nereye. Bugün bütün ameliyatlarımı Amiral Bristol Hastanesi'nde yapıyorum"[3] diyor.

Bir zamanlar İttihat ve Terakki Partisi'nin merkezi olan bina, harap bir vaziyette, *Cumhuriyet* gazetesinin Cağaloğlu'ndaki bürolarının karşısında duruyor. Galatasaray'daki Kırım Kilisesi kültürel çalışmalar yapılması amacıyla British Council'a devredilmiş.[4] Pera'daki elçilikler şimdi birer konsolosluk, ama Pera Palas, her şeye rağmen, İstanbul'un "altın çağ"ının (1890-1950) ihtişamına tanıklık ediyor.

KAYNAKÇA

Yayımlanmamış Belgeler

Fransız Askeri Arşivi, Premier Guerre Mondiale-Campagne Contre Allemagne (1919-1923), Corps d'Occupation de Constantinople. Chateau de Vincennes, Paris. FMA 20N.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, General Correspondence, Turkey (1919-1923). Devlet Kayıt Bürosu, Londra. FO 371.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Confidential Print, (1919-1923) Devlet Kayıt Bürosu, Londra. FO 406.

İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Kurumu, Cerrahpaşa ve Çapa Hastaneleri. Dr. Esat Işık Paşa, Dr. Bahaettin Şakir, Dr. Cemil Topuzlu Paşa ve Dr. Nihad Reşad Belger dosyaları.

Türk İnkılâbı Tarihi Enstitüsü, Ankara Üniversitesi. Müsellâh Müdafaa-i Milliye (M.M.) ile ilgili yazışmalar. Topkapılı Canbaz Mehmet Bey'in evrakı. TİTE 39.

United States Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey 1910-1929. Political Affairs. (Washington D.C.: Mikrofilm, U.S. Records 867-). Amerikan Kütüphanesi, Ankara.

Bristol, Mark Lambert, War Diary, el yazısı. Ulusal Arşiv, Washington D.C. 16-17. kutular, 36-38. konu dosyaları.

Eldem, Vedat, Mütareke ve Milli Mücadele Yıllarında Osmanlı Ekonomisi, el yazısı. Hacettepe Üniversitesi, Türk Ekonomi Tarihi Semineri 8-10 Haziran 1973. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesi.

Ertürk, Hüsamettin, Milli Mücadele Senelerinde Teşkilât-ı Mahsusa, el yazısı. Arap alfabesinden Türk alfabesine geçiren General Tevfik Apay. Genelkurmay Başkanlığı, Stratejik Araştırmalar ve Harp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, Ankara.

Morey, Grace, Medical and Social Agencies Available for the Relief of dependent Women and Children in Constantinople, 1921, el yazısı. Boğaziçi Üniversitesi, Yakın Doğu Koleksiyonu, İstanbul.

Rumbold, Horace, Yazışmalar, el yazısı Rumbold/30. Oxford Üniversitesi, Bodleian Kütüphanesi, Oxford.

Ryan, Andrew, Yazışmalar, kutu V-VI seri 589. Oxford Üniversitesi, St. Antony's Koleji, Orta Doğu Merkezi, Oxford.

Taylor, Charles T. C., Many Happy Returns: The Autobiography of Major Charles Theodore Cochrane Taylor, el yazısı. Oxford Üniversitesi, St. Antony's Koleji, Orta Doğu Merkezi, Oxford.

Yayımlanmış Resmi Belgeler

***Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, yay. Uluğ İğdemir. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975.**

***Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, yay. Seha L. Meray ve Osman Olcay. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1977.**

***British Documents On Atatürk (1919-1939)*, 4 cilt, yay. Bilâl Şimşir, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1979.**

***Tableaux Indicant le nombre de divers éléments de la population dans l'Empire Ottoman au 1er Mars 1330 (14 Mars 1914)*. Constantinople: lmp. Osmanié, 1919.**

***TBMM Gizli Celse Zabıtları, 4* cilt. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.**

***Documents on British Foreign Policy (1919-1939)*, yay. E. L. Woodward ve R. Butler, seri I, c. IV, VIII, XIII. Londra: Oxford University Press, 1952.**

Gazete ve Dergiler

Alemdar

Diken

Echos de l'Islam

Karagöz

Tasvir-i Efkâr

Tevhid-i Efkâr

The Acome

Askeri Mecmua

Askeri Tarih Mecmuası

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Barış Dünyası

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

Belleten

Büyük Mecmua

Dün ve Bugün

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

Hayat Tarih Mecmuası

L'Illustration

The Orient

Oriente Moderno

Sohbetler

Tarih Aynası

Tarih Dergisi

Tarih Dünyası

Tarih Hazinesi

Tarih Konuşuyor

Tarih Vesikaları Dergisi

Yakın Tarihimiz

Kitaplar

Abadan, Yavuz. *Harp Sonu Muahedelerine Nazaran Lozan'ın Hususiyetleri.* İstanbul: Arkadaş Basımevi, 1938.

Adıvar, Halide Edip. *Mor Salkımlı Ev.* İstanbul: Atlas Kitabevi, 1970.

——. *Memoirs of Halide Edib.* New York: Arno Press, 1972.

——. *Turkey Faces West: A Turkish Viewpoint of Recent Changes and Their Origin.* New Haven, Connecticut: Amo Press, 1973.

——. *Türk'ün Ateşle İmtihanı.* 8. basım. İstanbul: Atlas Kitabevi, 1985.

Ağaoğlu, Süreyya. *Bir Ömür Böyle Geçti.* İstanbul: İshak Basımevi, 1975

Ahmet Rasim. *Gülüp Ağladıklarım.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

——. *Dünki İstanbul'da Hovardalık: Fuhş-i Atik.* İstanbul: Arba Yayınları, 1987.

Akdemir, Aziz Hüdai. *Dünyada ve Bizde Casusluk.* İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1949.

Aksel, Malik. *İstanbul'un Ortası.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977.

Akşin, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele.* İstanbul: Cem Yayınevi, 1983.

Akyüz, Yahya. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1922.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975.

Alemdar, Korkmaz. *Türkiye'de Yayınlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi.* Ankara: İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, 1978.

Altay, Fahrettin. *Görüp Geçirdiklerim: 10 Yıl Savaş ve Sonrası, 1912-1922.* İstanbul: İnsel Yayınları 1970.

Ambarcıoğlu, Namık, top. *Mütareke Yıllarından Vesikalar - Ahmet E. Yalman'ın Mütareke Devrinde*

***Yazdıkları.* İstanbul: Vakit Kitabevi, 1946.**

Angell, Norman. *The Political Conditions of Allied Success: A Plea for the Protective Union of the Democracies.* New York ve Londra: Putnam and Sons, 1918.

Apak, Rahmi. *Yetmişlik Bir Subay'ın Hatıraları.* 2. basım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Arıburnu, Kemal. *Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri.* Ankara: Yeni Desen Matbaası, 1975.

Armstrong, Harold. *Turkey in Travail.* Londra: John Lane, 1925.

Atay, Falih Rıfkı. *Niçin Kurtulmamak?* Istanbul: Varlık Yayınları, 1953.

——. *Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri.* İstanbul: Sel Yayınları, 1955.

——. *Batış Yılları.* İstanbul: Dünya Yayınları, 1963.

——.*Atatürk'ün Hatıraları, 1914-1919.* Ankara: yayıncı adı yok, 1965.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Suyu Arayan Adam.* Ankara: Türkiye Matbaası, 1959.

——. *Tek Adam.* 3 cilt. 3. basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1966.

——. *İkinci Adam.* 3 cilt. 6. basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.

Azan, Paul. *Franchet d'Espérey.* Paris: yayıncı adı yok. 1949.

Balcıoğlu, Semih ve Öngören, Ferit, yay. *Elli Yılın Türk Mizah ve Karikatürü.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1973.

Banoğlu, Niyazi Ahmet. *Atatürk'ün İstanbul'daki Hayatı.* 2 cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973.

Beysanoğlu, Şevket. *Süleyman Nazif.* Ankara: İş Matbaacılık, 1970.

Bello, C. G. *Notes et Réflexions Sur La Turquie, L'Angleterre, la France et le Problème de Constantinople.* Paris: Librairie des Sciences Politiques et Sociales, 1920.

Bennett, John Godolphin. *Witness.* Londra: Hodder and Stoughton, 1962.

Berkem, Süreyya Sami. *Unutulmuş Günler.* İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1960.

Bernachot, Jean. *Les Armées Françaises en Orient Après L'Armistice de 1918.* Paris: Imprimerie Nationale, 1970.

Beyatlı, Yahya Kemal. *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım.* İstanbul: Baha Matbaası, 1973.

Bilsel, Cemil. *Lozan.* 2 cilt. İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1933.

Blaisdell, Donald C. *European Financial Control in the Ottoman Empire.* New York: Columbia University Press. 1929.

Bleda, Mithat Şükrü. *İmparatorluğun Çöküşü.* İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979.

Borak, Sadi. *Ata ve İstanbul.* İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 1983.

Bozok, Salih ve Cemil. *Hep Atatürk'ün Yanında.* İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1985

Brown, Demetra Vaka. *The Unveiled Ladies of Stamboul.* Boston, Massachusetts: Houghton Mifflin Co., 1923; tekrar basım, Freeport, New York: Books for Libraries, 1971.

Busch, Briton Cooper. *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918 1923.* Albany, New York: State University of New York Press. 1976.

Calwell, C. E. *Field Marshal Sir Henry Wilson.* 2 cilt. Londra: Cassell and Company Ltd., 1927.

Castle, Wilfred T. F. *Grand Turk; an Historical Outline of Life and Events, of Culture and Politics, of Trade and Travel During the Last Years of the Ottoman Empire and the First Years of the Turkish Republic.* Londra: Hutchinson, 1943.

Cebesoy, Ali Fuat. *Milli Mücadele Hatıraları.* İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1953.

——. *Moskova Hatıraları.* İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1955.

——. *Siyasi Hatıraları.* İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1957.

Cumming, Henry H. *Franco-British Rivalry in the Post-War Near East.* Londra: Oxford University Press, 1938.

Çankaya, Ali Mücellitoğlu. *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, 1859-1949.* 8 cilt. Ankara: Örnek Matbaası, 1954.

Daniel, Robert L. *American Philanthropy in the Near East, 1820-1960.* Athens, Ohio: Ohio University Press, 1970.

De Novo, John A. *American Interests and Policies in the Middle East, 1900-1939.* Minneapolis, Minnesota: University of Minnesota Press, 1963.

Demirtaş, Bülent, yay. haz. *Miralay Mehmet Arif Bey: Anadolu İnkılâbı.* İstanbul: Arba Yayınları, 1987.

——. *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları.* İstanbul: Arba Yayınları, 1988.

Diehl, Charles. *Constantinople.* Paris: Libriarie Renouard, 1924.

Dinamo, Hasan İzzet. *Kutsal İsyan.* 8 cilt. İstanbul: May Yayınları, 1966.

——. *Türk Kelebeği.* İstanbul: Yalçın Yayınları, 1981.

Duru, Kâzım Nami. *İttihat ve Terakki Hatıralarım.* İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1957.

Duru, Orhan. *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları.* İstanbul: Milliyet Yayınları, 1978.

Dwight, H. G. *Constantinople Old and New.* New York: Charles Scribner's Sons, 1915.

——. *Constantinople Settings and Traits.* New York: Harper and Brothers Publishers, 1926.

Dwight, Henry Otis. *Constantinople and Its Problems.* Londra ve Edinborough: Oliphant, Anderson and Ferrier, 1901.

Ekrem, Selma. *Unveiled: The Autobiography of a Turkish Girl.* New York: I. Washburn, 1930; tekrar basım., Londra: Geoffrey Bles, 1931.

Emre, Ahmet Cevdet. *İki Neslin Tarihi.* İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1960.

Evans, Laurence. *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914-1924.* Baltimore, Maryland: Johns Hopkins Press, 1965.

Ferrell, Robert H. *Woodrow Wilson and World War I, 1917-1921.* New York: Harper and Row Publishers, 1985.

Felek, Burhan. *Yaşadığımız Günler.* İstanbul: Milliyet Yayınları, 1974.

——. *Geçmiş Zaman Olur ki.* İstanbul: Felek Yayıncılık, 1985.

Gaillard, Gaston. *The Turks and Europe.* Londra: Thomas Murky and Co., 1921.

Galanti, Avram. *Türkler ve Yahudiler.* 2. basım. İstanbul: Tan Matbaası. 1947.

Gençosman, K. Z. *Devlet Kuran Meclis.* İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1981.

Georgeon, François. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935).* tercüme eden Alev Er. Ankara: Yurt Yayınları 1986.

Gilbert, Martin. *Sir Horace Rumbold: Portrait of a Diplomat (1869-1941).* Londra: William Heinemann Ltd., 1973.

Gordon, Leland J. *American Relations with Turkey, 1830-1930.* Philadelphia, Pennsylvania: University of Philadelphia Press, 1932.

Gökbilgin, Tayyib. *Milli Mücadele Başlarken.* 2 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959.

Göldaş, İsmail. *İstanbul İlkokul Öğretmenlerinin Grevi (1920).* İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1984.

Göztepe, Tarık Mümtaz. *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında.* İstanbul: Sebil Yayınevi, 1969.

——. *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Gurbet Cehenneminde.* İstanbul: Sebil Yayınevi, 1978.

Graves, Philip P. *Briton and Turk.* Londra: Hutchinson, 1941.

Graves, Robert Windham. *Storm Centers of the Near East: Personal Memoirs 1879-1929.* Londra: Hutchinson, 1933; tekrar basım, New York: AMS Press, 1975.

Gürkan, Kâzım İsmail. *Darülfünun Grevi.* İstanbul: Garanti Matbaası, 1971.

Harington, Charles. *Tim Harington Looks Back.* Londra: John Murray, 1940.

***Harp Kabinelerinin İsticvabı.* İstanbul: Vakit Matbaası, 1933.**

Harris, George S. *The Origins of Communism in Turkey.* Stanford, California: Stanford University Press, 1967.

Hasan Amca (Hasan Vasfi). *Doğmayan Hürriyet 1908-1918.* İstanbul: M. Sıralar Matbaası, 1958.

Helmreich, Paul C. *From Paris to Sèvres: the Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920.* Columbus, Ohio: Ohio State University Press, 1974.

Hiçyılmaz, Ergun. *Türk Spor Tarihi.* İstanbul: Demet Ofset Tesisleri, 1974.

——. *Belgelerle Teşkilat-ı Mahsusa ve Casusluk Örgütleri.* İstanbul: yayıncı adı yok, 1979.

——. *Belgelerle Kurtuluş Savaşında Casusluk Örgütleri.* İstanbul: Yüce Yayınları, 1981.

Himmetoğlu, Hüsnü. *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları.* 2 cilt. İstanbul: Ülkü Matbaası, 1975.

Howard, Harry N. *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923.* New York: H. Fertig, 1966.

İdikut, İhsan. *Türk Lavrensleri.* İstanbul: Öztürk Matbaası, 1953.

İleri, Suphi Nuri. *Sevr ve Lozan.* İstanbul: Arkadaş Matbaası, 1934.

Jenkins, Hester Donaldson. *An Educational Ambassador to the Near East.* New York: Fleming H. Revell Co., 1925.

Johnson, Clarence Richard, yay. haz. *Constantinople Today; or the Pathfinder Survey of Constantinople: A Study in Oriental Social Life.* New York: Macmillan, 1922.

Kandemir, Feridun. *İstiklâl Savaşında Bozguncular ve Casuslar.* İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları, 1964.

——. *Milli Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal: Arkadaşları ve Karşısındakiler.* İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları, 1964.

——. *Hatıraları ve Söyliyemedikleriyle Rauf Orbay.* İstanbul: Sinan Matbaası, 1965.

Kansu, Mazhar Müfit. *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber.* 2 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.

Kaplan, Mehmet et. al. *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal.* 2 cilt. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Karacan, Ali Naci. *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa.* İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.

Karal, Enver Ziya. *Birinci Cihan Harbinden Lozan Muahedesine Kadar Türkiye'nin Siyasi Olayları.* İstanbul: yayıncı adı yok. 1959.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları.* Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969.

——. *Vatan Yolunda.* İstanbul: Birikim Yayınları, 1980.

——. *Politikada 45 Yıl.* İstanbul: İletişim Yayınları, 1984.

Karay, Refik Halit. *Üç Nesil Üç Hayat.* İstanbul: Si m İh Lütfi Kitabevi, tarihsiz.

——. *Minelbab İlelmihrab.* İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri Koll. Şti., 1964.

Kemalettin Şükrü. *Mütareke Acıları.* İstanbul: Selâmet Matbaası, 1930.

Kent, Marian. *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire.* Winchester, Massachusetts: Ailen and Unwin, 1984.

Kısakürek, Necip Fazıl. *Vahidüddin.* İstanbul: Toker Yayınları, 1968.

Koçer, Kemal. *Kurtuluş Savaşlarımızda İstanbul (M.M. Grubu).* İstanbul: Vakit Basımevi, 1946.

Koray, Enver, yay. haz. *Selâhattin Adil Paşa'nın Hatıraları: Hayat Mücadeleleri.* İstanbul: Zafer Matbaası,

1982.

Korle, Sârâ E., yay. haz. *Geçmiş Zaman Olur ki - Prenses Mevhibe Celâleddin'in Anıları.* İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1987.

Kurat, Yuluğ Tekin. *Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması.* 2. basım. Ankara: Turhan Kitabevi, 1986.

Kutay, Cemal. *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Mânevi Mimarları.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1973.

——. *İstiklâl Savaşının Mâneviyat Ordusu.* İstanbul: C. Kutay Kitaplığı, 1977.

——. *Lavrens'e Karşı Kuşçubaşı ve Özel Örgütün Kuruluşu.* İstanbul: C. Kutay Kitaplığı, 1978.

——. *Bediüzzaman Said Nursi.* İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1980.

——. *Üç Devirde Bir Adam - Fethi Okyar.* İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980.

——. *Şehit Sadrazam Talât Paşa'nın Gurbet Hatıraları.* 3 cilt. İstanbul: Yazarın yayını, 1983.

——. *Üç Devirde Mehmet Şeref Aykut (1874-1939).* İstanbul: Teknografik Matbaacılık ve Ticaret A.Ş., 1985.

Lloyd George, David. *Memoirs of the Peace Conference.* 2 cilt. New Haven, Connecticut: University of Connecticut Press, 1939.

Loti, Pierre. *La Mort de Notre Chère France en Orient.* Paris: Calmann-Levy, Editeurs, 1920.

Luke, Harry. *Cities and Men.* Londra: Geoffrey Bles, 1953.

——. *The Old Turkey and the New.* Londra: Geoffrey Bles, 1955.

Marston, F. S. *The Peace Conference of 1919.* Londra: Oxford University Press. 1944.

Mazıcı, Nurşen. *Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926).* İstanbul: Dilmen Yayınevi, 1984.

Mears, Elliot Grinnell, yay. haz. *Modern Turkey; a Politico-Economic interpretation 1908-1923.* New York: Macmillan, 1924.

Meinertzhagen, R. *Middle East Diary 1917-1956.* Londra: The Cresset Press, 1959.

Meray, Seha L. *Prof. Ahmet Selâhattin Bey.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976.

Menemencioğlu, Zeynep. *Masal Gibi.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.

Mısıroğlu, Kadir. *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler.* 6. basım. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1980.

Monroe, Elizabeth. *Britain's Moment in the Middle East.* Londra: Chatto and Windus, 1963.

Morgan, Jacques Jean Marie de. *Contre les barbares de ¡'Orient; études sur la Turquie, ses félonies et ses crimes; sur la marche des Alliées dans l'Asie antérieure; sur la solution de la question d'Orient; reformant de nombreux articles parus de 1915 à 1917 dans l'Eclair de Montpellier et dans la Revue de Paris.* Paris: Berger-Levrault, 1918.

Morgenthau, Henry. *Secrets of the Bosphorus.* 2. basım. Londra: Hutchinson and Co., 1918.

——. *Ambassador Morgenthau's Story.* Garden City, New York: Doubleday, Page and Co., 1918.

Morkaya, Burhan Cahit. *Mudanya, Lozan ve Ankara.* İstanbul: Kanaat Kitabeyi, 1933.

Mufty-Zadé K. Zia Bey. *Speaking of the Turks.* New York: Duffield and Company, 1922.

Nayral Martin de Bourgon, Pierre Emile Joseph. *Dix ans de souvenirs 1914-1924.* 8 cilt. Nimes: Impr. de Chastanier frères et Alméras, 1933.

The Near East From Within. 2. basım. New York: Funk and Wagnalls Company, 1918.

Nicolson, Harold. *Peacemaking 1919.* Londra: Constable and Co. Ltd., 1933.

——. *Curzon: The Last Phase 1919-1925, A Study in Post-War Diplomacy.* Londra: Constable and Co. Ltd., 1934.

Noyan, Abdülkadir. *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım.* Ankara: Ankara Tıp Fakültesi Yayınları, 1956.

Okday, İsmail Hakkı. *Yanya'dan Ankara'ya.* İstanbul: Sebil Yayınevi, 1975.

Okday, Şefik. *Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa.* İstanbul: ATA Ofset Basımevi, 1986.

Orga, İrfan. *Portrait of a Turkish Family.* New York: The Macmillan Company, 1950.

Ortaylı, İlber. *İstanbul'dan Sayfalar.* İstanbul: Hil Yayınları, 1986.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.

Osmanoğlu, Şadiye. *Hayatımın Acı ve Tatlı Günleri.* İstanbul: Bedir Yayınevi, 1966.

Önelçin, Adnan, yay. haz. *Nutuk'un (Söylev'in) İçinden.* İstanbul: Yüce Yayınları, 1981.

Özalp, Kâzım. *Milli Mücadele 1919-1922.* 2 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985.

Paillarès, Michel. *La Kemalisme devant des Alliés.* Constantinople et Paris: Yazar'ın yayını, 1922.

Paker, Esat Cemal. *Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları.* İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1952.

Pears, Edwin. *Turkey and Its People.* Londra: Methuen, 1911.

——. *Forty Years in Constantinople.* New York: Appleton and Co., 1916.

Pech, Edgar. *Les Alliés et la Turquie.* Paris: Presses Universitaires de France, 1925.

Peker, Nurettin. *1918-1923: İstiklâl Savaşının Vesika ve Resimleri.* İstanbul: Gün Basımevi, 1955.

——. *Öl, Esir Olma.* İstanbul: Okat Yayınları, 1966.

Powell, Alexander E. *The Struggle for Power in Moslem Asia.* New York ve Londra: The Century Co., 1923.

Presland, John. *Deedes Bey.* Londra: Mac Millan and Co. Ltd., 1942.

Price, Claire. *The Rebirth of Turkey.* New York: Thomas Seltzer, 1923.

Price, G. Ward. *Extra-Special Correspondent.* Londra: George G. Harrap and Co. Ltd., 1957.

Puaux, René. *Constantinople et la question d'Orient.* Paris: yazarın yayını, 1920.

Rıza Nur. *Hayat ve Hatıratım.* 4 cilt. İstanbul: Altındağ Yayınevi, 1968.

Rochefoucauld, Gabriel. *Constantinople avec Loti.* Paris: Les Editions De France, 1928.

Ross, Frank A. Fry, Luther ve Sibley, Elbridge. *The Near East and American Philanthropy.* New York: Columbia University Press, 1929.

Rouillon, Léon. *Mon Beau Voyage (Le Turquie et ses Ennemis jugés par un Soldat Français.)* Paris: Les Gémeaux, 1923.

Ryan, Andrew. *The Last of the Dragomans.* Londra: Geoffrey Bles, 1951.

Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü 1918-1922.* 3 cilt. Ankara: Öğretmen Dünyası Yayınları, 1982.

Selek, Sabahattin. *Anadolu İhtilâli.* 5. basım. İstanbul: Örgün Yayınları, 1981.

Sertel, M. Zekeriya. *Hatırladıklarım.* İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977.

Sertoğlu, Murat. *Mustafa Sagir.* İstanbul: Güven Basım ve Yayınevi, yayın tarihi yok.

Sforza, Carlo. *Makers of Modern Europe.* Indianapolis, Indiana: The Bobbs-Merrill Co., 1928.

Simavi, Lütfi. *Osmanlı Sarayi'nın Son Günleri.* İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.

Sonyel, Salâhi R. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika.* 2 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973.

Sorgun, M. Taylan, yay. haz. *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş: Halil Kut Paşa'nın Hatıraları.* İstanbul: Yedi Gün Yayınları, 1972.

Soysal, İlhami. *Kurtuluş Savaşında İşbirlikçiler.* İstanbul: Gür Yayınları, 1985.

——. *150'likler.* 2. basım. İstanbul: Gür Yayınları, 1985.

Söylemezoğlu, Galip Kemali. *Başımıza Gelenler: Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922.* İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1939.

——. *Hariciye Hizmetinde 30 Sene.* 4 cilt. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.

——. *Yok Edilmek İstenen Millet.* İstanbul: Selek Neşriyatı, 1957.

Su, Kamil. *Köprülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayı.* Ankara: Kurtuluş Ofset Basımevi, 1984.

Sylvester, A. J. *The Real Lloyd George.* Londra: Cassell and Co. Ltd., 1947.

Şapolyo, Enver Behnan. *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi.* 3. basım. İstanbul: Rafet Zaimler Yayınevi, 1958.

Şimşir, Bilâl. *Malta Sürgünleri.* Ankara: Bilgi Yayınevi, 1976.

Tansel, Fevziye Abdullah. *İstiklâl Harbinde Mücahit Kadınlarımız.* Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1988.

Tengirşenk, Yusuf Kemal. *Vatan Hizmetinde.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Tepeyran, Ebubekir Hazım. *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları.* İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1982.

Tevetoğlu, Fethi. *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960).* Ankara: yazarın yayını, 1967.

——. *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

——. *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Tokgöz, Ahmet İhsan. *Matbuat Hatıralarım 1888-1923.* İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1930.

Topuzlu, Cemil. *80 Yıllık Hatıralarım.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1982.

Trask, Roger R. *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform 1914-1939.* Minneapolis, Minnesota: University of Minnesota Press, 1971.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler (Mütareke Dönemi 1918-1922)* 2 cilt, 2. basım. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.

Tunçay, Mete. *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925.* 3. basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1978.

***Türk İstiklâl Harbi.* 8 cilt. Ankara: T. C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, 1975.**

***Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri.* Ankara: T. C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, 1972.**

Türkgeldi, Ali Fuat. *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi.* Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O., 1948.

——. *Görüp İşittiklerim.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949.

Uluğ, Naşit. *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı.* İstanbul: Milliyet Yayınları, 1973.

Ulagay, Osman. *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı.* İstanbul: Yelken Matbaası, 1974.

Uran, Hilmi. *Hatıralarım.* Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1959.

Us, Mehmet Asım. *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım.* İstanbul: Vakit Matbası, 1964.

Uşaklıgil, Halid Ziya. *Saray ve Ötesi.* İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri Koli. Şti., 1965.

Ünüvar, Safiye. *Saray Hatıralarım.* İstanbul: Cağaloğlu Yayınevi, 1964.

Walworth, Arthur. *Wilson and His Peacemakers.* New York: W. W. Norton and Co., 1986.

Williams, Talcott. *Turkey, A World Problem Today.* Garden City, New York: Doubleday, Page and Company, 1922.

Woolf, Leonard S. *The Future of Constantinople.* Londra: George Allen and Unwin Ltd., 1917.

Yalçın, Hüseyin Cahit. *Siyasal Anılar.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976.

Yalman, Ahmet Emin. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim.* 3 cilt. İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970.

Yerasimos, Stefanos. *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden Milli Mücadeleye.* İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979.

Young, George. *Constantinople.* Londra: Methuen and Co. Ltd., 1926.

Ziyaoğlu, Rakım. *İstanbul Kadıları-Şehreminleri-Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi: 1453-1971.* İstanbul: İsmail Aygün Matbaası, 1971.

Zorlutuna, Halide Nusret. *Bir Devrin Romanı.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

Zürcher, Erik Jan. *The Unionist Factor.* Leiden: E. J. Brill, 1984.

Makaleler

Akgün, Seçil. "Ana Hatlarıyla General Moseley Raporu: Türkiye'de Amerikan Mandası." *Belleten XLVIII (Ocak-Nisan 1984): 95-108.*

***Aksoley, Ihsan. "Gizli Teşkilat ve Felâh Grubunun Kuruluşu." Cumhuriyet,* 5 Kasım 1970, s. 3, sü. 1-4.**

Akşin, Sina. "Osmanlı Padişahlarının Toprak ve Hilafet Adına Verdikleri Ödünler." *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 26: 3-4 (1976); Ayrıbasım Ankara: Yankı Matbaası, 1976.

——. "Franco-Turkish Relations at the End of 1919."dan Ayrıbasım *Turcica,* İstanbul-Paris: Editions ISIS, tarihsiz.

——. "1919 Sonu ve 1920 Başında Karşı İhtilâl Cephesinden Görünümler." in *Mustafa Kemal'i Anlamak.* Kadıbeşegil, Fahrinüsa, yay. haz. Ankara: Oluşum Yayınları, 1981, s. 11-15.

Alexandris, Alexios. "The Constantinopolitan Greek Factor During the Greco-Turkish Confrontation of 1919-1922." *Byzantine and Modern Greek Studies* 8 (1982-1983): 137-167

Allen, W. E. D. "The Near Eastern Riddle." *Asiatic Survey* 19: 58 (Nisan, 1923), s. 232-239.

Arıkan, Baha. "Hıyanet-i Vataniye Kanunu." *Cumhuriyet,* 12 Ağustos 1960, s. 2, sii. 3.

Attrep, Abe. "A State of Wretchedness and Impotence: A British View of Istanbul and Turkey, 1919." *International Journal of Middle East Studies* 9: 1 (Şubat, 1978), s. 1-9.

Aydemir, Şevket Süreyya. "Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları." *Akşam,* 10 Ekim-29 Aralık 1967.

Banoğlu, Niyazi Ahmet. "Günü Gününe Zaferin Hikâyesi." *Dünya,* 26 Ağustos-13 Eylül 1956.

——. "İstanbul'un Kurtuluşu." *Dünya,* 6 Ekim 1956, s. 2, sü. 2.

——. "Milli Kongre ve Faaliyetleri." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 3: 7 (Kasım, 1986), s. 197-209.

Baykal, İsmail. "Abdülmecid Efendi ve Sarayında Cereyan Eden Bazı Olaylar." *Yakın Tarihimiz* 4: 47 (17 Ocak 1963), s. 246-251.

Bayur, Hikmet. "1918 Bırakışması Sırasında Tinsel Durum ve Mustafa Kemal'in İki Demeci." *Belleten* 32: 128 (Ekim, 1968), s. 479-497.

Besbelli, Saim. "I. Dünya Harbinde Başkent İstanbul'u İşgal Etmek İsteyen İtilaf Devletleri Kuvvetlerine Karşı Alınan Savunma Tedbirleri." *Askeri Tarih Dergisi* 1: 2 (Eylül, 1976), s. 3-12.

Bıyıkoğlu, Tevfik. "I. Dünya Harbinde (1914-1918) ve Mondros Mütarekesi Sıralarında (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922) Boğazlar Problemi." *Belleten* 35: 97 (Ocak, 1961), s. 81-93.

Borak, Sadi. "Başkomutan ve Karşısındakiler." *Cumhuriyet,* 10 Kasım-22 Kasım 1977, s. 1, sü. 2.

Can, Fahri. "Dr. Adnan Bey'i Anadolu'ya Nasıl Geçirdim?" *Dün ve Bugün* 1 (4 Kasım 1955): 14-15.

——. "Milli Mücadele ve Hanedan." *Yakın Tarihimiz* 3: 36 (1 Kasım 1962), s. 315-316.

Cavit Bey. "Mütareke Günlerinin Feci Tarihi." *Tanin,* 11 Ağustos 1945-22 Aralık 1946.

Cilay, F. "Osmanlı İmparatorluğunun Son Sadrazamı Tevfik Paşa Bize Hatıralarını Anlatıyor." *Perşembe,* 30 Mayıs-11 Temmuz 1935.

"Constantinople in Wartime." *The Living Age* (9 Şubat 1918): 373-374.

Coşar, Ömer Sami. "1919'da Mustafa Kemal ve İstanbul Basını." *Milliyet,* 19-23 Eylül 1968.

Cruickshank, A. A. "The Young Turk Challenge in Postwar Turkey." *The Middle East Journal* 22: 1 (Kış, 1968), s. 17-28.

Çınay, Vasfi. "Mütarekede İstanbul." *Hayat Tarih Mecmuası* 1: 5 (1 Haziran 1968), s. 17-22.

——. "Kurtuluş Sevinci." *Hayat Tarih Mecmuası* 1: 5 (1 Tem. 1968), s. 14-17.

"Çocuk Esirgeme Kurumu'nun Kurucularından Hamiyet Hanım." *Hayat Tarih Mecmuası* 1: 1 (1 Şubat 1969), s. 69-71.

Desire-Vuillemin, Genevieve. "L'Occupation de la Thrace occidentale par l'armée française d'Orient (Ekim 1919-Mayıs 1920)." *Revue Historique des Armées* (France) 3: 1 (1976), s. 124-157.

Dumont, Paul. "Les Organisations socialistes et la Propagande Communiste à Istanbul Pendant l'occupation Alliée, 1918-1922." *Etudes Balkaniques* (Bulgaria) 15: 4 (1979), s. 31-51.

——. "Bolchevisme et Orient. Le parti communiste turc de Mustafa Suphi, 1918-1921." *Cahiers du Monde Russe et Soviétque* 18: 4 (Ekim-Aralik 1977) s. 377-409.

Duran, Tülay. "İstanbul'un İşgali." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 11: 66 (1973), s. 11-20.

Ebcioğlu, Hikmet Münir. "Hüseyin Cahit Yalçın'ın Eski Devir Hatıraları." *Dünya,* 14-27 Mayıs 1953.

Engin, Fahri. "Vahidettin'in Kaçışı ve Sonrası." *Yakın Tarihimiz* 3: 39 (22 Kasım 1962), s. 385-386.

Ergin, Feridun. "I. Dünya Savaşında ve Atatürk Döneminde Fiyatlar ve Gelirler." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 3: 7 (Kasım 1986), s. 59-84.

Erkan, Hamza Osman. "İşgal Altındaki İstanbul'da Ayasofyayı Kurtaran Kahraman." *Dün ve Bugün* 32 (15 Haziran 1956): 5.

"General İsmail Hakkı Tekçe'nin Anıları." *Günaydın,* 10 Kasım-17 Aralık 1977.

Gerçekçi, Hikmet. "Üç Günün Hikâyesi - Atatürk'le Samsun'a Gidiş." *Hayat Tarih Mecmuası* 2: 9 (Ekim 1967), s. 14-18.

Himmetoğlu, Hüsnü. "M.M. Grubu ve Gerçek Yüzü." *Yakın Tarihimiz* 3: 32 (4 Ekim 1962), s. 165-170.

——. "Anadolu'ya Silah Kaçakçılığı." *Hürriyet,* 17-25 Temmuz 1973.

İçmez, Niyazi. "Bir 30 Ağustos Hatırası." *Tarih Konuşuyor* 4: 19 (Ağustos 1965), s. 1591-1592.

İnci, Tevfik. "Kurtuluş Savaşının Deniz Cephesi." *Cumhuriyet,* 30 Ağustos-8 Eylül 1970.

İskender, Fahrettin. "Mütareke Senelerinde Ele Geçmeyen Hırsız Çetesi." *Akşam,* 12 Mart-30 Nisan 1936.

"İstanbul'a Göz Dikildiği Günlerde." *Dün ve Bugün* 33 (22 Haziran 1956): 8, 27.

"İstanbul'un Kara Günü." *Dün ve Bugün* 20 (16 Mart 1956): 21-22.

Ilgar, İhsan. "Türkiye'deki İtilaf Devletleri Başkumandanı Harington'un Gizli Raporu." *Hayat Tarih Mecmuası* 1: 2 (1 Mart 1970), s. 64-70.

Jaeschke, Gotthard. "VI. Mehmed'in İngiltere'ye 2. Anlaşma Teklifi." *Belleten* 38: 151 (Temmuz 1974), s. 493-497.

Jensen, Peter Kincaid. "The Greco-Turkish War, 1920-1922." *International*

***Journal of Middle East Studies* 10: 4 (Kasim 1979), s. 553-565.**

Kandemir, Feridun. "Sirkeci'de Patlayan Bomba." *Tarih Hazinesi* 1: 1 (15 Kasım 1950), s. 19-20.

"Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor." *Milliyet,* 14 Ekim 1951-30 Nisan 1952.

Kılıç, Salih. "Mareşal Fevzi Çakmak Anadolu'ya Nasıl Kaçtı?" *Hayat Tarih Mecmuası* 2: 12 (1 Ocak 1968), s. 23-26.

"Korgeneral Ekrem Baydar'ın Hatıraları." *Cumhuriyet,* 6 Ekim-2 Kasım 1970.

Kuran, Ercümend. "The Turkish National War of Independence and Admiral Bristol, the United States High Commissioner in Istanbul (1919-1923)." *Cultura Turcica* 11: 1-2 (1987), s. 89-100.

Kurat, Yuluğ Tekin. "Bir İmparatorluğun Son Nefesi Mondros." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 7/8: 48 (Eylül 1971), s. 38-43.

Kutay, Cemal. "4 Kasım 1922: Son Osmanlı Kabinesinin Son Buhran Günü." *Tarih Konuşuyor* 4: 22 (Kasım 1965), s. 1769-1772.

——. "I. Dünya Savaşından Çıkışımızın Hatıraları." *Tarih Konuşuyor* 7: 47 (Ekim 1967), s. 3398-3401.

Kürkçüoğlu, Ömer. "İngiliz Parlamentosunda Türkiye Üzerine Tartışmalar." in *Seha L. Meray'a Armağan* 2 cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981, 2:429-486.

Le Iannou, Yves. "La Fin de L'empire Ottoman Vue Par La Presse Française (1918-1923)." *Turcica* IX/2-X (1978): 176-195.

Lybyer, Albert Howe. "Turkey Under the Armistice." *The Journal of International Relations* 12: 4 (Nisan 1922), s. 456-458.

Macfie, A. L. "The British Decision Regarding the Future of Constantinople, Kasım 1918-Ocak 1920." *The Historical Journal* 18: 2 (1975), s. 391-400.

——. "The Straits Question: The Conference of Lausanne (Kasım 1922-Temmuz 1923)." *Middle East*

Studies 15 (Şubat 1979): 211-238.

"Mareşal Fevzi Çakmak İşgal Altındaki İstanbul'u Anlatıyor." *Dün ve Bugün* 8 (23 Aralık 1955): 3-4.

Moralı, Seniha Sami. "Lâtife Bekir Çeyrekbaşı ve Türk Kadın Birliği." *Hayat Tarih Mecmuası* 1: 3 (1 Nisan 1969), s. 75-77.

"Mudanya Konferansı." *Yakın Tarihimiz* 3: 33 (11 Ekim 1962), s. 193-195.

"Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri." *Yeni Sabah,* 19 Mart-21 Mayıs 1950.

Ökte, Ertuğrul Zekâi. "Anadolu Harekâtına Kimler Nasıl ve Ne Zaman Katıldılar?" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 12: 69-72 (Haziran 1973), s. 27-30.

Özgiray, Ahmet. "İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'a Göre 1918-1920 Yıllarında Türkiye." *Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* (İstanbul) 2 (1981): 101-153.

Özgönder, Hasan. "Milli Mücadele Kahramanlarından Telgrafçı Manastırlı Ahmet Hamdi Martonaltı." *İletişim* (Nisan 1982): 245-253.

Price, Claire. "Mustapha Kemal and the Greek War." *Current History* 14 (Ağustos 1921): 754-761.

"Rıza Tevfik Anlatıyor." *Yeni Sabah,* 1 Ağustos-28 Eylül 1948.

Selâhattin Âdil Paşa. "İstanbul'un Kurtuluşu." *Yakın Tarihimiz* 3: 32 (4 Ekim 1962), s. 161-162.

Sertoğlu, Mithat. "İngilizlerin Kuvay-ı Milliyeyi Bolşeviklere Karşı Kullanma İstekleri." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 12 (Eylül 1968): 3-5.

Somar, Ziya. "Vilson Prensipleri Cemiyeti ve Atatürk'ün Tabiri ile İstanbul'daki İleri Gelen Birtakım Kişiler ve Geniş Yankılar." *Tarih Konuşuyor* 3: 16 (Mayıs 1965), s. 1275-1279.

——. "Vilson Prensipleri Cemiyeti Etrafında Bilinenler ve Gizlilikler." *Tarih Konuşuyor* 3: 18 (Temmuz 1965), s. 1453-1456.

——. "Mütareke Basını ve Fırkacılık Ruhu." *Barış Dünyası* 40 (Eylül 1965): 36-41.

Sonyel, Salâhi R. "Son Osmanlı Padişahı Vahidettin ve İngilizler." *Belleten* 39: 154 (1975), s. 257-264.

——. "İngiliz Gizli Belgelerine Göre İşgal Gücünün Türkiye'de Son Günleri ve Cumhuriyet'in Kuruluşu." *Belleten* XLII: 165 (Ocak 1978), s. 105-146.

——. "The Secret Anglo-Ottoman Treaty of 1919 in the Light of British Foreign Office Documents." *Belleten* CXXXIV (Temmuz 1970): 451-462.

Söylemezoğlu, Galip Kemali. "Ayasofya Nasıl Havaya Uçurulacaktı?" *Tarih Dünyası* 1: 2 (1 Mayıs 1950), s. 52-53.

Sugar, Peter F. "A Reinterpretation of the Significance of General James G. Harbord's Mission." in *Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri* 2 cilt. Tezcan, Semih and Curi, Kriton, yay. haz. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981. 2: 432-452.

Sümer, Mine. "Wilson Prensipleri Cemiyetinin Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'a Gönderdiği Bir Muhtıra." ***Tarih Araştırmaları Dergisi*** **3: 4-5 (1965), s. 237-245.**

Sümer, Tülin. "Türkiye'de İlk Defa Kurulan Kadınları Çalıştırma Derneği." ***Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*** **2: 10 (Temmuz 1968), s. 59-63.**

Şehsuvaroğlu, Halûk. "Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişliğine Tayini." ***Cumhuriyet,*** **6 Temmuz 1960, s. 2, sü. 3.**

——. "19 Mayıs 1919'dan Önceki Günler." ***Cumhuriyet,*** **18 Mayıs 1960, s. 2, sü. 3.**

Şimşir, Bilâl. "Vahdettin'in Kaçışı ve Sonu." ***Cumhuriyet,*** **26-29 Kasım 1973.**

Tekeli, İlhan and İlkin, Selim. "Kurtuluş Savaşında Talât Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları." ***Belleten*** **XLIV: 174 (Nisan 1980), s. 301-345.**

Toros, Taha. "Eski Nafia Nazırı Ali Münif Yeğena'nın Hatıraları: İstibdattan Cumhuriyet'e." ***Akşam,*** **26 Ekim-21 Aralık 1955.**

Tunaya, Tarık Zafer. "Mütareke Devrinin Özellikleri (1918-1922)," ***Prof. Dr. Ümit Doğanay'ın Anısına Hatıra.*** **2 cilt. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1982. 1: 383-412.**

——. "Refet Paşa İstanbul'da;" ***Cumhuriyet,*** **19 Ekim 1977, s. 2, sü. 1.**

Turan, Şerafettin. "Mondros Mütarekesi Ertesinde Mustafa Kemal'in Orduya, Siyasete ve İngilizlerin Tutumuna İlişkin Düşünceleri." ***Belleten*** **XLVI: 182 (Nisan 1982). s. 337-346.**

"The Turk On Top Again," ***Outlook*** **126 (Aralık 1920): 670-671.**

"Turkey's Latest Hero: Mustapha Kemal Pasha," ***Current Opinion*** **70 (Mart 1921): 331-333.**

Unat, Faik Reşit. "Mustafa Kemal Paşa'ya 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi Sıfatıyla Verilen Vazife ve Selâhiyetlere Dair Bazı Vesikalar." ***Tarih Vesikaları 2:*** **12 (Nisan 1943) , s. 401-409.**

——. "Refet Paşa İstanbul'da." ***Yakın Tarihimiz*** **4: 51 (14 Şubat 1963), s. 377-378.**

Yalkın, Razi. "Muhterem Casuslar." ***Tarih Dünyası*** **2: 12 (1 Ekim 1950), s. 519, 664.**

Yates, A. C. "What Constantinople Means to Britain and Islam." ***Asiatic Review*** **15 (Temmuz 1919): 336-337.**

notlar

Önsöz

1 Harry N. Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923;* Philip P. Graves, Briton and Turk; Harry H. Cumming, *Franco-British Rivalry in the Post-War Near East;* Elizabeth Monroe, *Britain's Moment in the Middle East;* Laurence Evans, *The United States Policy and the Partition of Turkey 1914-1924;* Roderic H. Davison, "From Mudros to Lausanne", *The Diplomats,* yay. Gordon E. Craig ve Felix Gilbert, 2 cilt, (New York: Atheneum Press, 1972) içinde, I: 172-209; Paul Helmreich, *From Paris to Sevres: The Partition the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920;* Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri;* Briton Cooper Bush, *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923;* Sina Akşin, *Istanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele;* Erik J. Zürcher, *The Unionist Factor;* Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (Mütareke Dönemi 1918-1922);* Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı imparatorluğu'nun Paylaşılması.*

2 Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918-1944;* Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi;* Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken; Türk İstiklâl harbi; Türk inkılâbı Tarihi;* Hamza Erogiu, *Türk inkılâp Tarihi;* Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi.*

3 Harold Armstrong, *Turkey in Travail;* Pierre Emile Joseph Martin Nayral de Bourgon, Dix Ans de Souvenirs (1914-1924); Charles Harington, *Tim Harington Looks Back;* John Presland, *Deedes Bey;* Nevile Henderson, *Water Under the Bridges;* Andrew Ryan, *The Last of the Dragomans;* Harry Luke, *Cities and Men;* R. Meinertzhagen, *Middle East Diary 1917-1956;* John G. Bennett, *Witness;* Martin Gilbert, *Sir Horace Rumbold; Portrait of a Diplomat (1869-1941).*

4 Carlo Sforza, Makers of Modern Europe; Harold Nicolson, *Peacemaking 1919;* Idem, *Curzon: The Last Phase 1919-1925, A Study in Post-War Diplomacy;* David Lloyd George, *Memoirs of the Peace Conference;* A. J. Sylvester, *The Real Lloyd George.*

5 Şimşir, *Malta Sürgünleri,* s. 55-57.

6 *The Times,* 12 Mart 1920, s. 1, sü. 3.

7 Bülent Çukurova, "M M. Grubu Haberalma Raporlarında Grup Faaliyetleri ve Bazı Zararlı

Cemiyetler", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. 1989); *Türk İstiklâl Harbi (İdari Faaliyetler)* VII, passim; Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları* II: passim.

Bölüm 1

1 Ryan Yazışmaları, Aubrey P. Edgcumber'ın Ryan'a yazdığı, 20 Aralık 1919 tarihli [kitapta devamı yok. (e.h.n)]

2 İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, s. 12-14.

3 Bilâl Şimşir, *British Documents On Atatürk (1919-1939)*, I: 6.

4 Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 12.

5 Ali S. İkbal, *Kamal: Maker of Modern Turkey*; Elaine D. Smith, *Turkey; Origins of the Kemalist Movement*; Lord Kinross, *Birth of a Nation*; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*; Roger R. Trask, *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform 1914-1939*; Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli*.

6 Nicolson, Curzon: *The Last Phase*, s. 69.

7 Ibid., s. 93-94.

8 Ryan, *The Last of the Dragomans*, s. 218.

9 Zürcher, *The Unionist Factor*, passim.

10 Nicolson, *Curzon: The Last Phase*, s. 103.

11 Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, passim.

12 Serpil Çakır, "Bir Osmanlı Kadın Örgütü: Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti", *Tarih ve Toplum* 66 (Haziran 1989): 16-21.

13 Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab;* Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu Nasıl Öldü?; Canlı Tarihler* 6 cilt, yay. Tahsin Demiray, içinde "Gördüklerim, Yaptıklarım", yaz. Ahmet Reşit Rey, c, 3; Hasan Amca (Hasan Vasfi), *Doğmayan Hürriyet, Bir Devrin İçyüzü, 1908-1918;* Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 2: 264-307; Hüseyin Cahit Yalçın, "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *Yakın Tarihimiz*, 2:23 (Ağustos 1962), s. 308-309.

14 FO 371/5056, 23 Eylül 1920. Ryan'dan Dışişleri Bakanlığı'na not.

15 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 270-273.

16 Leonard S. Woolf, *The Future ol Constantinople;* C. G. Bello, *Notes et Réflexions Sur La Turquie...*, s. 118; Hanry O. Dwight, "Constantinople as a Center of Islam", *The Moslem World* 1 (1911): 229-240.

17 A. L. Macfie, "The British Decision Regarding the Future of Constantinople", November 1918-January 1920", *The Historical Journal* 18: 2 (1975), s. 390.

18 U. S. Records 867.00/836, 1 Haziran 1920. Kuvvet Komutanı H. S. Knapp'tan Deniz Harekâtları Komutanı'na.

19 Gaston Gaillard, *The Turks and Europe,* s. 97.

20 Macfie, "The British Decision..." s. 397.

21 "The Future of Turkey", *The Orient* 7: 6 (7 Ocak 1920), s. 51.

22 FO 371/5162, 1 Şubat 1920.

23 FO 371/3162, 3 Şubat 1920.

24 "Constantinople As a Free City’, *The Orient,* 8: 43 (26 Ekim 1921), s. 405.

25 "A Free Constantinople", *The Boston Herald,* 29 Kasım 1921, s. 3, sü. 3-4.

26 FO 406/43, s. 183. de Robeck’ten Curzon’a, 29 Şubal 1920.

27 FO 371/5043, 11 Şubat 1920. de Robeck’ten Curzon'a.

28 Ibid.

29 *Documents on British Foreign Policy*, yay. E. L. Woodward ve R. Butler, Series I, IV: 977.

30 FO 371/5043, 10 Mart 1920. de Robeck’ten Curzon’a.

31 Ibid, Curzon’dan de Robeck’e.

32 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber,* 1:419-424.

33 U. S. Records 867.00/981, 31 Ekim 1919. Bristol’dan Dışişleri Bakanı'na.

34 "Rauf Orbay’ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz* 3: 32 (4 Ekim 1962), s. 176-178 ve 3:33 (11 Ekim 1962), s. 208-212; Feridun Kandemir, *Hatıraları ve Söyleyemedikleriyle Rauf Orbay*.

35 Cemal Kutay, *Mehmed Şeref Aykut,* s. 238-245.

36 FO 406/43, s. 215. de Robeck’ten Curzon’a, 12 Mart 1920.

37 FO 371/5043, 13 Mart 1920. Curzon'dan Fransız Büyükelçisi'ne.

38 Ibid, 16 Mart 1920. de Robeck'ten Curzon'a.

39 "Nos Troupes A Constantinople et en Syrie", *L'Illustration* (10 Nisan 1920), s. 214-215.

40 "Resmi Tebliğ", *Alemdar,* 17 Mart 1920, s. 1, sü. 3-4.

41 *The New York Times*, 22 Nisan 1920, s. 1, sû. 3.

42 Yves Le lannou, "La Fin De L'Empire Ottoman Vue Par La Presse Française (1918-1923)", *Turaca* 9 (2 Ekim 1978): 182.

43 *The New York Times*, 22 Haziran 1920, s. 1, sü. 2.

44 Frank H. Simonds, "Greek vs Turk: A New Phase of the Eastern Question", *American Review of Reviews* 62 (Ağustoş 1920): 159-168.

45 Luke, *Cities and Men,* s. 69.

46 FO 371/5057, Gizli Politik Rapor, İstanbul, 2 Ekim 1920.

47 Ibid, Mısır Başkomutanlık Karargâhı’ndan İstanbul'a Donanma Telgrafları, 23 Ekim 1920.

48 FO 371/5057, 6 Kasım 1920. Sir G. Buchanan'dan Curzon'a.

49 FMA 20N1112 C/48 Dos3, 20, 27, 30 Ocak ve 5, 7 Şubat 1921 tarihli Telgraflar.

50 FMA 20N1104 C38/1 Dos2.

51 Serhan Ada, "Kurtuluş Savaşında Diplomasi ve Askeri Yardım", *2. Askeri Tarih Semineri 3-5 Ekim 1984* içinde, s. 338-349.

52 FMA 20N1106 C38/4 Dos1, 31 Ocak 1921.

53 Hamit Bey Osmanlı Bankası'nın İkinci Müdürü'ydü ve Kızılay Derneği'nin Yönetim Kumlu üyesiydi. Bkz. Fethi Tevetoğlu, "Kızılaycı Hamdi Bey", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 3.* 9 (Haziran 1987), s. 681-690; FMA 20N1112 C/42 Dos5.

54 Rumbold Yazışmaları, No. 242-243, 15 Ağustos 1922.

55 Ibid, 20 Eylül 1922.

56 Himmetoğlu, *KSİY*, I: 213-377.

57 Benedict XV (Giacomo Della Chiesa) (1854-1922). I. Dünya Savaşı'nın çıkmasından bir ay sonra, Papa Pius X'un haleti olarak Papalığa seçilmişti,

58 U. S. Records 867. 452/I, 31 Ocak 1922. Bristol'dan Dışişleri Bakanı'na.

59 Armstrong, *Turkey in Travail,* s. 244.

Bölüm II: MÜTAREKE DÖNEMİNDE İSTANBUL'A GENEL BİR BAKIŞ

1 Halil İnalcık, "İstanbul", *The Encyclopedia of Islam* 2. baskı (Leiden: E. J. Brill, 1954) IV: 224-248.

2 *Constantinople Today: or the Pathfinder Survey of Constantinople: A Study in Oriental Social Life,* yay. Clarence Johnson, (New York: Macmillan, 1922), s. 16. Yazarlar, azınlık nüfuslarının sayılarını sinagoglardan ve kiliselerden elde etmişler. Müslüman nüfusun sayısı, 1900'de yapılan son resmi nüfus sayımının projeksiyonu sonucu elde edilmiş olmalı. *Tableaux Indiquant le Nombre de Divers Eléments de la Population dans l'Empire Ottoman au 1er Mars 1330 (14 Mars 1914).* (Constantinople: Imp. Osmanié, 1919), s. 22.

3 Gürol Sözen, "Son Levantenler", *Güneş,* 30 Mayıs-22 Haziran; Said N. Duhani, *Eski İnsanlar Eski Evler: 19. Yüzyıl Sonunda İstanbul'un Sosyal Topografyası,* çev. Cemal Süreyya (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1982); Duhani, "Beyoğlu Pera iken". *Hayat Tarih Mecmuası 1/2:*3-8 (Nisan-Eylül 1968).

4 *Pathfinder Survey,* s. 79.

5 İlber Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar,* passim.

6 Henry Otis Dwight, *Constantinople and Its Problems;* H. G. Dwight, *Constantinople Old and New; Charles Diehl, Constantinople;* George Young, *Constantinople.*

7 Alay, *Barış Yılları*, s. 16; Burhan Felek, *Geçmiş Zaman Olur ki...*, s. 203-208; Karay, *Üç Nesil Üç Hayat.*

8 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 64-66.

9 Gökbilgin, "Meclis-i Vükelâ Mazbatalarına Göre 1919 Senesinde Ecnebi işgalleri ve Talepleri Karşısında İstanbul Hükümeti", *II. Türk Tarih Kongresi Ankara 12-17 Nisan 1956* içinde, s. 42.

10 Sabiha Zekeriya Sertel (1897-1968), solcu bir gazeteci, Selânik Amerikan Koleji'nden ve sosyolog olarak Columbia Üniversitesi'nden mezun oldu. Kocası Zekeriya Bey'le birlikte solcu gazete *Tan'*da, Tan Matbaası, 1945'de aşırı sağcı bir güruh tarafından yıkılana değin yazdı. Serteller tutuklandılar ve hapise kondular. 1950'de Türkiye'yi terk ettiler. Sabiha Hanım Bakü'de öldü, kocası yaşlılığında Türkiye'ye geri döndü: Müzehher Vânû, *Bir Dönemin Tanıklığı*, s. 60-130.

11 Sabiha Zekeriya, "Kadınlara Çalışma Hakkı", *Büyük Mecmua* (18 Eylül 1919), s. 22.

12 "Turkish Women in New Employments", *The Orient* 7: 3 (17 Aralık 1919), s. 22.

13 *The Orient* 7: 10 (4 Şubat 1920), s. 98; Emine Semiye (1868-1944) İstanbul'da doğdu, tarihçi Ahmet Cevdet Paşa'nın kızıydı. İsviçre'de sosyoloji ve psikoloji okudu. Küçük hikâye ve roman yazarı oldu. Abdülhamit'in saltanatı sırasında, kocasının görevli olduğu Sisam Adası'nda illegal İTP'ye katıldı. 1922'ye kadar İstanbul, Edirne ve Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatı öğretmenliği yaptı.

14 "Féminisme Turc", *L'Illustration* (30 Ekim 1920), s. 306.

15 Yeni yapılan bir araştırma İTP'nin bir Kadın Kolu bulunduğunu gösteriyor. Çakır, "Bir Osmanlı Kadın Örgütü", Giriş Bölümü, n. 12.

16 *The Orient* 7:46 (13 Ekim 1920), s. 453.

17 Mustafa Ragıp Esatlı, "Filozof Rıza Tevfik", *Akşam*, 1 Nisan 1943, s. 2, sü. 1-2.

18 Galip Âtâ, "Hanımların Tıp Tahsili", *Büyük Mecmua* (2 Ekim 1919), s. 156.

19 Süreyya Ağaoğlu, *Bir Ömür Böyle Geçti*, s. 22-25.

20 *Germiş Zaman Olur ki: Prenses Mevhibe Celalettin'in Anıları*, yay. Sârâ Korle, s. 254-264.

21 Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, s. 124-128.

22 Ş. Ziyaoğlu, *Yorumlu İstanbul Kütüğü*, s. 258.

23 FMA 20N1184 n.n. Dos2, 23 Şubat 1922, "Appareils de secours contre les incendies."

24 "The Scutari Fire Sufferers", *The Orient* 8: 34 (4 Ağustos 1921), s. 333-334.

25 Solita Solano, 'Constantinople Today", *The National Geographic Magazine* XLI: 6 (Haziran 1922), s. 647.

26 "Exorbitant Rents in Constantinople", *The Orient* 7: 41 (8 Eylül 1920), s. 408.

27 *The Acorne* (31 Ocak 1920) 2:5.

28 "Problems with Transportation", *The Orient 7:* 2 (10 Aralık 1919), s. 14; "Constantinople Under the Armistice: Discontent and Distress", *The Times,* 19 Ocak 1919, s. 4, sü. 1-2.

29 Hester Donaldson Jenkins, *An Educational Ambassador to the Near East,* s. 256-258.

30 *Pathtinder Survey,* s. 205-206.

31 Michael Ignatieff, *The Russian Album,* s. 144-146.

32 "Rus Mültecileri Gidecek", *Alemdar,* 22 Nisan 1920, s. 2, sü. 3.

33 *Pathfinder Survey,* s. 209.

34 "General Wrangel at the University Club", *The Oriente.* 1 (Ocak 1922), s. 1-2.

35 U. S. Records 867.00/1385, 15 Şubat 1921. Bristol'dan Dışişleri Bakanı'na.

36 FMA 20N1091 C/27 Dos1. Müttefiklerarası Kontrol ve Örgütlenme Komisyonu'nun Generaller Yönetim Komitesi'nin Dördüncü Toplantısının Resmi Tutanakları, 27 Eylül 1921.

37 *Pathfinder Survey,* s. 224.

38 Solano, "Constantinople Today", s. 654.

39 *Pathfinder Survey,* s. 379. Şehirdeki Türk okullarının sayısı hakkında elimizde bilgi yok. Ama Türk çocukları için, hemen her mahallede olmak üzere, ilkokul seviyesinde öğretim yapan, din hocalarının yönetiminde çok sayıda okul bulunduğundan emin olabiliriz.

40 Ibid, s. 415-416.

41 "Schools in Constantinople", *The Orient* 9: Extra (8 Mart 1922), s. 20.

42 Jenkins, *An Educational Ambassador*, s. 225.

43 Ibid, s. 271.

44 *Pathfinder Survey,* s. 416-417.

45 Ibid, s. 418; Emil Thomas, "French Education in Istanbul", *The Orient* 8: 16 (20 Nisan 1921), s. 152-153.

46 *The Orient* 7: 21 (21 Nisan 1920), s. 19.

47 Ibid, 7: 32 (7 Temmuz 1920), s. 1.

48 Frank A. Ross, C. Luther Fry and Elbridge Sibley, *The Near East and American Philanthropy,* s. 167.

49 Grace C. Morey, "Medical and Social Agencies Available for the Relief of Dependent Women and Children in Constantinople", (daktilo edilmiş MS) (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yakın Doğu Koleksiyonu, 1921), s. 4-12.

50 Ibid, s. 13-41.

51 Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım,* s. 201.

52 Ibid, passim.

53 *The Acorne* 2: 2 (10 Ocak 1920), s. 24.

54 Ibid, 2:39 (31 Temmuz 1920), s. 42-45.

55 "Breaking the Market at Constantinople", *The Orient* 7:12 (18 Şubat 1920), s. 116.

56 FMA 20N1126 C/41 Dos1, 27 Kasım 1920.

57 "War Finance and Banking in Turkey", *The Orient* 7: 31 (30 Haziran 1920), s. 308.

58 U. S. Records 867.00/835, 20 Aralık 1918. Selânik'deki Amerikan Konsolosumdan Dışişleri Bakanı'na.

59 Akşin, "Mütarekenin İlk Yılında Osmanlı Hükümetinin Mali Durumu", *Seha L. Meray'a Armağan* içinde, 1:316-324.

60 Elliot G. Mears, "Turkey's Budgets", *The Orient 7*: 49 (1 Eylül 1920), s. 396.

61 "Turkey: A Chaotic Financial Situation", *The Times,* 28 Ocak 1921, s. 1, sü. 4.

62 Rumbold Yazışmaları, No. 19-24, 6 Aralık 1920. Sir Horace'dan Curzon'a.

63 Turkish Goverment Secures Loan", *The Orient* 8: 4 (26 Ocak 1921), s. 33.

64 Rumbold Yazışmaları, No. 52-56, 4 Ocak 1921. Sir Horace'dan Curzon'a.

65 FMA 20N1112 C/46 Dos1, 28 Eylül 1921.

66 Vedat Eldem, "Mütareke ve Milli Mücadele Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi", Türk İktisat Tarihi Semineri Hacettepe Üniversitesi 8-10 Haziran 1973 (daktilo edilmiş MS) (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesi).

67 "Annual Financial and Commercial Revievv", *The Times,* Ocak 1919 eki, s. 55c.

68 Rakım Ziyaoğlu, *İstanbul Kadıları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi 1453-1971,* s. 248-255.

69 Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım,* s. 174-175.

70 Ziyaoğlu, *İstanbul Kadıları...,* s. 255-266.

71 Ibid, s. 274-275.

72 *Pathfinder Survey*, s. 114-116.

Bölüm III:

1 Alptekin Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı* II: 590.

2 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* s. 54; Necip Fazıl Kısakürek, *Vahidüddin,* s. 53-60.

3 Morgenthau, *Secrets ol the Bosphorus,* s. 258-259.

4 Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* s. 396; İsmail Baykal, "Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi Nasıl İntihar Etti?", *Tarih Dünyası 2:*12-16 (Ekim-Aralık 1950).

5 Başmabeyinci Lütfi Bey (Simavi), *Osmanlı Sarayının Son Günleri,* s. 339.

6 Ibid, s. 430.

7 F0406/45, "Summary of Intelligence Reports for Week Ending December 2, 1920", s. 32.

8 İsmail Hakkı Okday, *Yanya'dan Ankara'ya*, s. 212-216. 1921'de, İsmail Hakkı Bey, yeraltı hareketi aracılığıyla Anadolu'ya çağırıldı; çünkü kurmay subaylara çok gereksinim vardı. İsmail Hakkı, ne Osmanlı Prensesi olan karısını, ne de babası Tevfik Paşa'yı, tasarladığı bu yolculuktan haberdar etti. Sonraları, Tevfik Paşa'nın, onun planından haberi olduğunu öğrendi. İsmail Hakkı Bey, Osmanlı Hanedan'ı sürgüne gönderilince karısını boşamak zorunda kaldı. Onların tek kızı Hümeyra Hanım, bugün, İzmir'deki Kısmet otellerinin sahibidir.

9 Şimşir, *BDOA*, II: 499.

10 Simavi, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, s. 533.

11 Okday, *Yanya'dan Ankara'ya*, s. 388; Kısakürek, *Vahidüddin*, s. 153.

12 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim, s.* 175-176.

13 Akşin, "Osmanlı Padişahlarının Toprak ve Hilafet Uğruna Verdikleri Ödünler", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 29: (3/4)'den ayrı basım, s. 131-133.

14 Rey, "Gördüklerim, Yaptıklarım", passim.

15 Atay, *Batış Yılları*, s. 102.

16 *The Orient*, 7: 26 (26 Mayıs 1920), s. 258.

17 Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 156.

18 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, I: 312-313; İhsan Ilgar, *Mütarekede Yerli ve Yabancı Basın.*

19 Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, s. 223; Asım Us, *Gördüklerim*, *Duyduklarım, Duygularım, s.* 20; Karay, *Minelbab İlelmihrab*; Ziya Somar, "Mütareke Basını ve Fırkacılık Ruhu", *Barış Dünyası* 40 (Eylül 1965): 34-41; Turgut Çeviker, "Kurtuluş Savaşı Mizah Basınında Sansür", *İletişim* (Mayıs 1983): 27; Ercüment Ekrem Talû, "İstanbul'da Sansür Edilen Yazılar Anadolu'da Yayınlanıyordu", *Cumhuriyet*, 4 Haziran 1971, s. 3, sü. 1-2.

20 *Harp Kabinelerinin İsticvabı* (İstanbul: Vakit Matbaası, 1933).

21 Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 32.

22 FMA 20N1127 C/42 Dos1, 17 Şubat 1923, "Revuede la Presse".

23 Ibid.

24 FMA 20N1106 C38/4 Dos1, 23 Eylül 1921.

25 Rahmi Çiçek, "Türk Basınında Azınlıklar (Rumlar ve Ermeniler) 1919-1922", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1985), s. 124-128.

26 Ertuğrul Zekâi Ökte, "Yunanistan'ın İstanbul'da Kurduğu Gizli İhtilâl Cemiyeti 'Kordus'", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 7-8: 40 (Ocak 1971), s. 20-23.

27 *The New York Times*, 10 Kasım 1919, s. 1, sü. 2.

28 Mark Lambert Bristol, "War Diary", 25 Mayıs 1919.

29 Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, s. 49-50.

30 FO 371/5288, 5 Ekim 1920, de Robeck'ten Curzon'a.

31 6 Eylül 1921'de 16 Malta sürgünü İtalya'ya Kaçtı. Ali İhsan Sabis, "Ali İhsan Paşa Siyasi Sürgünler Adası Malta'dan Ankara'ya Nasıl Kaçtı?", *Tarih Konuşuyor* 1:3 (Nisan 1964), s. 193-200.

32 FMA 20N1126 C/41 Dos1, "Censures Dans La Presse", 27 Ağustos 1921; FMA 20N1127 C/42 Dos1, 6 Eylül 1922.

33 Aleaddine Haidar, "Lettre De Constantinople", *Echos de l'lslam* 45 (15 Şubat 1922): 26.

34 Ziya Gökalp (1875-1924), Baytarlık Okulu öğrencisiyken Genç Türkler'e katıldı ve Abdülhamit'in saltanatı sırasında Diyarbakır'a sürgün edildi. Orada, 1908'de İTP'nin yerel örgütünü kurdu. *Genç Kalemler* dergisinde, dilde arındırmadan başlayarak, Türkçülüğü savundu. 1920'de Malta'ya sürüldü ve geri döndükten sonra TBMM'de milletvekili olarak görev yaptı. En çok, Durkheim ilkelerine dayanarak Türk toplumunu açıklamaya çalışmış bir sosyolog olarak tanınır.

Yusuf Akçura (1876-1935) bir Pan-Türkist ve Genç Türk'tü. Abdülhamit'in saltanatı sırasında Fransa'ya kaçmıştı. Daha sonra İstanbul Üniversitesi'nde profesör oldu. Bkz. François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura* (Ankara: Yurt Yayınları, 1986).

Hüseyinzade Ali (Turan, 1864-1941) Azerbaycan'da doğdu ve İstanbul Askeri Tıp Mektebi'ni bitirdi, illegal İTP'nin üyesi olduğu için, 1903'te Kafkasya'ya kaçtı. Baku'de günlük bir gazete -Hayat- ve haftalık bir dergi -Fiyuzat- yayımladı. 1901'de Türkiye'ye döndü ve İTP Merkez Komitesi üyesi oldu. Dermatoloji profesörü, eylemci, şair, ressam ve oyun yazarıydı.

Halide Edip (Adıvar, 1884-1964) İstanbul Amerikan Kız Koleji'ni bitirdi. *Vakit*, *Akşam* ve *Tanin*'e yoğun bir şekilde yazı yazdı. 1920'de Ankara'ya kaçtı. Savaştan sonra, İstanbul Üniversitesi'nde İngiliz Edebiyatı Profesörü olarak görev yaptı.

35 Celâl Nuri (İleri, 1877-1939) Hukuk Fakültesi'ni bitirdi, *İkdam, İleri, Le Courrier d'Orient* ve *Jeunne Turc*'ta yazdı. 1920'de Malta'ya sürgün edildi. Dr. Abdullah Cevdet (1869-1932) Askeri Tıbbiye'yi bitirdi ve Genç Türkler'e katıldı. Trablus'a sürgüne gönderildi; 1897'de, oradan Avrupa'ya kaçtı. Cenevre'de *The Ottoman*da yazdı. 1904'te *İçtihad* dergisini çıkardı. Bkz. Şükrü Hanioğlu, *Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi* (İstanbul; Üçdal Neşriyat, 1981).

36 Mehmet Âkif (Ersoy, 1873-1936) şair ve TBMM tarafından 1921'de kabul edilen Türk Milli Marşı'nın yazarı. Meclis'te milletvekili olarak görev yaptı. Ancak, Türkiye'de yer alan köklü reformları Müslümanlık'la bağdaştıramadığı için, 1925'te Kahire'ye gitti.

Mizancı Mehmet Murat (1854-1917) gazeteci, siyasi bilimler profesörü ve bir Genç Türk’tü. Daha sonra Genç Türkler’e karşı çıktı ve 31 Mart 1909 ertesinde Rodos'a sürgün edildi. Ölünceye kadar Mısır'da yaşadı.

37 Esat Paşa, yeraltı direniş grubu *Karakol* ile ilişki içindeydi. Kızılay Derneği'nin başkanı olduğu gibi, Tıbbiye'de göz hastalıkları profesörüydü. Mithat Sertoğlu, "Tarihimizde İlk Milli Kongre", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 4: 21 (Haziran 1969), s. 3-8; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, II: 150-160.

38 Tunaya, Ibid, s. 151; Emre, *İki Neslin Tarihi*, s. 226.

39 "Mustafa Kemal'den Esat Paşa'ya", *Yakın Tarihimiz* 3: 39 (22 Kasım 1962), s. 399.

40 Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar*, I: 219-220.

41 U. S. Records 867.00/1099, 28 Ocak 1920. Bristol’dan Dışişleri Bakanı’na.

42 Albert Howe Lybyer, "Turkey Under the Armistice", *The Journal ol International Relations* 12:4 (Nisan 1922), s. 449.

43 Somar, "Wilson Prensipleri Cemiyeti", *Tarih Konuşuyor* 3: 16 (Mayıs 1965), s. 1275-1279 ve 3: 18 (Temmuz 1965), s. 1453-1456.

44 Mine Sümer, "Wilson Prensipleri Cemiyetinin Amerikan Cumhurbaşkanı Wilson’a Gönderdiği Bir Muhtıra", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 3 :4/5 (1965), s. 237-245.

45 "Yunus Nadi Bey ile Mülâkat", *Büyük Mecmua* (13 Mart 1919), s. 21.

46 U. S. Records 867.00/867, 28 Nisan 1919.

47 Fahrettin Kırzıoğlu, "Amerikan Mandasını Kimler istiyordu ve Nasıl Öneriyorlardı?", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*'nden tekrar basım, s. 18-23; "Amerikan Mandası Üzerine Düşünceler", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* 27: 77 (Eylül 1978), sayfa numarası konmamış.

48 Peter F. Sugar, "A Reinterpretation of the Significance of General James G. Harbord’s Mission", *Boğaziçi Üniversitesi Uluslararası Atatürk Konferansı, 10-11 Kasım 1980*II: 433-452.

49 Bristol, "War Diary", 25 Mayıs 1919.

50 Luke, *Cities and Men*, s. 70.

51 Ryan Yazışmaları, Damat Ferit’in Ryan'a gönderdiği tarih konmamış not.

52 Sonyel, "The Secret Anglo-Ottoman Treaty of 1919...", *Belleten* 34 (Temmuz 1970): 456.

53 FO 406/41, 6 Mayıs 1919, s. 95. Calthorpe'tan Curzon’a.

54 *The Times*, 4 Kasım 1919, s. 3, sü. 2.

55 Uluğ İğdemir, "Ahmet Selâhattin Bey", *Belleten* 38: 149 (Ocak 1974)'den tekrar basım, s. 123-128; Seha L. Meray, *Lozan’ın Bir Öncüsü, Profesör Ahmet Selâhattin Bey*.

56 Ahmet Selâhattin, "Himaye ve Vekâlet Cereyanları", Meray, Ibid. s. 11-15.

57 Lybyer, "Turkey Under the Armistice", s. 464-465.

58 Meray, *Lozan'ın Bir Öncüsü,* s. 82-83.

59 "Manda, Himaye, İstiklâl", *Büyük Mecmua* (29 Haziran 1919), s. 134-135.

60 "Milli Mücadeleye İnanmayanlar", *Dün ve Bugün* 1 (4 Kasım 1955); 24-25; 3 (18 Kasım 1955): 24; Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926),* S. 110-115.

61 *Dün ve Buğun* 4 (25 Kasım 1955): 20-21; Ibid, 5 (2 Aralık 1955): 14.

62 Mazıcı, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet,* s. 103-110; *Ömrüm,* yay. Zeki Kuneralp, s. 182-189.

63 Kâzım İsmail Gürkan, *Darülfünun Grevi,* s. 43-48.

64 Hasan İzzettin Dinamo, *Türk Kelebeği.* Bu kitap, yeraltı direnişi için silah kaçakçılığına karışan bir Türk'ün anıları üzerine kurulmuştur. Bu kişi, işgal kuvvetlerinden alacağı parasal ödüle tamah eden bir tanıdığının ihanetine uğrar. Mehmet adındaki bu adam, kaçmaya çabalarken iki Fransız askerini öldürdüğü için Fransız Güyanı'na hapse gönderilir. Orada birkaç yıl kaldıktan sonra, ABD üzerinden Türkiye'ye döner.

Bölüm IV: MÜTTEFİK YÖNETİMİ

1 Sayın Sârâ Okçu ile, 14 Ekim 1987'de, İstanbul, Beylerbeyi'de; Sayın Ferzane Erçetin ile, 17 Ekim 1987'de, İstanbul, Moda'da; Sayın Kemalettin Tuğcu ile, 12 Mayıs 1986'da, İstanbul, Şişli'de; Sayın Kemal Türkömer ile, 10 Mayıs 1986'da, İstanbul, Bebek'de yapılan röportajlar.

2 Paul Azan, *Franchet d'Espérey,* s. 220.

3 Ibid, s. 242.

4 Ibid, s. 244-245.

5 FO 406/41 2 Şubat 1919, s. 15. Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na.

6 C. E. Calwell, *Field Marshal Sir Henry Wilson*, I:226.

7 Ibid, s. 227.

8 FO 406/43, 10 Aralık 1919, s. 1. Dışişleri Bakanlığı'ndan Kraliyet Hukuk Bürosu'na.

9 FO 406/43, 17 Mart 1920, s. 17. Curzon'dan Paris'deki Derby'ye.

10 Azan, *Franchet d'Espérey,* s. 256-257.

11 FO 371/5202, 5 Mart 1920. Telgrafın başlığı: "Dışişleri Bakanlığı tarafından Londra'daki Fransız Büyükelçiliği'ne iletilen, İngilizler ile Fransızlar arasında kızgınlığa yolaçan konular."

12 FO 406/41, 6 Mayıs 1919. s. 13. Calthrope'tan Curzon'a.

13 FMA 20N1110 C41/1 Dos1, Şifreli Telgraf, Gizli, 27 Eylül 1920.

14 U. S. Records 867.00/1073, 20 Aralık 1919. USS Chattanooga Amirallik Gemisindeki Kuvvet Komutanı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na.

15 "İstanbul'un Kara Günü", *Dün ve Bugün* 20 (16 Mart 1956): 21-22; Ertan Ünal, "İstanbul'un Tarihinden Kara Bir Yaprak, 16 Mart Vakası", *Hayat Tarih Mecmuası* 1:2(1 Mart 1969), s. 18-25.

16 FO 371/5090, 20 Nisan 1920.

17 Pierre Loti, *La Mort de Notre Chère France en Orient,* s, 223.

18 ibid, s. 224; "Terreur britannique à Constantinople", *Echo De l'Islam* içinde *Echo de Turquie'*den, 11 (25 Temmuz 1920).

19 U. S. Records, 867.00/1258, 10 Nisan 1920. Bristol'dan Dışişleri Bakanı'na.

20 U. S. Records, 867.00/1176, 19 Mart 1920.

21 U. S. Records, 867.00/1168, 16 Mart 1920. Bristol'dan Dışişleri Bakanı'na.

22 U. S. Records, 867.00/1173, 19 Mart 1920; Abdul Kalam Azad, "La Paix avec la Turquie et le Monde Musulman', *Echo De l'Islam* 3 (20 Mart 1920): 4.

23 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar,* IV: 2124-2125.

24 "Darağacında Sallanan Şehit", *Dün ve Bugün* 15 (10 Şubat 1956): 5-6; Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, II: 379-387.

25 FO 406/42, 2 Temmuz 1919. Curzon'dan İtalyan Maslahatgüzarına, s. 44.

26 Ibid, 4 Temmuz 1919. Balfour'dan Calthorpe'a, s. 45.

27 Ibid, 26 Temmuz 1919. Balfour'dan Calthorpe'a, s. 47.

28 Ibid, 8 Ağustos 1919. Balfour'dan Curzon'a, s. 52.

29 FO 406/43, 10 Aralık 1919. Dışişleri Bakanlığı'ndan Kraliyet Hukuk Dairesi'ne.

30 *Echo De l'lslam*, 20 Nisan 1920, s. 1.

31 FO 406/43, 24 Mart 1920, s. 253. de Robeck'ten Curzon'a.

32 Charles C. Taylor, "Many Happy Returns', (daktilo edilmiş MS) (Oxford: Oxford Üniversitesi, St. Antony's Koleji, Orta Doğu Merkezi Kitaplığı), s. 106-107.

33 FO 406/43, 14 Haziran 1920, s. 413-416.

34 Ibid, s. 414.

35 Anadolu'daki Yunan Ordusu hiçbir zaman Müttefik komutası altına girmedi. Yunan Ordusu'nda Müttefik danışmanlar vardıysa bile, bunlar birliklere refakat etmediler. Mayıs 1919'da, Yüksek Konsey, Yunan işgalinin İzmir iliyle ve Ayvalık şehriyle sınırlanması kararını aldı. Yine de, Yunan Ordusu daha doğuya doğru ilerledi. Ekim 1919'da General Milne, Yunanlılar'ın o zamana kadar ele geçirmiş oldukları toprakları tanıyan bir sınır çizdi. Yunanlılar bu sınırda da durmayacaklardı. Bkz. M. Murat Hatipoğlu, *Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988), s. 92.

36 FO 406/43, 27 Haziran 1920, s. 435. Derby’den Curzon'a.
37 FO 371/5274, 7 Kasım 1920. Derby'den Curzon’a.
38 Ibid, 22 Kasım 1920. Sir John Buchanan'dan Dışişleri Bakanlığı’na.
39 Rumbold Yazışmaları, No. 9-11, 22 Kasım 1920.
40 Ibid, No. 206-209, 9 Ağustos 1921. Sir Horace’dan Majesteleri V. George'a.
41 FMA 20N1091 C/27 Dos1, Kontrol ve Örgütlenme Askeri Komisyonu’nun Generaller Yönetim Komitesi'nin Birinci Toplantısının Tutanakları, 6 Eylül 1921.
42 Ibid, 20 Eylül 1921.
43 Ibid, 4 Ekim 1921.
44 Ibid, 18 Kasım 1921.
45 Ibid.
46 Ibid, 8 Aralık 1921.
47 FMA 20N1183 C113 Dos6, 28 Haziran 1922, "Prophylaxie Antivenerienne Individuelle".
48 "Fransız İstihbarat Salonu", *Alemdar*, 17 Haziran 1920, s. 3, sü. 3,
49 "Piyer Loti Cemiyeti", *Alemdar*, 11 Ocak 1920, s. 1, sü. 2.
50 "La Maison de Pierre Loti â Stamboul", *L’Illustration*, (9 Temmuz 1920): 25.
51 "Les Avenues Pierre Loti et Claude Farrére", *Echo de l'Islam* 45 (15 Şubat 1922): 24-25.
52 Ergun Hiçyılmaz, *Türk Spor Tarihi*, s. 61.
53 Rumbold Yazışmaları, No. 111-112, 28 Şubat 1922. Rumbold’tan Oliphant’a.
54 Ibid, 20 Mart 1922.
55 "La Grande Pitié Des Réfugiés à Constantinople", *Echos de l’Islam* 46 (15 Mart 1922): 42.
56 Jacques Kayser. "Impression de Constantinople", *Echos De L’Orient* 53-54 (1, 15 Temmuz 1922): 187-188.

Bölüm V: MÜTTEFİKLERİN AÇMAZI

1 Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, s. 82
2 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 306-307. Türklerin zaferinden sonra, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi yeniden çalışmaya başladı. Ancak, Ankara Hükümeti, parti broşürünün, iktidarın zorla ele geçirilmesini teşvik ettiği iddiasıyla, Parti’nin önde gelen üyelerinden yirmisini tutukladı.
3 Türkiye Komünist Parisi, belki de yeraltında ayakta kalmayı başardığı için, ihtilâlci karakterini yeniden kazandı.
4 Luke, *Cities and Men*, s. 88-90; Taylor, "Many Happy Returns", s. 58.
5 Calwell, *Field Marshal Sir Henry Wilson*, 1:225.

6 Jean Bernachot, *Les Armées Françaises en Orient Après l'Armistice de 1918,* s. 51-52.
7 Ibid, s. 55.
8 Harington, *Tim Harington Looks Back,* s. 101.
9 Bernachot, *Les Armées Françaises,* s. 75.
10 FMA 20N1104 C38/2 n.n., 22 Mart 1921.
11 FMA 20N1184 C/114 Dos2, 20 Ağustos 1921.
12 FMA 20N1112 C/48 Dos3, 15 Temmuz 1921. Harington'dan Charpy'ye.
13 TİTE 39D/1423, 2 Ocak 1921.
14 Ibid, 39D/14626, tarihsiz.
15 U. S. Records 867.00/1073, 25 Şubat 1921.
16 Ibid.
17 FMA 20N1106 C38/4 Dos1, 17 Kasım 1921. "Aperçu sur le Comité Communist de Constantinople et sur ses liaisons".
18 Ibid, 26 Ağustos 1921. "Comité Islamique Anti-Bolcheviste".
19 FMA 20N1 104 C38/1 Dos2, 28 Haziran 1921.
20 Ömer Kürkçüoğlu, "İngiliz Parlamentosunda Türkiye Üzerine Tartışmalar (1919- 1923)", *Seha L. Meray'a Armağan* içinde, II: 463.
21 FMA 20N1 104 C38/1 Dos2, 28 Haziran 1921.
22 Paul Dumont, "Les Organisations Socialistes et la Propagande Communiste A Istanbul Pendant L'Occupation Alliée - 1918-1922", *Etudes Balkaniques* 4 (1979): 48.
23 Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar,* s. 70-83; Kemal Sülker, *Türkiye'de İşçi Hareketleri,* s. 23-25.
24 Tunçay, Ibid.
25 FMA 20N1101 C/37 Dos3, 8 Haziran 1921.
26 "The Socialist Party in Turkey", Narodnyi komissariat po inostrannym delam, Biulleten 92 (Eylül 1920), s. 81.
27 FMA 20N1104 C38/1 Dos2, tarihsiz. "Rapport du Capitain Amalric, Chef du S.R. Sur l'état Actual Des Esprits et des Milieux Perturbateurs dans la Ville de Constantinople".
28 Tunçay, "Kurtuluş Savaşında Solcularla Mim Mimcilerin İlişkisi", *Milliyet Sanat Dergisi*260:25 (16 Ocak 1978), s. 25.
29 U. S. Records 867.00/1329, 19 Temmuz 1920. Bristol'dan Dışişleri Bakanı'na.
30 *The New York Times*, 19 Ağustos 1920, s. 3, sü. 2.
31 FMA 20N1104 C38/1 Dos2, 19 Mayıs 1921.
32 FMA 20N1106 C38/4 Dos1, 20 Ekim 1921.
33 Ibid.
34 FMA 20N1091 C/27 Dos1, 13 Aralık 1921.

35 Ibid, 20 Aralık 1921.

36 FMA 20N1106 C38/4 Dos1, 7 Şubat 1922.

37 Ibid, 12 Şubat 1922. Krş. Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar,* s. 82.

38 Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler,* s. 70-71.

39 FMA 20N1105 C38/3 n.n. 16 Mayıs 1922.

40 Ibid.

41 FMA 20N1104 C38/2 n.n. tarihsiz.

42 Ibid.

Bölüm VI: İSTANBUL'DAKİ DİRENİŞ VE YERALTI ÖRGÜTLERİ (1918-1920): TEŞKÎLÂT-I MAHSUSA VE KARAKOL

1 Abdürreşid İbrahim, *Âlem-i İslam* (İstanbul: Ahmed Saki Bey Matbaası, 1325). Bu bilgi için, Boğaziçi Üniversitesi'nden Dr. Selçuk Esenbel ile Dr. Selim Deringil'e minnettarım. Kendileri, bir Abdülhamit ajanı olmuş olması muhtemel Abdürreşid İbrahim'in biyografisi üzerinde çalışıyorlar. Abdürreşid'in daha sonraları bir TM ajanı olması akla yakındır; çünkü o Japonya'da faaliyet göstermişti: Genç Türklerin etkinliklerine zarar verenlerden birisi değildi. Abdülhamit, aynı zamanda, maiyetindeki kişileri, istihbarat toplamak ve İslâm dayanışmasını teşvik etmek için, Yemen ve Trablus gibi Müslüman ülkelere göndermişti; *La Police Secrète en Turquie* (Paris: Imprimerie Noisette, 1892). Bu kitapçığın iddiasına göre, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Elçisi Sir Stratford Canning'in zorlamaları üzerine, Balkanlar'daki muhtemel ayaklanmaları gözlemek amacıyla bir gizli polis örgütü kurulmuştu.

2 Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler;* Ernest E. Ramsaur, *The Young Turks;* Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım;* Feroz Ahmad, *The Young Turks;* Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki;* Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü;* Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti;* Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*; *İbrahim Tomo'nun Anıları*; *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları.*

3 Kutay, "Teşkilât-ı Mahsusa", *Tarih Konuşuyor* 1 (Mart 1964): 91-96; Kutay, "Teşkilât-ı Mahsusa", *Sohbetler* (10 Eylül 19G9): 63-76; Kutay, *Lavrens'e Karşı Kuşçubaşı ve Özel Örgütün Kurulması;* Hiçyılmaz, *Belgelerle Teşkilât-ı Mahsusa;* Philip Stoddard, "The Ottoman Goverment and the Arabs 1911'den 1918'e: A Preliminary Study of the Teşkilât-ı Mahsusa", (Doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 1963); Celâl Bayar, *Ben de*

Yazdım, V: 1569-1575.

4 Emekli General Fahri Özdilek'le (1898-1989) yapılan röportaj, TBMM, Ankara, 16 Şubat 1987. TM'nin kesin kuruluş tarihi hakkında, ajanlarının, imparatorluğun neresinde görev yapmış olmalarına bağlı olarak değişik bilgiler veriliyor. General Özdilek, Batı Trakya'da, 1913'te, bir TM gerillası olan Fuat Balkan'ın yardımcısı olarak görev yapmış. Özdilek'e göre, 1909'dan 1912'ye kadar Harbiye Nazırlığı yapan Mahmut Şevket Paşa (1856-1913) da TM'nin bir üyesimiş. Krş. Stoddard, "The Ottoman Goverment and the Arabs", s. 52: Kuşçubaşı Stoddard'a, TM'nin, 1911 ile 1913 arasında bir tarihte örgütlendiğini söylemiş; Zürcher, *The Unionist Factor*'ın 59. sayfasında, TM'nin resmi kuruluş tarihini 14 Ağustos 1914 olarak veriyor.

5 Nuri Conker'in kızı Sayın Kıymet Tesal (1917-1988) ile röportaj, 18 Aralık 1987, Mebusevleri, Ankara.

6 "Fuat Balkan'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz* 2 (16 Ekim 1964): 3-7.

7 Stoddard, "The Ottoman Goverment and the Arabs", passim.

8 Tarihçi Cemal Kutay ile röportaj, Moda, İstanbul, 25 Haziran 1987; Faruk K. Timurtaş, "Ölümsüz Şair Mehmed Akif", *Hayat Tarih Mecmuası* 2: 12 (Ocak 1967), s. 11.

9 Prof. Dr. Ahmet Esendal ile röportaj, Ankara, 12 Eylül 1986; sayın Nihat Akçam ile röportaj, Yeşilköy, İstanbul, 28 Haziran 1987. Her iki beyefendi İTP içindeki hamilik bağlarını doğruladılar. Babaları Kara Kemal Bey'in hizbine mensupmuş.

10 Hüsamettin Ertürk, "Milli Mücadele Senelerinde Teşkilât-ı Mahsusa", (Daktilo edilmiş metin), (Ankara: Stratejik Araştırmalar ve Askerlik Tarihi Enstitüsü, tarihsiz), s. 14.

11 Gotthard Jaeschke, *Türk İnkılâbı Tarihi Kronolojisi 1918-1923,* s. 22; *Fethi Okyar: Üç Devirde Bir Adam*, s. 251; krş. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa* III: 468; S. Kâni İrtem, "Talâl Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı Memleketten Ayrılıyor", *Akşam*, 2 Mart 1943, s. 2, sü. 1; Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası,* s. 217.

12 *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş: Halil Paşa'nın Hatıraları,* s. 251.

13 Ertürk, "MMSTM", s. 14-19.

14 Ibid, s. 17.

15 Ibid, s. 320.

16 H. Owen Collinson, "Constantinople Occupied", *The New York Times Current History* 9 (Ocak-Mart 1919): 92.

17 Himmetoğlu, *KSİY*, I: 67-68.

18 Krş. İhsan İdikut, *Türk Lavrensleri,* s. 14-15. Idikut, *Karakol*'un 5 Şubat 1919'da kurulduğunu söylüyor; ancak başka kaynaklar, *Karakol*'un bu tarihten önceki faaliyetlerine işaret ediyorlar; *Miralay Mehmet Arif Bey: Anadolu İnkılâbı,* s. 70-72.

19 Ertürk, "MMSTM", s. 65.

20 Zürcher, *The Unionist Factor,* s. 80.

21 Ertürk, "MMSTM", s. 66. Bu hatıralar ileri bir tarihte yazılmışlar. *Karakol* mensubu bazı İTP üyeleri, 1926'da Mustafa Kemal Paşa'ya düzenlenen suikast komplosuna dahil edildikleri ve ölüm cezasına çarptırıldıkları için, Hüsamettin Bey, kendisini, İTP ile ilgili faaliyetlerden ayrı tutmak ihtiyacını hissetmiş olabilir. El yazmasının kendini yüceltmeyle dolu olan birçok bölümü Mareşal Çakmak tarafından yansızlaştırılmıştır.

22 İdem, *İki Devrin Perde Arkası,* s. 190-191.

23 FO 371/5090.

24 Teveloğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar,* s. 4-6.

25 Fahri Can, "Karakol Cemiyeti Nasıl Kurulmuştu?" *Yakın Tarihimiz* 4: 48 (24 Ocak 1963), s. 257-260.

26 İdem, "1. Dünya Harbinden Sonra İlk Milli Kuvvet Nasıl Kuruldu?", *Yakın Tarihimiz* 1: 10 (3 Mayıs 1962), s. 334-335; Muharrem Giray, "İstanbul'un İşgalinde Gizli Bir Teşkilat, Karakol Cemiyeti", *Yakın Tarihimiz* 1:11 (10 Mayıs 1962), s. 345-347; İdikut, *Türk Lavrensieri,* s. 13-25.

27 İdikut, Ibid, s. 17; "Franşe Desperey ve Süleyman Nazif'in Kara Günü", *Tarih Konuşuyor* 2: 10 (Kasım 1964), s. 760-764; Tarık Mümtaz Göztepe, "Süleyman Nazif Kurşuna Diziliyordu", *Dün ve Bugün* 1:15 (10 Şubat 1956), s. 25-26.

28 Şeref Çavuşoğlu, "İttihat ve Terakki'nin Gizli Planı", *Yakın Tarihimiz* 14: 9 (26 Nisan 1962), s. 263-264.

29 Nail ile Yenişehirli Şükrü kardeştiler. Nail ve Hilmi, 1926'da Mustafa Kemal Paşa'ya düzenlenen suikast komplosuna karıştılar ve her ikisi de idama mahkûm edildiler.

30 Yenibahçeli Şükrü, "Hatıralar", (el yazması tarihsiz), (İstanbul, Taha Toros Arşivi).

31 Sadi Borak, *Ata ve İstanbul,* s. 92.

32 *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e,* s. 258.

33 Halil Paşa'nın Mustafa Kemal'e büyük saygısı vardı. 1909'da, Mustafa Kemal İTP'yi açık açık eleştirmiş ve askerlerin politikaya karışmamaları gerektiğini iddia etmişti. İTP hiçbir eleştiriyi hoş görmezdi. Bu nedenle, Enver Paşa, Mustafa Kemal'i yoketmeye karar verdi. Halil Paşa, gönüllü olarak bu suikastı yapmayı üstlendi. Ne var ki, eylemi yerine getirmedi. Paşa Enver'in amcası olduğu için, Enver Paşa bu "beceriksizliği" görmezden geldi. Arkasından, Mustafa Kemal'i, İtalyanlarla savaşması için Trablus'a tayin etti. Bu üstü kapalı bir sürgündü. Sonraları, Mustafa Kemal hayatını Halil Paşa'ya borçlu olduğunu teslim edecekti. Bkz. Aydemir, "Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları", *Akşam,* 10 Ekim-29 Aralık 1967.

34 Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele,* s. 281 ff.

35 Ibid, s. 189-194.

36 Yenibahçeli Şükrü, "Hatıralar"; Mustafa Kemal'in İTP ile ilişkisi hakkında detaylı bir tartışma için, bkz. Zürcher, *The Unionist Factor,* s. 112-144.

37 1916'da, General von Hindenburg ve General Ludendorff yeni bir piyade saldırı taktiği geliştirdiler ve bu amaçla Hücum Kıtaları adı verilen tugayları eğitime tabi tuttular. Bu taktikte, yeni topraklar kazanmak için şaşırtmaca esastı. Buna göre, düşman topçusuna bir gaz ve bombardıman saldırısından sonra hücum taburları, özel olarak eğitilmiş askerler, düşman hatlarına sızıyorlardı ve topları tahrip ediyorlardı. Bunu, ikinci bir tank, uçak ve bombardıman dalgası izliyordu. Müttefik komutanları hendek savaşına alışmış oldukları için, bu taktiğin çok etkili olduğu kanıtlandı. Bkz. Robert H. Ferrell, *Woodrow Wilson and World War I,* s. 68. Osmanlı Ordusu'nda böyle bir tek tabur vardı ve komutanı Yenibahçeli Şükrü Bey'di.

38 Yenibahçeli Şükrü Bey'in üvey oğlu Burhan Oğuz'la röportaj, Nişantaşı, İstanbul, 25 Haziran 1988.

39 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, I: 545.

40 Cengiz Bektaş, "Özbekler Tekkesi", *Tarih ve Toplum* 2: 8 (Ağustos 1984), s. 40-45. Özbekler Tekkesi 18. yüzyılda yapıldı. Geleneksel olarak, hacca giden Özbekler, Mekke'ye doğru yolalırlarken, sembolik olarak Halife'nin iznini almak için, İstanbul'da mola verirlerdi. Tekke, Özbekler'in önceleri çadırlarda misafir edildikleri yerde inşa edilmişti.

41 Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları,* s. 30-31; Kadir Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler,* s. 276-287; Razi Yalkın, "Rahmetli Şeyh Âtâ", *Tarih Hazinesi 5* (15 Ocak 1951): 217-218; Mustafa Kara, *Tekke ve Zaviyeler* (İstanbul, yayımlayan belli değil, 1977), s. 154; Vahide Alev, "Özbekler Tekkesi", *Tarih ve Toplum* 2:9 (Eylül 1984), s. 38-43.

42 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 55-69; "The Rising Star of Mustafa Kemal", *Asia* 27/28 (1928): 570-590; Feridun Kandemir, "İsmet Paşa Anadolu'ya Nasıl Geçti?", *Tarih Hazinesi* 2 (Nisan 1952): 788-791; Vak'anüvis (takma ad), "İsmet Bey Anadolu'ya Nasıl Gönderildi?", *Tarih Hazinesi* 1 (Temmuz 1951): 586-589.

43 Mehmet Âkif, *İstiklâl Savaşı Hitabeleri, Vaizler;* Eşref Edip, "Mehmet Âkif Ersoy, Safahat Şairi", *Bugün,* 14-28 Mart 1971.

44 FO 406/40, s. 82.

45 Sayın Ekrem Berkmen'le röportaj, Moda, İstanbul, 22 Ağustos 1988.

46 Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası,* s. 223-224.

47 "Dünki Yangın", *Alemdar,* 29 Haziran 1919, s. 2, sü. 3.

48 Ertürk, "MMSTM", s. 140-142; Prof. Dr. Ahmet Esendal ile röportaj, Ankara, 12 Eylül 1988. Sayın Esendal, bu dört kişinin, İTP'de babasının yakın arkadaşları olduklarını

doğruladı. *Beşler*'in ilk üç üyesi hakkında başka bilgisi yok.

Memduh Şevket Esendal, daha çok edebiyatçı ve politikacı olarak tanınır, eylemci olarak fazla bilinmez. Esendal, Mustafa Kemal'in Azerbaycan'daki temsilcisi olarak, 1920'den 1924'e kadar Bakü'de görev yaptı; 1925 ile 1930 arasında Tah-ran'da ve 1936 ile 1938 arasında Kâbil'de büyükelçilik yaptı. 1941'den 1945'e kadar CHP'nin Genel Sekreteri idi.

Hüseyinzade Ali Bey (Turan, 1864-1941), bu kitapta Bölüm 3, d.n. 34.

49 Çukurova, "Kurtuluş Savaşında İstanbul Gizli Grupları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 2* (Mart 1986): 519-526.

50 İttihatçı Gözlüklü Mithat bey'in eşi Sayın Azize Yenel'le röportaj, Nişantaşı, İstanbul, 14 Haziran 1987.

51 Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları,* s. 75.

52 Ertürk, "MMSTM", s. 146-147.

53 Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, 1:136-141.

54 Ertürk, "MMSTM", s. 66-67; Çavuşoğlu, "Esat Paşa Neler Yaptı?", *Yakın Tarihimiz* 1: 8 (Nisan 1962), s. 227-228; Kandemir, "Büyük İdealist Esat Paşa'nın Parolası - Yenilmeyeceksin", *Yakın Tarihimiz* 2; 24 (Ağustos 1972), s. 321-322; Necmettin R. Yarar ve A. Süheyl Ünver, *Esad "Işık" Paşa* (İstanbul: Tabipler Odası, 1972); "Esad Işık Paşa Dosyası", (İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Kurumu Arşivi); *50 Yıl Önce Ölen Sekiz Büyük Türk Hekimi,* yay. Ekrem Kadri Unat, içinde: Nejat Ayberk, "Müderris Dr. Esat Işık Paşa", (İstanbul Üniversitesi: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi ve Tıp Tarihi Kurumu, 1986), s. 42-48; Âkil Muhtar Özden, "Prof. Dr. Esad Işık Paşa", *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı* 6: 24, Yeni baskı 1936.

55 Şimşir, *BDOA*, 1:394.

56 Salih ve Cemil Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında,* s. 48-62.

57 Ali Mücellitoğlu Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler,* II: 601-614; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s. 202-206.

58 Şimşir, *BDOA,* s. 77-78.

59 Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı,* s. 29-36; Kemal Arıburnu, *Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri.*

60 Ertürk, "MMSTM", s. 129-130.

61 Alexios Alexandris, "The Constantinopolitan Greek Factor During the Greco-Turkish Confrontation of 1919-1922", *Byzantine and Greek Studies* 8 (1982-1983): 142-143.

62 Ibid, s. 145: Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye,* s. 162-184.

63 Ertürk, "MMSTM", s. 131.

64 U. S. Records 867.00/1052, 2 Aralık 1919; Bayar, *Ben de Yazdım,* VII: 2194-2217.

65 U. S. Records 867.00/1072, 30 Kasım 1919.

66 *Heyet-i Temsiliye Tutanakları,* s. 135.

67 FO 406/41, s. 95, 6 Mayıs 1919. Calthorpe'dan Curzon'a; Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele,* s. 238.

68 Ertürk, "MMSTM", s. 215.

69 Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar,* s. 55-141; Üftade Çukurova, "Kurtuluş Savaşı Yıllarında İngiliz Muhhibler Cemiyeti ve İngiliz istihbaratının Çalışmaları". (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 1989).

70 Yalçın, "Mütareke Günlerinin Feci Tarihi, Cavid Bey'in Hatıraları", *Tanin,* 11 Ağustos 1945-22 Aralık 1946.

71 Kâmil Su, *Köprülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayı,* s, 137; Nurettin Oflaz, "Şerif Efe", *Tarih Dünyası* 3: 32 (26 Ağustos 1952), s. 1263-1265.

72 FO 371/5043.

73 U. S. Records, 867.00/1173, 4 Mart 1920, İstihbarat Raporu; Kâzım Özalp, *Milli Mücadele (1919-1922),* 1:88-94.

74 Idikut, *Türk Lavrensleri,* s. 22-24; "Kemalettin Sami Paşa İstanbul'un işgali Günü Nasıl Kaçtığını Anlatıyor", *Dün Bugün 9* (30 Aralık 1955): 8-9.

75 Ertürk, "MMSTM", s. 282-285.

76 "Suikastçılar Derdest Edildi", *Alemdar,* 1 Haziran 1920, s. 1, sü. 1-2.

77 "Nemrut Mustafa'nın Astığı Kuvay-ı Milliyeciler", *Dün Bugün* (Ocak 1956): 12-13.

78 Şimşir, *Malta Sürgünleri,* s. 171-175; Ağaoğlu, *Bir Ömür Böyle Geçti,* s. 14-17; Yalçın, *Siyasal Anılar,* s. 257-262; Yalman, *Turkey in My Time,* s. 92-101; Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü,* s. 126-130; Taha Toros, "Eski Nafia Nazırı Ali Mûnif Yeğena'nın Hatıraları", *Akşam,* 26 Ekim-21 Aralık 1955.

79 Himmetoğlu, "General Merhum Muğlalı", Kenan Esengin, *Orgeneral Muğlalı Olayı* içinde, (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1974), s. 18-19.

80 Ertürk, "MMSTM", s. 285-288.

81 "L'Exécution De Moustafa Shagir, Espion Anglais", *Echos de l'Islam* (15 Temmuz 1921), s. 3; Sertoğlu, *Mustafa Sagir.*

82 İhsan Eryavuz, "Milli Mücadelede Ankara İstiklâl Mahkemesinin Astığı ilk Yabancı Suikastçı", *Tarih Konuşuyor* 1: 2 (Mart 1964), s. 122-127; Aksoley, "İstanbul'da Milli Mücadele", *Hayat Tarih Mecmuası* 2: 9 (5 Ekim 1969), s. 79.

83 Himmetoğlu, *KSİY,* I: 86-87.

BÖLÜM VII: İSTANBUL'DAKİ DİRENİŞ VE YERALTI

ÖRGÜTLERİ (1920-1923): M.M., FELÂH, YARDIMCI GRUPLAR

1 TİTE, 39k-n/16602 D. 1/11-12; Himmetoğlu, *KSİY*, 1:95-124.

2 Kemal Koçer, *Kurtuluş Savaşlarımızda İstanbul (M.M. Grubu)*, passim; İdem, "M.M. Grubu ve Aziz Ölüleri", *Yeni Sabah*, 14 Temmuz 1939, s. 3, sü. 1-2.

3 FMA 20N1104, C38/1 Dos2, Temmuz 1921; Sami Sabit Karaman, *İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa* (yayımcı ve tarih belli değil), s. 14.

4 Kemal Öngören, "Üsküdar'dan Anadolu'ya Silah ve Cephaneler Nasıl Kaçırıldı?", *Perşembe* 20-38 (15 Ağustos 1935-16 Mart 1936); İdem, *Perşembe* 38 (19 Ekim 1935): 10; Raif Karadağ, "Erenköyündeki Silah Deposunu Nasıl Boşaltmıştık?", *Dün ve Bugün* 2: 36 (13 Temmuz 1956), s. 22-27; Mithat Sanal, "Milli Mücadeleden Bir Yaprak", *Hayat Tarih Mecmuası* 2: 8 (1 Eylül 1968), s. 28-34.

5 Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 107; *Alemdar*, 1 Haziran 1920, s. 1, sü. 1-2.

6 Koçer, *Kurtuluş Savaşlarımızda İstanbul*, s. 26.

7 Selâhattin Salışık, "Kurtuluş Savaşının Gizli Örgütü, M.M. Grubu", *Hürriyet*, 30 Ağustos-12 Eylül 1972.

8 Ertürk, "MMSTM", s. 269-271.

9 Ibid, s. 354-355.

10 FMA20N1126 C/41 Dos1.

11 FMA 20N1101 C/37 Dos3, 2 Haziran 1921. 1921'de, Osmanlı Emniyet Müdürü Hasan Tahsin, bu derneğin Bolşevikler'in ilişkileri bulunduğu bir yer olduğunu iddia ederek, Müttefik Polisi'nden Binbaşı Streiff'i uyaracaktı.

12 Erturk, "MMSTM", s. 357-364.

13 Bu adları tahkik etmek imkânını bulamadım. V. F. Baumgarten, *et al, Russkie v Gallipoli* (Berlin: yazarı belli değil, 1923)'de verilen, Gelibolu'daki Rus mezarlığına gömülü olanların adları Rus ölülerinin yegâne listesidir. Rus adlarını Osmanlı Türkçesi'yle yazma sorunu bir yana, bir askeri mahkeme tarafından idama mahkûm edilmiş hainlerin mezarlarına adlarının yazılmamış olması da mümkündür.

14 TİTE 39/13242.

15 Ertürk, "MMSTM", s. 318: Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, s. 167.

16 FO 371/5162, 3 Şubat 1920. de Robeck'ten Curzon'a; "Une Manifestation A Stamboul", *L'Illustration* (7 Şubat 1920), s. 109.

17 "Nakiye Hanım Hemşiremizle Bir Hasbihal", *Tasvir-i Efkâr*, 16 Ocak 1920, s. 1, sü. 5-6. Nakiye Hanım Üsküdar Fevziye Lisesi'nin Müdiresi'ydi. Aktif bir Milliyetçi olarak.

Karakol üyesi Galatalı Şevket'le ve ona bağlı direniş gruplarıyla birlikte çalıştı. 1934'ten itibaren, Erzurum milletvekili olarak TBMM'de görev yaptı.

18 FO 371/5170, 16 Ağustos 1920. de Robeck'ten Curzon'a.

19 Fevziye Abdullah Tansel, *İstiklâl Harbinde Mücahit Kadınlarımız,* s. 54-55; Arıburnu, *Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri,* s. 36-37.

20 Hiçyılmaz, *Belgelerle Kurtuluş Savaşında Casusluk Örgütleri,* s. 83; Ertürk, "MMSTM", s. 311. Hüsamettin Bey ve Şahende Hanım aynı zamanda tutuklandılar ve Damat Ferit Paşa Kabinesi'ni devirmek için komplo düzenlemekle suçlandılar. Daha sonra delil yokluğundan salıverildiler.

21 Ertürk, "MMSTM", s. 414; Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), lll-IV: 858-874; Halide Nusret Zorlutuna, *Bir Devrin Romanı,* s. 277-284; Adnan Giz, *Bir Zamanlar Kadıköy,* s. 187-193.

22 M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları,* s. 167; Şapolyo, *Osmanlı Sultanları Tarihi,* s. 413; "Fehime Sultan'ın Günlüğü", Samih Tiryakioğlu Arşivi, Moda, İstanbul.

23 Razi Yalkın, "Muhterem Casuslar", *Tarih Dünyası 2:*12-14 (1 Ekim-1 Kasım 1950).

24 Selek, *Anadolu ihtilâli,* s. 573-574; Borak, "İlk Türk Komünistleri İstiklâl Mahkemesinde", *Günaydın,* 25 Temmuz-14 Ağustos 1975.

25 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü,* III; 509.

26 FMA 20N1110 C/42 Dos5, Ocak ve 4 Şubat 1921. Albay Rougier'den Charpy'ye; FMA 20N1102 kodu yok Dos 37/1, 31 Ocak 1921. Charpy'den Fransız Yüksek Komlseri'ne.

27 FMA 20N1110 C/42 Dos5, 15 Şubat 1921. Albay Rougier'den Charpy'ye.

28 Jaeschke, *Türk İnkılâbı Tarihi Kronolojisi,* s. 82.

29 Hamdi Atamer, "Milli Mücadeleye Katılanlar Hakkında Askeri Yargıtay'ın Kararı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 1: 3 (Aralık 1967), s. 3-8.

30 Hüseyin Dağtekin, "İstiklâl Savaşında Anadolu'ya Kaçırılan Mühimmat ve Askeri Eşya Hakkında Tanzim Edilmiş Mühim Bir Vesika", *Tarih Vesikaları* 1:16 (1955).

31 FMA 20N1104 C38/1 Dos2, 11 Mart 1921. Yarbay Vicq'ten Charpy'ye.

32 Ibid, 8 Mart 1921. Ziya Paşa'dan Vicq'e.

33 FMA 20N1106 C38/4 Dos1.

34 FMA 20N1104 C38/2, numarasız.

35 FMA 20N1110 C41/1 Dos1.

36 Ibid.

37 FMA 20N1102 C37/1, numarasız.

38 Emekli Hava Generali Tekin Arıburun (doğ. 1905) ile Röportaj, Ankara, 20 Nisan 1986;

Tahsin Ünal, "122 Yıllık Bir İrfan Yuvası, Kuleli Lisesi", *Hayat Tarih Mecmuası 2*:7 (1 Ağustos 1968), s. 12-16; "New Armenian Orphanage in Constantinople", *The Orient 7:48* (17 Ekim 1920), s. 47

39 FMA 20N1110 C41/1 Dos1, 10 Haziran 1921.

40 Emrullah Nutku, "İstiklâl Savaşında Denizciler: İstanbul'da Yeraltı Çalışmaları", *Yakın Tarihimiz* 1:12 (17 Mayıs 1962).

41 FMA 20N1110 C41/1 Dos1.

42 FMA 20N1112 C/46 Dos1.

43 Ibid, 15 Ağutos 1921.

44 Koçer, *Kurtuluş Savaşlarımızda İstanbul*, s. 8 8-94; Himmetoğlu, KSİY, I: 409.

46 Ibid, Dos1, 8 Temmuz 1921.

47 Ibid.

48 FMA 20N1102 C37/1 , numarasız, 12 Haziran 1921.

49 FMA 20N1110 C41/1 Dos1, 1 Haziran 1921. Prioux'dan Pelle'ye.

50 FMA 20N1112 C/46 Dos1.

51 FMA 20N1091 C/27 Dos1.

52 Ibid, Kontrol ve Örgütlenme Komitesi toplantısı tutanakları, 11 Ekim 1921.

53 İrfan Hilâl, "Kelle Koltukta Çalışa Çabalaya Baruthaneyi Anadoluya Aktarmıştık", *Dün ve Bugün* 20 (16 Mart 1956): 10-11.

54 FMA 20N1127 C/42 Dos1.

55 FMA 20N1106 C38/4 Dos1, 23 Eylül 1921.

56 FMA 20N1095 C/31 Dos3, 1 Ekim 1921. Colombani'den İstihbarat Şefine.

57 Ryan, *The Last of the Dragomans,* s. 157,

58 Şimşir, *BDOA,* IV: 108-109.

59 U. S. Records, 867.00/1413, 2 Haziran 1921. Bristol'dan Dışişleri Bakanı'na.

60 Ryan Yazışmaları.

61 Rumbold Yazışmaları, no. 215-221, 14 Eylül 1921.

62 Ibid, 4 Ekim 1921. Rumbold'dan Curzon'a; Bernachot, *Les Armées Françaises,* s. 220.

63 *TBMM Gizli Celse Zabıtları,* I: 24 Nisan 1920-1 Şubat 1921. 1920 boyunca bu gibi bir konuya ilişkin bir oylama yapılmamıştır. Ankara bu ajanı, tüllenmiş bir tehdit olarak, yanıltıcı bilgi versin diye beslemiş olabilir.

64 FO 371/5171, 14 Eylül 1920. de Robeck'den Curzon'a; Bernachot, *Les Armées Françaises,* s. 221.

65 U. S. Records, 867.00/1450, tarihsiz. Bristol'dan Dışişleri Bakanı'na.

66 Hayri Mutluçağ, "Aciz Bir Hükümet, Küstah Bir Müstevli", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 1:16 (Mart 1968), s. 13-21; FO 406/47, 22 Eylül 1921. Curzon'dan Hardinge'e.

67 Ahmet Hamdi Başar, "Meşrutiyetleri Cumhuriyet'e", *Barış Dünyası* 52 (Eylül 1966): 57.

68 Çukurova, "Kurtuluş Savaşı Yıllarında İngiliz Muhhibler Cemiyeti", s. 57-58.

69 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, II: 518-523 ve 576-585.

70 Himmetoğlu, *KSİY*, 1:346-347.

71 FMA 20N1104 C38/2, numarasız, 14 ve 1 Temmuz 1922. Anadolu Komitesi'nin, burada sözü edilen dernekler ve Yunanistan tarafından desteklenen bir kolu, daha sonra, 1927'de Midilli Adası'nda yeniden örgütlendi. Bu tarihlerde, bu örgütün bazı ajanları, Mustafa Kemal'e suikast düzenlemek amacıyla Türkiye'ye sızmaya çalıştılar. Eşref Kuşçubaşı'nın kardeşi Hacı Sami (her ikisi de TM'den) bu komplonun elebaşısıydı. Hacı Sami Kuşadası'na çıkar çıkmaz öldürüldü. Eşref, 1920'de Çerkes Ethem Bey'le birlikte Yunanlılar'a iltica ettikten sonra, ikinci kez böyle bir işe bulaştırılmıştı. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler. II: 580: Kandemir, *Atatürk'e İzmir Suikastinden Ayrı 11 Suikast*, s. 49-100.

72 TİTE 39d/14392 D.1 B64; 39/10896/13.

73 Fehmi Yavuz, "Darü'l-Hilafeti'l-Âliye Medreseleri ve Kurtuluş Savaşı" , *Atatürk'ün 100. Doğum Yılında Türkiye'de Din Eğitimi Semineri 23-25 Nisan 1981* içinde, s. 6 7-72.

74 TİTE 39d/14323 D.3, 8 Eylül 1921; Göztepe "Nigehbân İsimli Meşhur Askeri Cemiyet", *Dün ve Bugün* 18 (2 Mart 1956): 20-21.

75 TİTE 39d/14321 ve 14328 D.3, numarasız.

76 TİTE 39d/14378 D3/1.

77 TİTE 39/16686, 31 Ekim 1921.

78 TİTE 39/16685, 21 Ekim 1921.

79 Aksoley, "İstanbul'da Milli Mücadele", *Hayat Tarih Mecmuası* 2: 9 (1 Ekim 1969), s. 24-25.

80 İhsan Birinci, "Milli Mücadele için Kurulan Önemli Cemiyet ve Çeteler", *Hayat Tarih Mecmuası* 3: 1 (Ocak 1971), s. 34.

81 Ekrem Baydar, "Mustafa Kemal'in Gizli Teşkilatını Ben İdare Ediyordum", *Cumhuriyet*, 6 Ekim-2 Kasım 1970; karşılaştırınız, Borak, "İstanbul Gizli Telgraf Merkezi", *Tarih Dünyası* 3-4; 28-35 (31 Ocak-26 Kasım 1952).

82 FMA 20N1091 C/27 Dos1. 13 ve 27 Eylül 1921 toplantılarının gizli tutanakları.

83 Himmetoğlu, *KSİY*, passim.

84 Baydar, "Mustafa Kemal'in Gizli Teşkilatını Ben Yönetiyordum".

85 Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*, s. 113-117.

86 Aksoley, "İstanbul'da Milli Mücadele", *Hayat Tarih Mecmuası* 2: 10 (1 Kasım 1969), s. 85-86; Hakkı Petek, "Kurtuluş Savaşında Selimiye Kışlasından Anadolu'ya Kaçırılan Telsizler", *Hayat Tarih Mecmuası* 2: 9 (1 Ekim 1969), s. 74-81.

87 Himmetoğlu, *KSİY*, I: 406-412, II: 85-87.

88 Ibid, I:231.

89 Himmetogiu, "Büyük Zafer'e İstanbul'un Yardımı: Mümtaz Topçu Yarbayı Eyüp Bey", *Yakın Tarihimiz* 2: 22 (1 96 2), s. 265-266: Birinci, "Milli Mücadele İçin Kurulan Önemli Cemiyet ve Çeteler", s. 34.

90 FMA 20N1091 C/27 Dos1, 4 Ekim 1921. Müttefik Generalleri Yönetim Komitesi toplantısının tutanakları.

91 Himmetoğlu, *KSİY*, 1:252-255.

92 Şimşir, *BDOA*, IV: 40-42,

93 "Dr. Celâl Muhtar Özden", *Canlı Tarihler* 10; Emine Atabek, "General Besim Ömer Paşa (Akalın, 1862-1940)", İstanbul Üniversitesi, Deontoloji Bölümü'ne sunulmuş tebliğ, Tıp Tarihi Kurumu, Cerrahpaşa Hastanesi, 1967. İlk Kızılhaç Derneği, 1864'te Cenevre'de kuruldu. Amaç, savaşlarda zarar gören sivillere yardım ve bakımı yaygınlaştırmak ve yanısıra yaralanmış askerlere yardım etmekti. 1873'te İstanbul'da, bu Derneğin bir karşılığı, Hilâl-i Ahmer (Kızılay) kuruldu. Ancak bu dernek, 1908'e kadar bir iş görmedi. Bunun bir nedeni, askerlerin, sivillerin onların işlerine karışması karşısındaki gönülsüzlükleri olmuş olabilir. 1911'de General Besim Ömer Derneği yeniden canlandırdı ve hem sivillere, hem askerlere hizmet verecek hemşireler yetiştirdi.

94 FO 371/5170, 29 Haziran 1920.

95 "Dr. Nihat Reşat Belger Dosyası", İstanbul Üniversitesi, Deontoloji Bölümü, Tıp Tarihi Kurumu, Cerrahpaşa Hastanesi.

96 FO 406/46, s. 21.

97 "Dr. Celâl Muhtar Özden", s. 46.

Bölüm VIII: İSTANBUL'UN BOŞALTILMASINA DOĞRU

1 "Un homage français à Moustapha Kemal Ghazi", *Echos de l'Islam* 46 (15 Mart 1922): 43.

2 Şimşir, BDOA, IV: 183-184.

3 TİTE 39/14118, 17 Mart 1922.

4 TİTE 39/13425 F/2, 23 Mart 1922.

5 Şimşir, BDOA, IV: 347.

6 Youssouf Razi, "La Joie Turque", *L'Illustration* (23 Eylül 1922), s. 256.

7 Rumbold Yazışmaları, No. 2, 19 Eylül 1922.

8 "La Grecia chiede di occupare Conslantinapoli", *Oriente Moderno* 2:3(15 Ağustos 1922),

s. 154-155.

9 FMA 20N1112 C/48 Dos1, tarihsiz. İstanbul'da, İngiliz Ordusu Karargâhı'nda yapılan Konferans'ın Notları.

10 Bernachot, *Les Armées Françaises,* s. 271.

11 Ibid.

12 Ibid, s. 281.

13 FMA 20N1094 C/30 Dos1, Müttefik Komutanlar'ın 1 Ağustos 1922 tarihli toplantısının tutanakları.

14 FMA 20N1184 C/117 Dos2, 19 Eylül 1921.

15 Armstrong, *Turkey in Travail,* s. 241 ; Ilgar, "Kurtuluş Savaşının Sonunda İKinci Bir Çanakkale Savaşının Çıkmasına Ramak Kalmıştı", *Hayat Tarih Mecmuası* 1: 2(1 Mart 1970), s. 64-70.

16 Rumbold Yazışmaları, No. 9, 22 Eylül 1922.

17 Nicolson, *Curzon: The Last Phase,* s. 270-275; Gilbert, *Sir Horace Rumbold,* s. 258-270.

18 Harington, *Tim Harington Looks Back,* s. 127.

19 Ibid, s. 119.

20 FMA 20N1105 C38/1 Dos3, İstihbarat Raporu, 15 Eylül 1922.

21 Giz, *Bir Zamanlar Kadıköy,* s. 10.

22 FMA 20N1105 C38/1 Dos3.

23 Ibid, 24 Ekim 1922.

24 "Stamboul Celebrates", *The Orients:* 11 (8 Kasım 1922), s. 98.

25 "Refet Pasha à Constantinople", *L'Illustration,* 4 Kasim 1922, s. 436.

26 FMA 20N1127 C/27 Dos1. 25 Ekim 1922.

27 Rumbold Yazışmaları, No. 11, 26 Eylül 1922. Rumbold'tan Curzon'a, "Gizli ve kişisel".

28 Ibid.

29 Emekli Hava Albayı Burhan Göksel ile röportaj, Ankara, 15 Şubat 1986.

30 Eski Bir Politikacı, "Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri", *Yeni Sabah,* 19 Mart-29 Mayıs 1950; Harington, *Tim Harington Looks Back,* s. 129-132; Rumbold Yazışmaları, No. 66-68, 16 Kasım 1922. Yüksek Komiser Vekili Sir Nevile'den Rumbold'a; Göztepe, *Vahidettin Gurbet Cehenneminde,* s. 13-16; Kısakürek, *Vahidüddin,* s. 196-202; Şimşir, "Vahidettin'in Kaçışı ve Sonu", *Cumhuriyet,* 26-29 Kasım 1973, s. 2, sü. 1-3; Mithat Sertoğlu, "Son Osmanlı Padişahı Vahdettin'in Saltanatı, Şahsiyeti ve Firarı", *Tarih Dünyası* 4; 43 (26 Eylül 1952), s. 1342-1345.

31 Şefik Okday, *Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa;* Kandemir, "Refet Paşa İstanbul'da", *Yakın Tarihimiz* 3; 35 (25 Ekim 1962), s. 257-260; Seyfi Nutku, "Gençlik Anadolu'nun İlk Temsilcisi Refet Paşa'yı İstanbul'da Nasıl Karşıladı?", *Yakın Tarihimiz*

Aynı sayı, s. 261-263; Faik Reşit Unat, "Refet Paşa İstanbul'da", *Yakın Tarihimiz* 4; 51 (14 Şubat 1963), s. 377-378; Tunaya, "Refet Paşa İstanbul'da", *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1977, s. 2, sü. 1.

32 FMA 20N1105 C38/1 Dos3, 6 Kasım 1922. Bu yasağın ne kadar devam ettiğine dair elimizde bilgi yok. Ama bu karar İstanbul'un ekonomisini (bilebildiğimiz kadar) ciddi bir şekilde etkilemediği için geçici olduğunu varsayabiliriz.

33 Ibid.

34 Ibid, 10 Kasım 1922.

35 FMA 20N1094 C/30 Dos1, 22 Kasım 1922. Refet Paşa ile Müttefik Generalleri arasındaki toplantının tutanakları.

36 FMA 2 0N 1 105 C38/1 Dos3, 10 Kasım 1922.

37 Ibid.

38 Ibid, 6 Aralık 1922.

39 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, III: 973-976; Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subay'ın Hatıraları*, s. 262-265.

40 Rumbold Yazışmaları, No. 66-68, 16 Kasım 1922.

41 Ibid, 21 Kasım 1922.

42 Ibid, 29 Kasım 1922.

43 Ibid.

44 Rumbold Yazışmaları, No. 120-124, 5 Aralık 1922; FMA 20N1105 C38/1 Dos3, 6 Aralık 1922; *Young Constantinople*, s. 293.

45 Rumbold Yazışmaları, No. 130-136, 12 Aralık 1922.

46 Eldem, "Mütareke ve Milli Mücadele Yıllarında Osmanlı imparatorluğu Ekonomisi", s. 74. 14 Haziran 1923'de, Ankara Hükümeti ile Reji bir anlaşma yapıldı. Buna göre, Ankara Reji'yi feshetmek hakkına sahip olacaktı. Reji 1925'te feshedildi. Lozan Antlaşması'nda, Osmanlı Devleti'nin borçları, imparatorluğun eski vilâyetleri esas alınarak bölüştürüldü. Türkiye kendi payına düşen borç ödemelerini 1954'te bitirdi. Öteki vilâyetler, Yunanistan, Yugoslavya, Bulgaristan, Arnavutluk, İtalyanlar'a verilen 12 Adalar, Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün, Maan, Musul, Mezopotamya, Hicaz, Necef, Asir ve Yemen idiler. Bu yörelerden Yunanistan, Arnavutluk, Yemen ve Suudi Arabistan paylarına düşen borçları ödemediler.

47 Rumbold Yazışmaları, No. 148-152, 19 Aralık 1922.

48 FMA 20N1105 C38/1 Dos3, 6 Aralık 1922.

49 Ibid, 7 Aralık 1922.

50 FMA 20N1C94 C/30 Dos4, 7 Aralık 1922. Müttefik Polis Komisyonu toplantı tutanakları.

51 Rumbold Yazışmaları, No. 185-186, 2 Ocak 1923.

52 Ibid, No. 114-115, 4 Aralık 1922.

53 FMA 20N1105 C38/1 Dos3, 7 Aralık 1922.

54 Ryan Yazışmaları, 12 Aralık 1922. Armstrong'dan Ryan'a.

55 FMA 20N1105 C38/1 Dos3, 7 Aralık 1922.

56 FMA 20N1104 C38/2 numarasız, İstihbarat Raporu, 8 Şubat 1923.

57 *Selâhattin Adil Paşa'nın Hatıraları: Hayat Mücadeleleri*, s. 412.

58 FMA 20N1105 C38/1 Dos3, 5 Ocak 1923.

59 *Selâhattin Adil Paşa'nın Hatıraları, s.* 415.

60 Bernachot, *Les Armées Françaises*, s. 327-328.

61 Ibid, s. 329-330.

62 FM A 20N1106 C38/4 Dos1, 21 Nisan 1923.

63 FMA 20N1184 C/114 Dos2, 13 Nisan 1923.

64 FMA 20N1106 C38/4 Dos1, 5 Mayıs 1923.

65 FMA 20N1094 C/30 Dos4, 16 Temmuz 1923.

66 Ibid, Dos2, 24 Ağustos 1923. Müttefik Generalleri toplantısının gizli tutanakları.

67 Bu bilgiyi benimle paylaştığı için Dr. Mete Tunçay'a minnettarım.

68 Hüseyin Hüsnü Erkilet, "6 Ekim'de İstanbul'a Nasıl Girmiştik?", *Yakın Tarihimiz* 3: 32 (4 Ekim 1962), s. 163-164.

SONUÇ

1 Doris Lessing, *The Wind Blows Away Our Words*, s. 19.

2 "Hüseyin Nakip Bey'in Yazışmaları", Taha Toros Arşivi, Etiler, İstanbul. Hüseyin Nakip Bey, Abdülmecit Etendi'nin özel kâtibiydi; Asım Gündüz, *Hatıralarım*, s. 41-44.

3 *British Documents On Foreign Policy*, IV: 733.

4 Sayın Zeynep Menemencioğlu ile röportaj, Moda, İstanbul, 27 Haziran 1988. Menemencioğlu'nun babası Samih Rıfat Bey (1874-1932), Türk polisinin yardımıyla kaçan bu gibi kişilerden birisiydi. Yeraltı direnişinde yeralmıştı ve edebiyatçıydı. 1932'de, Ankara'da Türk Dil Kurumu'nu örgütledi,

5 FMA 20N1095 C/31 Dos3, 13 Ağustos 1921.

6 Sayın Sabiha Kuneralp ile röportaj, Kalamış, İstanbul, 25 Kasım 1986.

7 Günümüzde Türkiye'nin iç politikasındaki, örneğin "Müslümanlığın yeniden dirilmesi" gibi sosyal olguları açıklamak için, bazı sosyal bilimciler Milliyetçi Hareket'in hakiki bir halk hareketi olmadığını ileri sürüyorlar. Onlara göre, bu hareket, yerel eşraf ve toprak ağalarıyla işbirliği yapan bir elitin başını çekmiş olduğu bir hareketti. Böyle olduğu için

de, Kemalistler'in tepeden dayattıkları toplumsal reformlar aslında kök tutmamışlardır. Bkz. Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışında Bir inceleme* (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1988). Bu yaklaşım, katı resmi tarihe bir tepki olmakla kalmıyor, aynı zamanda, toplumsal değişmeyi açıklamakta elverişli bir yol oluyor. Ama böylesi sadece bir zihin jimnastiği olup tarihsel gerçekleri açıklamakta yetersiz kalıyor. Yoksa, toplumun her katmanından destek gören İstanbul direnişi bir halk hareketi değilse, nedir? Ve hangi halk hareketinin başını aydın/elit tabakası çekmemiştir?

SONSÖZ

1 "Atatürk’e Piyano Çalan Barones", *Hürriyet*, 28 Temmuz 1988, s. 2, sü. 1-4.

2 Madam Tatyana İvanova ile röportaj, Gayrettepe, İstanbul, 26 Mayıs 1989.

3 Prof. Dr. Cemalettin Topuzlu ile röportaj, Baltalimanı, İstanbul, 26 Mayıs 1989.

4 Bu bilgi için Sayın Sinan Kuneralp'e şükran borçluyum.

Yazar Hakkında

NUR BİLGE CRISS Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden 1971'de mezun oldu. 1974'te ABD Florida Üniversitesi'nden Dil Bilimi lisansüstü derecesi aldı. 1990'da George Washington Üniversitesi'nde tarih doktorasını tamamladı. Dr. Criss'in birinci uzmanlık alanı son dönem Osmanlı tarihidir. Ortadoğu, Rus ve Sovyet tarihi, kadınlık tarihi alanlarında da çalışmaktadır. Halen Bilkent Üniversitesi Uluslararası ilişkiler Bölümü'nde öğretim üyesi olan Bilge Criss, siyasi tarih, Osmanlı tarihi, Türk dış politikası gibi dersler veriyor.

MÜTTEFİKLER'İN İSTANBUL'DAKİ ÖRGÜTLENMESİ

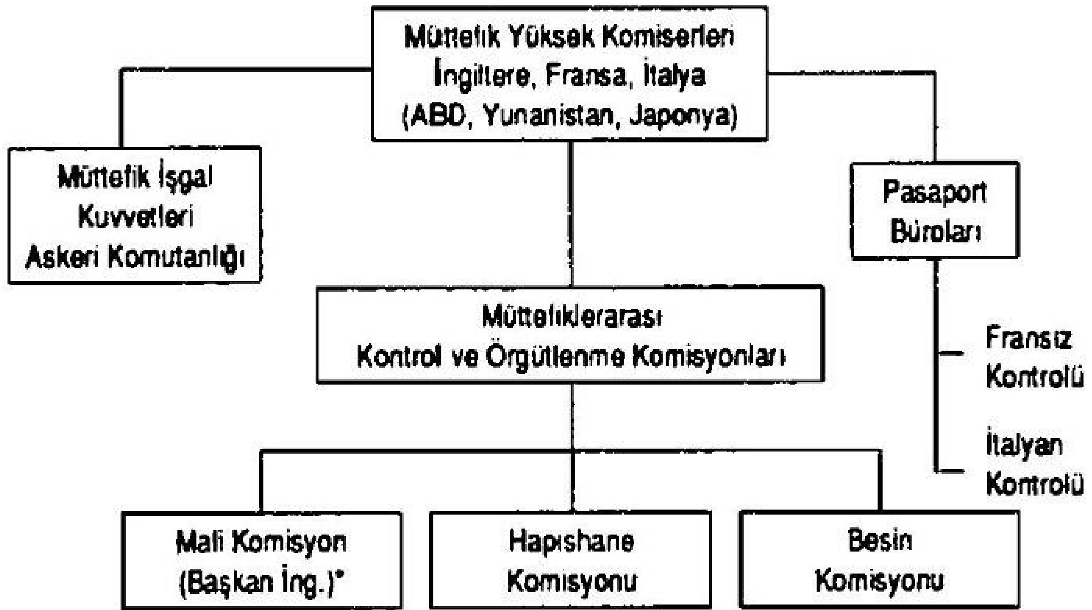

* Başkanın belirtilmediği komisyonlarda Müttefikler eşit söz hakkına sahiptiler.

MÜTTEFİKLER'İN İSTANBUL'DAKİ ÖRGÜTLENMESİ

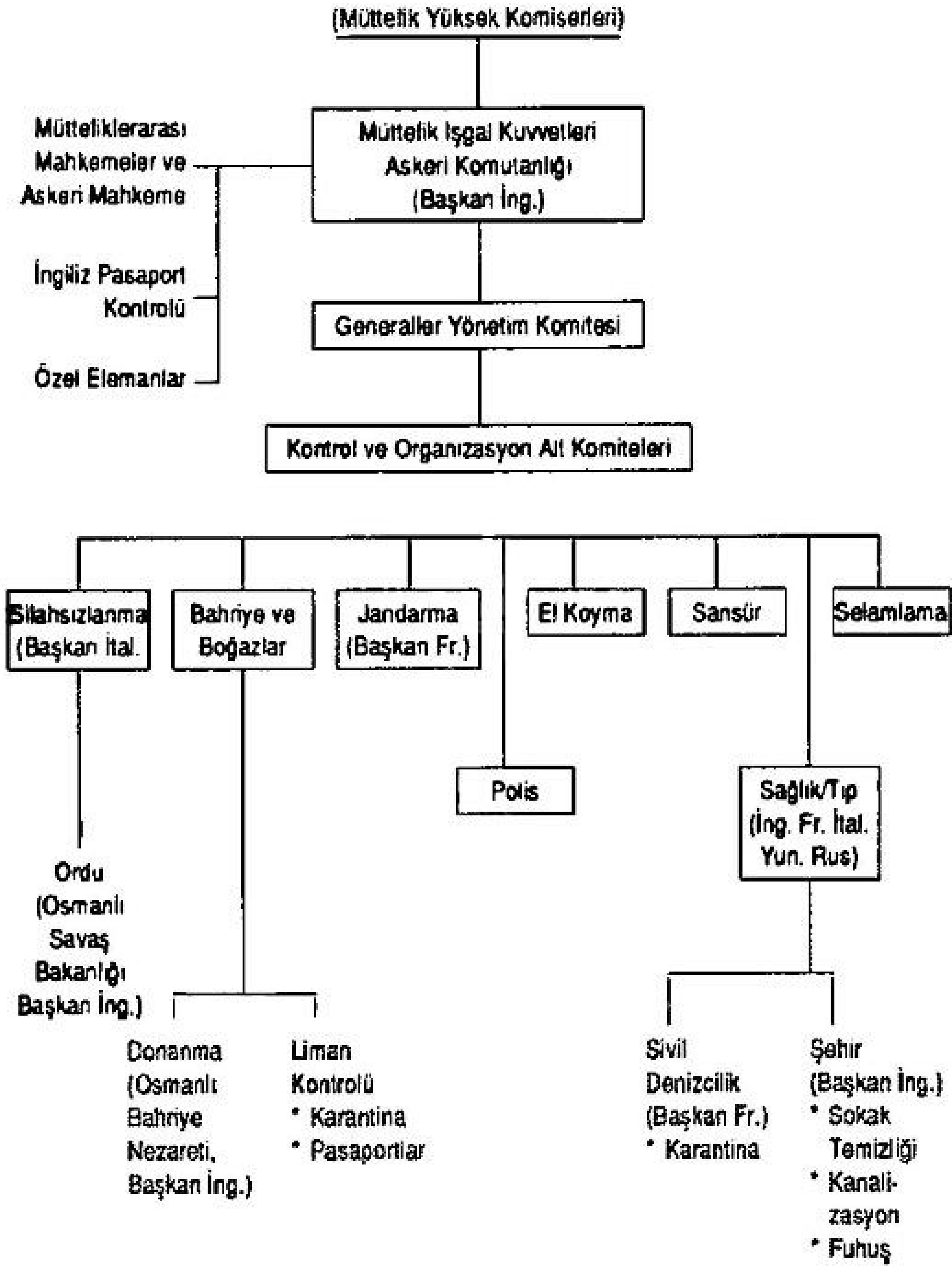

MÜTTEFİKLER'İN İSTANBUL'DAKİ ÖRGÜTLENMESİ

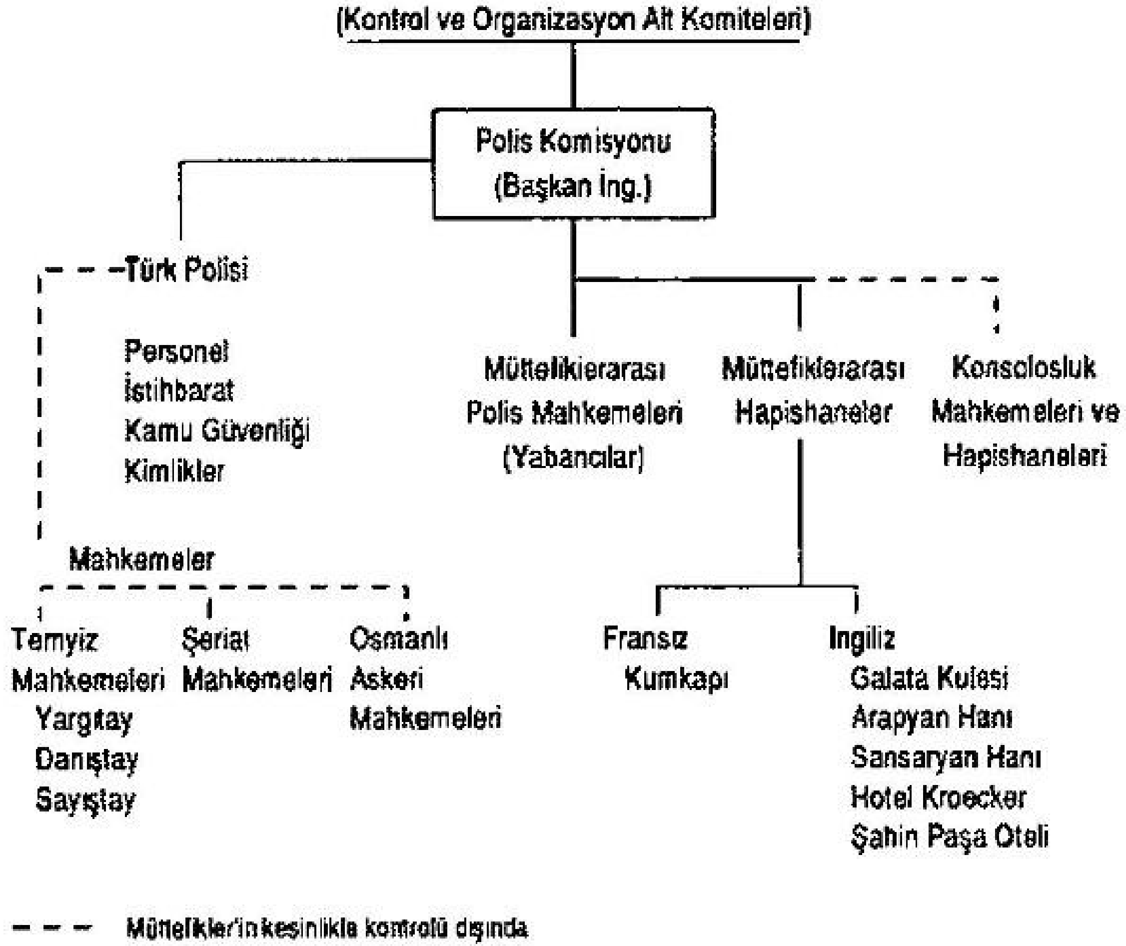

- - - Müttefikler'in kesinlikle kontrolü dışında

YÖNETİM TABLOLARI İÇİN AÇIKLAMA

Mali, Silahsızlanma, Jandarma ve Sansür Komisyonlarımın, kontrol görevlerini yerine getirmeye uğraşırlarken karşılaştıkları zorluklar bu çalışmanın her bölümünde ele alınıyor. Müttefik Yönetim Mekanizması genel olarak etkin gibi gözüküyordu. Bununla birlikte, örgütlenmede, özellikle pasaport büroları, özel elemanlar ve polis kontrolünde belirgin zayıflıklar vardı. Fransız ve İtalyan pasaport bürolarının her biri yalnız kendi yüksek komiserliklerine karşı sorumluyken, İngilizler'in pasaport kontrol servisi Karadeniz Ordusu Komutanı'na, yani General Harington'a bağlıydı. Merkezi bir kontrol olmadığı için, Fransızlar'ın ve İtalyanlar'ın politikaları Türkler'den yana olduğu zamanlarda, onların yetkililerinden sahte evrak ve pasaport elde etmek nisbeten kolay oluyordu. Fransızlar ve İtalyanlar, ya görmezden gelerek, ya da sahte pasaport sağlayarak pek çok Türk'ün Anadolu'ya kaçmasına açık açık yardım ettiler.

Özel Elemanlar servisi bir başka sıkıntı odağı oluşturuyordu. Bu servisin görevi haber toplamaktı ve Komisyon Müttefik İşgal Kuvvetleri Komutanı'na bağlıydı. İngilizler'in, bu amaçla çalıştırdıkları kişileri eğitmeye ne zamanları vardı, ne de istekleri. Buna ek olarak kendi personelinin kısıtlılığı, onları Osmanlı uyruğu Rumlar ve Ermenilerle iş yapmaya zorladı. Bu, sağlıklı istihbarat yapılmasına olumsuz etkide bulundu; çünkü azınlıklara mensup istihbaratçıların büyük çoğunluğu Türkler'e kin besliyorlardı ve gelişigüzel ihbarlar yapıyorlardı. Müttefik askeri istihbarat servisleri ise, aksine çok işinin ehli elemanlara sahiptiler. Özel Elemanlar Servisi, her şeye rağmen, Müttefik bürokrasisinin müstakil bir bölümü olarak kaldı. 1921'de Özel Elemanlar'ın bir ajanı, General Harington'un başına, ona karşı yapılacak asılsız bir suikast keşfetmek suretiyle sıkıntı açtı.

Müttefiklerarası Polis Komisyonu, yönetimin bir diğer zayıf

noktasıydı. Bu Komisyon'un, yerli polisi kontrol edeceği varsayılıyordu. Ne ki, İstanbul Emniyet Müdürü, o da Damat Ferit Paşa'nın iktidarda olduğu dönemlerde, Polis Komisyonuyla yüzeysel işbirliği yapmaktan fazlasına yanaşmadı. Damat Ferit, her daim, işbirliğinden yana emniyet müdürleri atamıştı. Diğer zamanlar Komisyon'un Türk polisiyle işbirliği yok denecek kadar azdı.

Anlaşılacağı gibi Müttefiklerarası Kontrol ve Örgütlenme Komisyonu'nun yegâne verimli çalıştığı alan beledi yönetimdi. Yiyecek sağlanması, sağlık ve tıp hizmetleri, karantina kontrolü ve sığınmacıların bakımı son derece etkindi. Aksi halde, sığınmacıların durumu ve belediyenin iflas halinde olduğu gözönünde tutulursa, hem şehir, hem de Müttefikler salgın hastalıklardan çok çekmek zorunda kalacaklardı.